شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە مۇنەۋۋەر ژۇرنال

شىنجاڭ ژۇرنال مۇكاپاتىغا نائىل ژۇرنال

2014-II

بۇلاق

ISSN 1005-0876
02>
9 771005 087006
定价：8.50元

源泉 (布拉克) ◎ BULAK

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkittap.com

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورشۇناسلىق
تورش ئايلىق ژۇرنىلى

ئۇلۇغ

36 - يىل نەشرى ئومۇمىي 154 - سان

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكىتى
www.uyghurkitap.com

بۇلاق

2014 ـ يىللىق 1 ـ سان

باش مۇھەررىرى: ئەلى توختى مۇئاۋىن باش مۇھەررىرى: مۇختار مامۇت

بۇ سانىدا

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

بەك ۋە چاغىر ..... يۈسۈف ئەمرىي (5)
نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف، تۇرسۇنجان مەخمۇت
ئەبۇ شەھمە قىسسەسى ..... ئۆمەر باقى يارکەندىي (25)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: دىلئارام باھاۋىدىن

شەرق كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

شەيبانىينامە ..... مۇھەممەد سالىھ (37)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت قۇدرەت ھەمراھ

ئەدەبىي مۇھاكىمىلەر

قۇش تىلى ۋە «لىسانۇت ـ تەير» ..... تۇرسۇن قۇربان تۇركەش (57)

بۇلاق

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى كۆپ بەندلىك شېئىرلار ..... قۇربانجان ئابدۇقادىر (70)
«قۇتادغۇبىلىك»تا تىلغا ئېلىنغان بۇغراخان كىم؟ ..... ۋ. بارتولد (77)
ئەزەربەيجانچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: ئەھمەدجان ئابدۇرەھىم

بىزنىڭ ۋەسىقلىرىمىز

ئېلىم ـ بېرىمغا ئائىت بەش پارچە ۋەسىقە ..... (84)
نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئادىلە ئابلىمىت

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

ئەبۇ سېينا پالۋان (رىۋايەت) ..... بۇغدا ئابدۇللا (90)
ئىككى چۆچەك ..... (94)
توپلاپ رەتلىگۈچى: توختى ئوبۇلقاسىم
نۇئمان ۋە گۈلئەنبەر پەرى (چۆچەك) ..... (98)
توپلاپ رەتلىگۈچى: راجىم ئابدۇرېشىت
جام ۋە لالەرەخ (چۆچەك) ..... (108)
توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى

※

مۇقاۋىنىڭ 1 ـ بېتىدە: چىن تۆمۈر باتۇر (رەسسام: مەمەت نەۋبەت)

※ ※ ※

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇتەللىپ ئىسمايىل
يارەمچى مۇھەررىرى: دىلئارام باھاۋىدىن
كوررېكتورى: ئارزۇگۈل كېرىم
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى: مۇقەددەس دىلشات

تەھرىر بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827971
ئېلېكترونلۇق خەت سانduقى: bulak@aliyun . com
تارقىتىش بۆلۈمىنىڭ تېلېفون نومۇرى: 0991 ـ 2827472

بۇلاق

نەشرگە تەييارلىغۇچىلار: ئەرافات ھەسەن مۇسابايېف، تۇرسۇنجان مەخمۇت

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: 14 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى ۋە 15 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ياشاپ ئىجاد ئەتكەن مەۋلانا ھەيدەر سەككاكىي، مەۋلانا لۇتفىي، مەۋلانا شەيخزادە ئاتايى، ئابدۇرەھىم ھافىز خارەزمىي، مەۋلانا گەدا-يى، دۇربېك بەلخىي، ھەيدەر خارەزمىي، خوجەندىي، ئەھمەدىي ۋە سەيدى ئەھمەد مىرزا قاتارلىق مەشھۇر شائىرلار قاتارىدا يۈسۈف ئەمىرىينىڭ نامىنىمۇ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىمىز. يۈسۈف ئەمىرى (1433 ـ يىلىغىچە ياشىغان) شاھ-رۇخ مىرزىنىڭ ئوغلى بايسۇنغۇرنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ، ئۇنىڭ شاھرۇخ بىلەن بايسۇنغۇر مىرزىغا ئاتاپ يازغان غەزەل ۋە قەسىدىلىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. لېكىن، شائىرنىڭ ھاياتىغا ئائىت كۆپ مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز، پەقەت ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مەجالىسۇن ـ نەفائىس» بىلەن «مۇھاكەمەتۇل ـ لۇغەتەين» نامىلىق ئەسىرى، دەۋلەتشاھ سەمەر-قەندىنىڭ «تەزكىرەتۇش ـ شۇئەرا» نامىلىق تەزكىرەسى ۋە يەقىنىنىڭ «ئوق ۋە يا» نامىلىق مۇنازىرىسىدىن بەزى ئۇ-چۇرلارغا ئىگە بولىمىز. نەۋائى ئەمىرىينىڭ تۇركىي ئىكەنلىكىنى، تۇركىي شېئىرلىرىنىڭ كۆپ بولسىمۇ، ئەمما شۆھرەت قازىنالمىغانلىقىنى ھەم پارسچە شېئىرلىرىدا شەيخ كەمال خوجەندىيگە ئىزداشلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىدۇ. لېكىن، مەيلى نەۋائى ياكى دەۋلەتشاھ سەمەرقەندىي بولسۇن، شائىرىمىزنىڭ مۇنازىرە تېمىسىغا بېغىشلانغان «بەك① ۋە چاغىر②» نامىلىق ئەسىرىنىڭمۇ بارلىقىنى تىلغا ئېلىشمايدۇ. نەۋائىنىڭ نېمە ئۈچۈن بۇ ئەسەرنى تىلغا ئالمىغانلىقىغا ئېنىق بىر نەرسە دېيىش قىيىن، ئەمما دەۋلەتشاھ ئەمىرىيگە ئائىت مەلۇماتلارنى نەۋائىدىن ئالغان بولۇشى مۇمكىن، شۇڭا ئۇ مۇنازىرە ئەدەبىياتىغا مەنسۇپ «بەك ۋە چاغىر»دىن خەۋەرسىز قالغان بولسا كېرەك.

نەۋائىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئەمىرى تۇركىي بىلەن پارسىيدا شېئىر يازغان شائىردۇر. تۇركىيە ئالىملىرى-دىن مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە بىلەن كەمال ئارسلان شائىرىمىزنىڭ ھەتتا پارسچىنى تۇركىيگە قارىغاندا خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك قوللانغانلىقىنىمۇ تىلغا ئېلىشىدۇ. مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە يۈسۈف ئەمىرىي ئەسەرلىرىنى تەپ-سىلىي ئۆگىنىپ مۇنداق خۇلاسىگىمۇ كېلىدۇ: «نەۋائىنىڭ ئېيتىپ ئۆتكىنىدەك، ئۇلارنىڭ (تۇركىي شېئىرلىرى ــ نەقىلچىدىن) ئاخىرى ئۇنتۇلۇپ كېتىلگەنلىكى، ھالبۇكى پارسچە نەزمىلىرىنىڭ يەنىلا لەززەت بىلەن ئوقۇلغانلىقى-نى... پارس ئۇسلۇبى بىلەن تۇركىي تىلدا مۇشۇنداق ئەسەر («بەك ۋە چاغىر» ــ نەقىلچىدىن) يېزىشتا ئۆزىدىن بۇرۇن ھېچكىم مۇۋەپپەق بولالمىغانلىقىنى ئىپتىخارلىق بىلەن سۆزلىگەن بۇ شائىرنىڭ چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تىرىشقانلىقى مەلۇم. پارسچە ئەسەرلىرىدە بۇيۇك مۇتەسەۋۋۇپ شەيخ كەمال خوجەندىينى تەقلىد قىلغان بۇ شا-ئىرنىڭ تۇركىي تىلدا يېزىلغان شېئىرلىرىدىمۇ مۇشۇ تەسىردىن باشقا نەرسە كۆزگە چېلىقمايدۇ.» بىزنىڭچە، مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شائىرىمىز ئەدەبىياتىمىزدىكى نەۋائىيغىچە بولغان مەشھۇر نامايەندىلىرى قاتارىدىن ئورۇن ئېلىشقا تامامەن ھەقلىقتۇر.

① بەك ــ تاماكا، نەشە؛ ② چاغىر ــ مەي، ھاراق.

ئۇيغۇر كتاب تورىيكتى
www.uyghurbilig.com

يۇسۇف ئەمرىينىڭ تۈركىي ۋە پارسىي شېئىرلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر دىۋانى، «دەھنامە» ناملىق مەسنەۋىيسى ۋە «بەڭ ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىدىن ئىبارەت ئۇچ ئەسىرى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن. بۇلاردىن «دىۋان»نىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئىككى نۇسخىسىنىڭ بىرى (A نۇسخا) ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى كۇتۇپخانىسىدا T.Y.nr.2850 نو-مۇرلۇق قول يازمىنىڭ 163b ـ 283b بەتلىرىدە بولۇپ، دىۋان مۇھەممەد فۇزۇلىنىڭ شېئىرلىرى بىلەن بىرگە تۇپ-لەنگەن. ئىككىنچى نۇسخىسى (B نۇسخا) يەنە شۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ تۈركچە يازمىلار بۆلۈمىدە 5452 نومۇرلۇق مەج-مۇئەنىڭ 353b ـ 405b بەتلىرىدىن ئورۇن ئالغان. بۇ ئىككى نۇسخا ئاساسىدا كازىم كۆكتېكىن دىۋاننىڭ ئىلمىي نەشرىنى B نۇسخىنىڭ فاكسىملى بىلەن 2007 ـ يىلى تۈركىيە ئەرزۇرۇمدا نەشر قىلدۇردى. «دەھنامە» بىلەن «بەڭ ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىنىڭ 16 ـ ئەسىردە كۆچۈرۈلگەن يېگانە قول يازمىلىرى بىرىتانىيە مۇزېيىدا Add.nr.7914 نو-مۇرلۇق مەجمۇئەدە ساقلىنىۋاتقان بولۇپ، 228b ـ 272a بەتلىرىگە «دەھنامە»، 329b ـ 337b بەتلىرىگە «بەڭ ۋە چاغىر» مۇنازىرىسى كۆچۈرۈلگەن. بۇ ئىككى ئەسەرنىڭ شۇ نۇسخىسى توغرىسىدىكى دەسلەپكى مەلۇماتنى چارلېز رىيۇ ئۆزىنىڭ 1888 ـ يىلى لوندوندا نەشر قىلىنغان «بىرىتانىيە مۇزېيىدىكى تۈركىيچە قول يازمىلارنىڭ كاتالوگى» (Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum) ناملىق ئەسىرىدە بېرىدۇ. بۇ نۇسخىلار ئاساسىدا ئۇمران سۆمەر 1969 ـ يىلى ئىستانبۇلدا «دەھنامە»نىڭ لاتىن ھەرپلىرى ئاساسىدىكى ئوقۇلغۇسىنى مەكتەپ پۈتكۈ-زۈش دىرېكتاتسىيەسى قىلىپ ئىشلىگەن بولسا، گۆنۈل ئالپاي «بەڭ ۋە چاغىر» مۇنازىرىسىنىڭ تېكىستىنى ئىزاھلار بىلەن قوشۇپ 1973 ـ يىلى ئەنقەرەدە نەشر قىلدۇرغان.

يۇسۇف ئەمىرى ئىجادىيىتى ۋە ئەسەرلىرى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت مابەينىدە چارلېز رىيۇ، ئا. ن. سامايلو-ۋېچ، مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە، ئېرگەش رۇستەموف، يانۇش ئېكمان، ئۇمران سۆمەر، گۆنۈل ئالپاي، كەمال ئارسلان، كازىم كۆكتېكىن قاتارلىق چەت ئەل ئالىملىرى تەرىپىدىن ياخشى ئۆگىنىلدى ۋە تەتقىق قىلىندى. لېكىن، يۇسۇف ئە-مىرىنىڭ ھەقدار ۋارىسلىرى بولغان بىزلەردە بۇ ئىشلار تېخى قولغا ئېلىنغىنى يوق. بىز بۇ قېتىم، يۇسۇف ئەمىرىنىڭ مۇنازىرە تېمىسىغا بېغىشلانغان، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان «بەڭ ۋە چاغىر» ناملىق ئەسىرىنى بىرىتانىيە مۇزېيىدا 7914 رەقەملىك قول يازمىدا ساقلىنىۋاتقان، جاھان ئىلىم ئەھلىگە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان بىردىنبىر نۇسخىسىنىڭ فاكسىملىغا ئاساسەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ئوقۇلغۇلاپ، فاكسىملى بىلەن نەشرگە تەييارلىدۇق.

«بەڭ ۋە چاغىر» ناملىق بۇ ئەسەردە ئاپتور بەڭ ۋە چاغىردىن ئىبارەت ئىككى پېرسونا ئارقىلىق دىيالوگلىرى، بەس-مۇنازىرىسى ئارقىلىق نەشە بىلەن ھاراقنىڭ كىشىلەرگە ئېلىپ كېلىدىغان زىيانلىرىنى يوقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن بايان قىلىدۇ ھەمدە شۇ ئارقىلىق نەشە چېكىش، ھاراق ئىچىشتەك يامان ئىللەتلەرنى پاش قىلىپ، ئۇلاردىن ئىبرەت ئې-لىشقا دەۋەت قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە ئەسەر بەلگىلىك تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە. ئەسەرنىڭ بەدىئىيلىكى يوقىرى، ۋەقەلە-كى قىزىقارلىق. مۇشۇ نۇقتىلارنى كۆزدە تۇتۇپ، بۇ ئەسەرنى كەڭ كىتابخانلارنىڭ ھۇزۇرىغا سۇندۇق.

ئوقۇلغۇسى: سىپاسۇ ستايىش تەڭرى تەبارەكە ۋە تەئالاغا جەللە جەلالەھۇ ۋە ئەممە نەۋالەھۇكىم، مەرھەمەتى ئادەمغە ئەقل چىراغىن بەردى. تا زەلالەت قاراڭغۇلۇغىندىن ئەمىن بولغاي. نەئتى نەبىي دۇ-رۇدۇ سەنا سەييىدى كائىنات ۋە مەفخەرى مەۋجۇدات خاتىمى ئەنبە-يا مۇھەممەد مۇستەفاغاكىم، مەھشەر كۈنى ئاياق تۇتقۇچى خەرابا-تىلارغا ئېلىك تۇتقۇچىدۇر. سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋە ئەلا ئالىھى ۋە ئەسھابىھى ئەجمەئىن. ئاغازى سۇخەن بىر كۈن ماڭا ئەزىزىيكىم، بەلاغەت مىسرىدا يۇسۇف مەسەللىك ئەردى ۋە زىھنى ئىنجازى ئىز-ھارىندا مۇسا سىفەتلىك، مۇتايەبە بابىندا تەكلىف بىلەن تەرغىب قىلدىكىم، فۇرس ئۇسلۇبى بىلەن تۈرك ئەلفازىنى تەركىب ئېتىپ، بەنگ ۋە چاغىر ئاراسىندا مۇنازىرە تەرتىب قىلغىلكىم، بۇ چاقچا-تەگرۇ ھېچ ئەرسە بۇ تەۋرىنىڭ ئۇھدەسىدىن چىقمايتۇرۇر. راستى-بۇ خىيال ئەجەب كۆرۈندى ماڭا، ئەممە ناچار بولدى، ياخشى بولغاي

سپاس و ستایش تنگری تبارک و تعالی غه جل جلاله و عم نواله کیم
مرحمتی آدم غه عقل چراغین پیردی تا ضلالت قرانکغولوغیدین ایمن
بولغای نعت نبی دود و ثنا سید کائنات و مفخر موجودات خاتم انبیا
محمد مصطفی غه کیم محشر کونی ایاق تو تقوچی خراباتی لار غه ایلیک تو تقوچی
دود صلی الله علیه و علی آله و اصحابه اجمعین آغاز سخن برکون منکا
مرزی کیم بلاغت مصر دیا یوسف مثل لیک ایردی و دونی اعجاز انلیغ دیا
موسی صفت لیک عطایه با بیذا تکلیف بیلان ترغیب قیلدی کیم
و نیس اسلوبی بیلان ترک الفاظینی ترکیب ایتیب بنگ و چاغیر آرا سیندا

دېدىم، ئەلمەئمۇرۇ مەئزۇرۇن. بۇ تەرھىنىڭ مىئمارى، بۇ شەكلىنىڭ مۇختەرئىي، بۇ رەسمىنىڭ مۇبتەدئىي، بۇ ھەرفىنىڭ مۇرەككىبى، بۇ لەفزىنىڭ مۇرەتتىبى، بۇ سىرنىڭ ساھىب زەمىرى، يەئنى يۈسۈف ئەمىرىي ئەھسەنەللاھۇ ئەۋاقىبەھۇ، ئانىڭتەك كۆرگۈزۈركىم، بىر كۈن ئەسھاب فۇرقەتىدىن ۋە ئەھباب ھەسرەتىدىن مۇتەفەككىر ۋە مۇتەھەيىر ئىدىم. ئىچىم بۇشتى، ناگەھ باشىمدا باغ ھەۋاسى تۇشتى، سەير ئېتە چىقتىم. باغ ئىچرە گەشت ئېتىپ يۈرۈر ئەردىم سەبا بىكىن. دېدىمكى، ئۇچرەگەي ماڭا بىر سەرۋ قامەتىي. ناگەھ بىر نەچچە مۇۋافىقى ھەمسۇھبەتنى كۆردۈمكى، بىر گۈشەدە ئولتۇرۇپ ئەردىلەركىم، ئالارنىڭ ئاراسىدا مۇخالىف راست كەلمەس ئىدى. نەزم:

ئارادا چەنگ ئىدى ئەگرىيۇ ھەردەم،
ئانى ھەم ئەگرى دەپ ئۇرۇرلار ئەردى.

بارچىلەرى. نەزم:

شىرۇ شەكەرتەك بىرى بىرلەن قەرىن،
ھەمسەبەقۇ ھەمنەفەسۇ ھەمنىشىن.
زەۋقۇ تەماشا بىلە مەجلىس قۇرۇپ،
ئىچكۈگە مەشغۇل ئىدىلەر ئولتۇرۇپ.

ئۆزۈم بىرلە دېدىم، بۇ جەمائەتقەكىم، فەيز ئالاردىن خارىجدۇر، ئەگەر ئۆزۈمنى داخىل قىلسام تەرىق تۇتقايلار. ياۋۇقراق باردىم ئەرسە، بەيت:

ئۇترۇ كېلىپ بارچە ئايىاق تۇتتىلار،
باش قويۇپ بارچە قۇلاق تۇتتىلار.

ئۇزر قولۇپ دەر خاست قىلدىمكىم، مېنى مەئاف تۇتۇڭ. مۇددەتىي بولدىكى، چاغىرنى قويۇپتۇرمەن. بارىپ بىر كىسەك مەئجۇن كەلتۇردىلەر. ئالدىم، تاشلادىم. بىر دەم ئولتۇرۇپ بۇلارنى سىنچىلادىم ئەرسە، نەزم:

بەئزىي شۇكۇفتە خاتىرۇ خۇش ۋەقت گۇل بىكىن،
بەئزىي بىنەفشەدەك سالىبان باشلارىن قۇيى.
بەئزىي گۇلاجە بىرلە ئاۋۇنۇپ ئاچۇق ياروق،
بەئزىي قاتىپ تاماغى قۇرۇپ ئاغزىدا سۇيى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

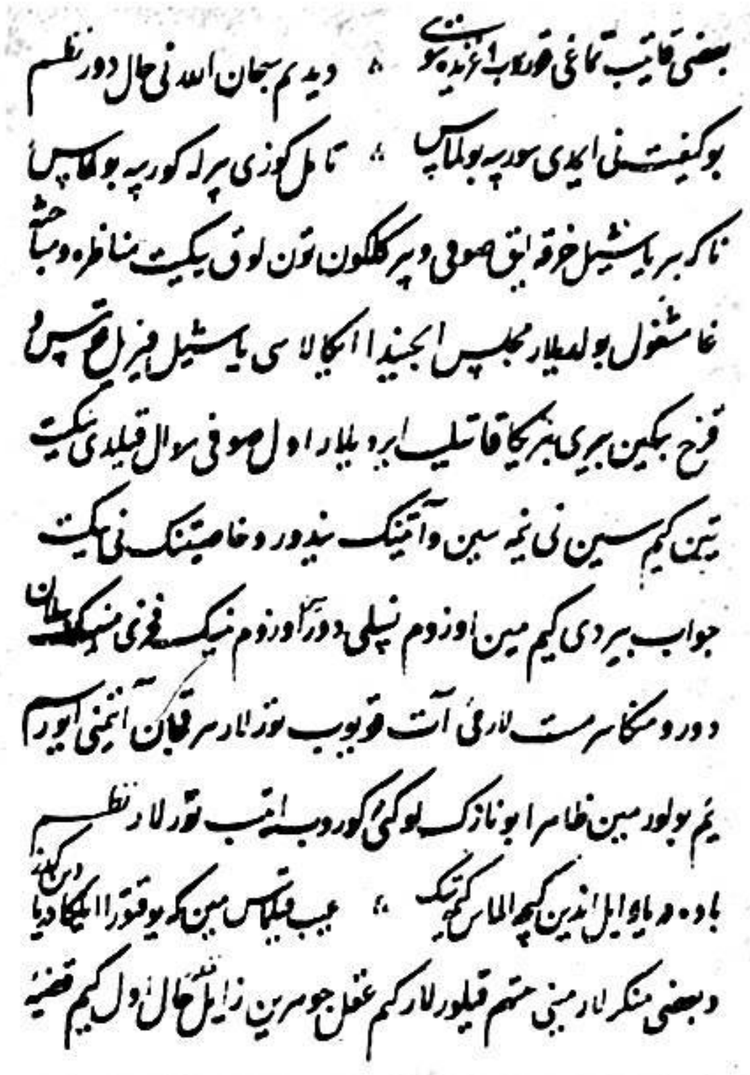

دېدىم سۇبھانەللاھ، نې ھالدۇر، نەزم:

بۇ كەيفىيەتنى ئەمدى سورسا بولماس،
تەئەممۇل كۆزى بىرلە كۆرسە بولماس.

ناگەھ بىر ياشىل خىرقەلىق سۇفىي ۋە بىر گۈلگۈن تونلۇق يىگىت مۇنازىرە ۋە مۇباھەسەغە مەشغۇل بولدىلار. مەجلىس ئىچىندە ئىككەلەسى ياشىل قىزىل قەۋسۇ قۇزەھ بىكىن بىرى بىرىگە قاتىلىپ ئەردىلەر. ئول سۇفىي سۇئال قىلدى يىگىتتىن:

— كىمسەن نە نېمەسەن ۋە ئاتاڭ نەدۇر ۋە خاسىيەتاڭ نە؟

يىگىت جەۋاب بەردىكىم:

— مەن ئۇزۇم نەسلىدۇرمەن، ئۇزۇمنىڭ فەخرى مېنىڭ بىلەندۇر ۋە ماڭا سەرمەستلەر «مەي» ئات قويۇپتۇرلار. ھەرقاچان ئاتىمنى ئايۇرسام يەم بولۇرمەن. زاھىرەن بۇ نازۇكلۇكنى كۆرۈپ ئايتىپتۇرلار، نەزم:

بادە دەرياۋۇ ئەل ئاندىن كېچە ئالماس كېمەتەك،
ئەيب قىلماسمەنكى يوقتۇر ئەلگە دەريادىن گۇزەر.

ۋە بەئزىي مۇنكىرلار مېنى مۇتتەھەم قىلۇرلاركىم، ئەقل جەۋھىرىن زايىل قىلۇر. ھال ئولكىم، قەزىيەئى ئەكستۇر ۋە سەلمان پارسىيدا بۇ دىققەتنى كۆرۈپ، مەمدۇھ سىفەتىدە ئايتىپتۇر، مىسرائ:

دىلى پاكى تۇ دۇررى ئەقل رۇيانەد زى قەلبى يەم.

دۇنيا سۆز جەۋھەرىنىڭ سەررافلارى ۋە لەفز ئەقىقىنىڭ يامان ۋە ياخشىسىن تانىغۇچىلارى مېنىڭ ۋەسفىمدە ئايتىپتۇرلار، بەيت:

قەبا لەئلۇ كەمەر لەئلۇ كۆلەھ لەئل،
لەبەش ھەم لەئل بىينىي لەئل بەرلەئل.

ۋە رىندلەر مەزھەبىدە مەن ئول مەھبۇبىيدۇرمەنكىم، مېنىڭ ئۇچۇن چەندىن قانلار ئاقىپتۇر ۋە چەندىن جانلار چىقىپتۇر. مېنىڭ مەجلىسىمدە گاھ ئاياق باشقا قويالار ۋە گاھ باش ئاياققا، نەزم:

تۇرۇپتۇرلار ئاياقىم ئۆپمەك ئۇچۇن،
سۇراھىيتەك ياري بوينىن ئۇزاتىپ.

ۋە مېنى ھەر كۆيداكىم، تىلەسەلەر تاپارلار ۋە ئاشىقلار بۇ مەسەلەدە ئۆزلىرىنى ئاتىمغا ئاتاپ، مەن ئۇلارنى ئۆزۈمگە ئاتاپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، مەن ئۇلارنى ئۆلتۈرۈ

هەلدە ئايتىپتۇرلار، نەزم:

ئەي ژەلژەلەئى ئىشقى تۇ بەر هەر سەرى كۇيى،
رىندانى سەرى كۇيى تۇ مەست ئەز تۇ بەبۇيى .

ژە زىهنى يۇگۇرۇك شىرىن سۆزلۇكلەر ماڭا «گۈلگۈن» ئات قويۇپتۇرلار. هەركىمنىڭ پەيمانەسى تولۇپتۇر، مېنىڭ بىلەن ئۆچەشكەچ شەكسىز چاپارمەن. تەڭرى ماڭا بۇ دەۋردە ئانچە كۇچ ژە تەھەۋۋۇر بېرىپتۇركىم، ئەگەر بەھادۇرلار بىر - بىرىگە چىقسالار، مەن يۇزگە چىقارمەن ژە جىگەردار ئەرەنلەر ئىش كۇنى مېنىڭ سىفاتىمدا ئوقۇپتۇرلار، بەيت:

يۇرەكسىزنى يۇرەكلىكلەرگە قاتقان.
سارىق يۇزنى قىزىل قىلغان چاغىردۇر.

ژە سەلمان تاغى مېنىڭ زورۇمنى كۆرۇپ ئايتىپتۇر، نەزم:

زى ئابى سۇرخى مەي ئۇفتاده ئەست زالى خىرەد،
چى جايى زال كى رۇستەم بىيەفتەد ئەز سۇرخ ئاب.

ژە مەنفەئەت ئالەمىندە ئول خىدمەتكارىيدۇر مەن تا جانىم بار ئەلگە كۇچ بېرۇرمەن ژە هەق تەئالا مېنى «قۇرئان»دا زىكر قىلىپتۇركىم، نەفئ بابىندا ئايەتىيدۇرمەن ژە هەر نېچۇككىم، زىكر قىلىپتۇر، ئول هۇرمەت ماڭا يېتەر، بەيت:

هەيھاتكى، نامەم بەزەبانى تۇ بەرئايەد،
يا هەمچۇ تۇيىرا چۇ مەنمي دەر نەزەر ئايەد .

ژە مېنىڭ خاسىيەتىمنى ئول كىشى بىلۇركىم، ئۆزىنى هىكمەت قانۇنىندا بۇئەلمي تۇتار. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، مۇددەتلەر كۇپ ئىچىندە ئەفلاتۇن بىكىن رىيازەت تارتىپتۇرمەن ژە هەكىم مۇنى كۆرۇپ ئايتىپتۇر. نەزم:

ئەي دەژايى نەخژەتۇ نامۇسى ما،
ئەي تۇ ئەفلاتۇنۇ جالۇنۇسى ما.

ژە مەن ئەژباش ئىسلاهى بىلەن ئول ئەللامەئىيدۇرمەنكىم، خەراباتىيلار مېنىڭ قاشىمدا تەجرىد شەرھىن ئوقۇرلار.
چۇن مەبھەس بۇ يەرگە يەتتى، يىگىت هەم سوردى سۇفىيدىنكىم:

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

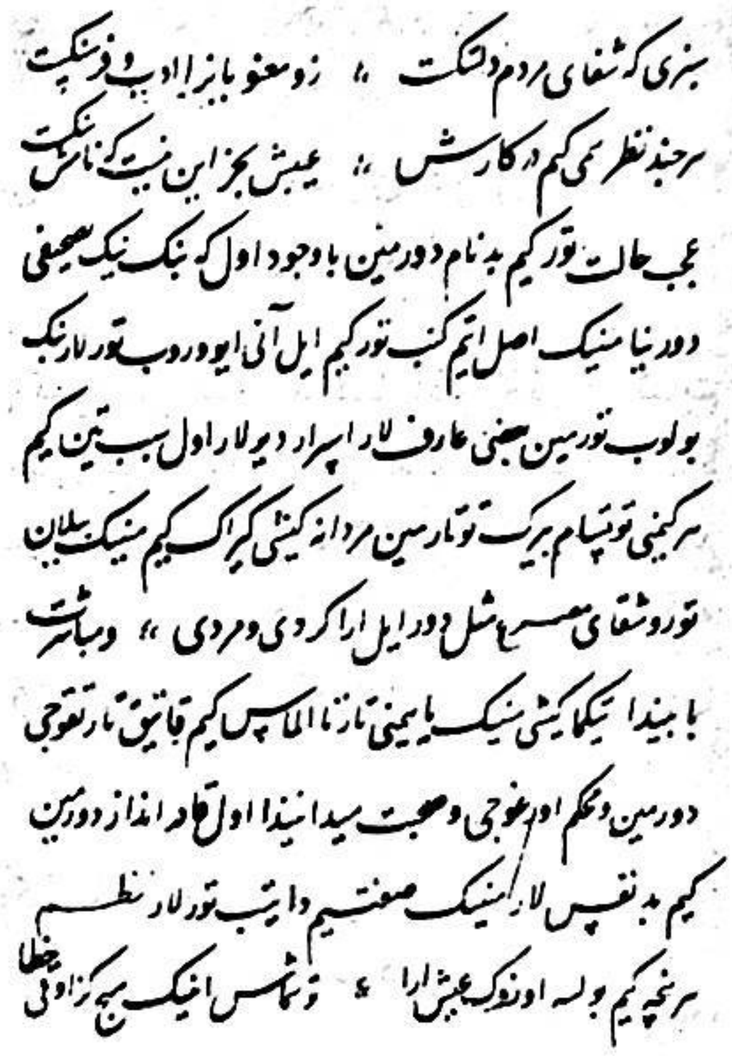

— سەن تاغى كەيفىيەتىگدىن شەممەئىي بەيان قىلغىن ۋە ئەسرارىگنى ئاراغا كەلتۇر. سۇئالي تېدى:

— مېنىڭ تۇرۇر يېرىم دەرۋىشلەر تەكىيەسىدۇرۇر. ۋەلي خىرقە ئول پىرى سەبزپۇشكىم، خىياۋان كۇچەسىدە ئولتۇرۇر. ئانىڭ ئېلىكىندىن كىيىمپتۇرمەن ۋە مېنى دەردمەندلەر دارۇ دەرلەر ۋە بېدەردلەر بەنگ ۋە مېنىڭ ھەققىمدە ئايتىپتۇرلار، نەزم:

سەبزپي كى شىفايى مەردۇمى دىلتەنگەست،
زۇ مەئنەۋىيانرا ئەدەبۇ فەرھەنگەست.
ھەر چەند نەزەر ھەمپي كۇنەم دەر كارەش.
ئەيبەش بەجۇز ئىن نىستكى نامەش بەنگەست.

ئەجەب ھالەتتۇركىم بەدنامدۇرمەن. باۋۇجۇد ئولكى، بەنگ «نىك» تەسىپىدۇر. يانا مېنىڭ ئەسل ئاتىم كەنەبتۇركىم، ئەل ئانى ئېۋۇرۇپتۇرلار، بەنگ بولۇپتۇرمەن. بەئزپي ئارىغلار «ئەسرار» دەرلەر، ئول سەبەبتىنكىم، ھەركىمنى تۇتسام بىرك تۇتارمەن. مەردانە كىشى كېرەككىم، مېنىڭ بىلەن تۇرۇشقاي، مىسرائ:

مەسەلدۇر ئەل ئارا گۇردىيۇ مەردى.

ۋە مۇباشەرەت بابىندا تەگمە كىشى مېنىڭ يايمنى تارتا ئالماسكىم، قاتتىق تارتقۇچىدۇرمەن ۋە مۇھكەم ئۇرغۇچى ۋە سۇھبەت مەيدانىندا ئول قادىر ئەندازدۇرمەنكىم، بەندنەفسلەر مېنىڭ سىفەتىمدە ئايتىپتۇرلار، نەزم:

ھەر نېچە كىم بولسا ئۇزۇك ئەيش ئارا،
تۇشمەس ئانىڭ ھېچ كەز ئوقى خەتا.

ۋە مەشھۇردۇركىم، ئۇبەيدى زەكانىي ئايتىپتۇر، ھەر خاتۇن ۋە ئاتۇنىيكىم، ئەللىك ئوغۇل ـ قىز ئاناسى بولۇپ، يۇز ياشاپ، دۇنيا ـ دىن نەقل قىلسا، ئەگەر بەنگىي سۇھبەتىغە مۇشەررەف بولمايدۇر، تەھقىق بىلىڭكىم، دۇنيادىن بىكر بارىپتۇر. لۇتتۇدەك پالان ئۇرۇش ـ تۇرماقلىقدا خۇد نە دەرسەن. پىستەئىي تاشلاغاندىن سوڭرا، ئەگەر قاۋۇندىن تاغ ـ تاغ بولسا ۋە ئۇزۇمدىن باغ ـ باغكىم، يۇز ئېۋۇر ـ مەن. ئانداقكىم، بەنگىيلەر ئايتىپتۇرلار، نەزم:

ما كۇھى كۇلىيچەرا پەلەنگىم،
ما بەھرى مەھىيچەرا نەھەنگىم.

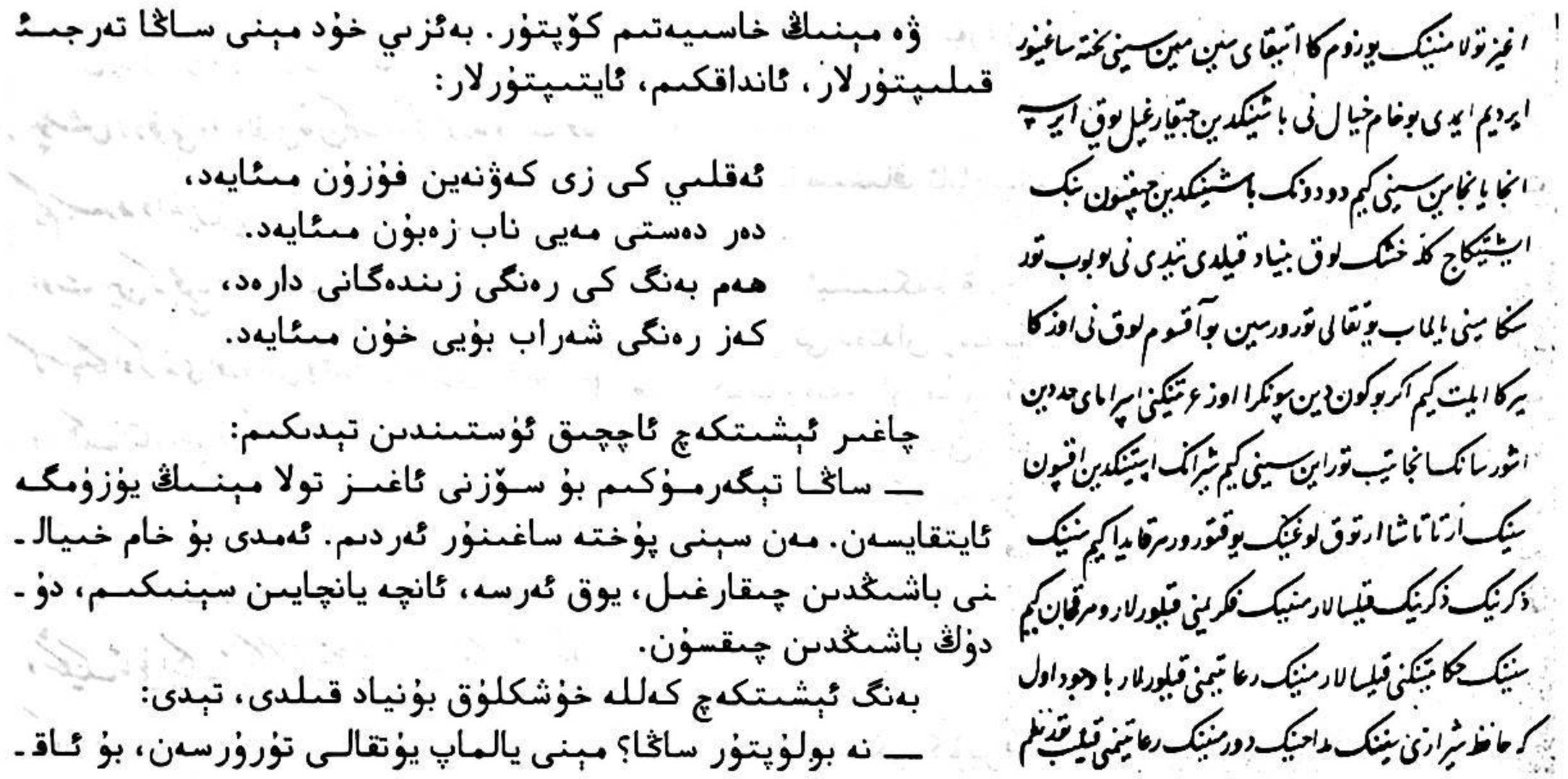
ئاغيز تولا مىنىڭ يوزۇم كا ئايقاي سېپ مېن سېنى نخته ساغينۇر
ايردىم ايدى بوخام خيال نى باشىنكدين جيقارغيل بوق ايرسپ
انجا يانجا مېن سېنى كيم دوددونك باشىنكدين جيقسون تنك
ايشتيكاج كلە خشك بوق بنياد قيلدى تېدى نى بوبوب تور
سكا مېنى يالماپ يوقالى تورور مېن بوآقسوم بوق نى اوزكا
يركا ايليت كيم اكر بوكون دين سونكرا اوزغه تينكنى ايسرامای جدين
اشور سانكسا نجا تيب تور اين سېنى كيم شيرانك ايشتيكدين اقسون
سنيك ارتاتاشا ارتوق لوغنيك يوقتور ورمقامدا كيم سنيك
ذكرنيك ذكرنيك قيلسالار سنيك فكرينى قيلورلار ومرقعان كيم
سنيك حكايتينكنى قيلسالار سنيك رعايتيمنى قيلورلار باوجود اول
كه حافظ شيرازى سينك مداحينك دورسنيك رعايتيمنى قيلب تدنلم

ۋە مېنىڭ خاسىيەتىم كۆپتۇر. بەزىلەر خۇد مېنى ساڭا تەرجىمە قىلىپتۇرلار، ئانداقكىم، ئايتىپتۇرلار:

ئەقلىي كى زى كەۋنەين فۇزۇن مىئايەد،
دەر دەستى مەيى ناب زەبۇن مىئايەد.
ھەم بەنگ كى رەنگى زىندەگانى دارەد،
كەز رەنگى شەراب بۇيى خۇن مىئايەد.

چاغىر ئېشتكەچ ئاچچىق ئۇستىندىن تېدىكىم:

ــ ساڭا تېگەرمۇكىم بۇ سۆزنى ئاغىز تولا مېنىڭ يۇزۇمگە ئايتقايسەن. مەن سېنى پۇختە ساغىنۇر ئەردىم. ئەمدى بۇ خام خيال-نى باشىڭدىن چىقارغىل، يوق ئەرسە، ئانچە يانچايىن سېنىكىم، دۇ-دۇڭ باشىڭدىن چىقسۇن.

بەنگ ئېشتكەچ كەللە خۇشكلۇق بۇنياد قىلدى، تېدى:

ــ نە بولۇپتۇر ساڭا؟ مېنى يالماپ يۇتقالى تۇرۇرسەن، بۇ ئاق-سۇملۇقنى ئۆزگە يەرگە ئېلتكىم، ئەگەر بۇ كۇندىن سوڭرا ئۆز ئىز-ئانچە تەپتۇرەيىن سېنىكىم، شىرەڭ ئاستىڭدىن ئاقسۇن. سېنىڭ قايداكىم سېنىڭ زىكرىڭ قىلسالار مېنىڭ فىكرىمنى قىلۇرلار ۋە ھەرقاچانكىم سېنىڭ ھىكايەتىڭنى قىلسالار مېنىڭ رىئايەتىمنى قىلۇرلار. باۋۇجۇد ئولكى، ھافىز شىرازىي سېنىڭ مەددااھىڭدۇر، مېنىڭ رىئايەتىمنى قىلىپتۇر، نەزم:

باشەد ئەي دىلكى دەرى مەيكەدەها بىكشايەند،
گىرىھ ئەز كارى فۇرۇبەستەئى ما بىكشايەند.

خۇسرەۋ دىھلەۋىي خۇد سەرىھ قىلىپتۇرۇر:

بې لەئلۇ زۇمۇررەد نەتەۋان خۇررەم بۇد،
چۇن لەئل نەباشەد بەزۇمۇررەد سازىيم.

مۇقەررەردۇر ھەر مەھفىلدەكى، سېنى لەئل ئاتاسالار، مېنى زۇمۇررەد ئوقۇرلار ۋە ھەر يەردەكى، سېنى سۇ دېسەلەر، مېنى ئوت دەرلەر ۋە ھەر مەجلىسدەكى، سېنى ئىلياسقا نىسبەت قىلسالار، مېنى خىزرغا تەشبىھ قىلۇرلار ۋە ھەر مەقامداكى، ئاشىقلار سېنىڭ شەكلىڭنى مەئشۇق لەبىگە مەڭزەتۇرلەر، مېنىڭ رەنگىمنى مەھبۇب خەتتىغە ئوخشاتۇرلار. سېنىڭ مەندىن ئارلانماغىڭ بەغا-يەت بى مەئنىيدۇر. مەن سېنى ئەگەرچە ياخشى بىلمەن، ۋەلې ياخشى بىلۇرمەن. ئانداقكىم، ئايتىپتۇرلار. نەزم:

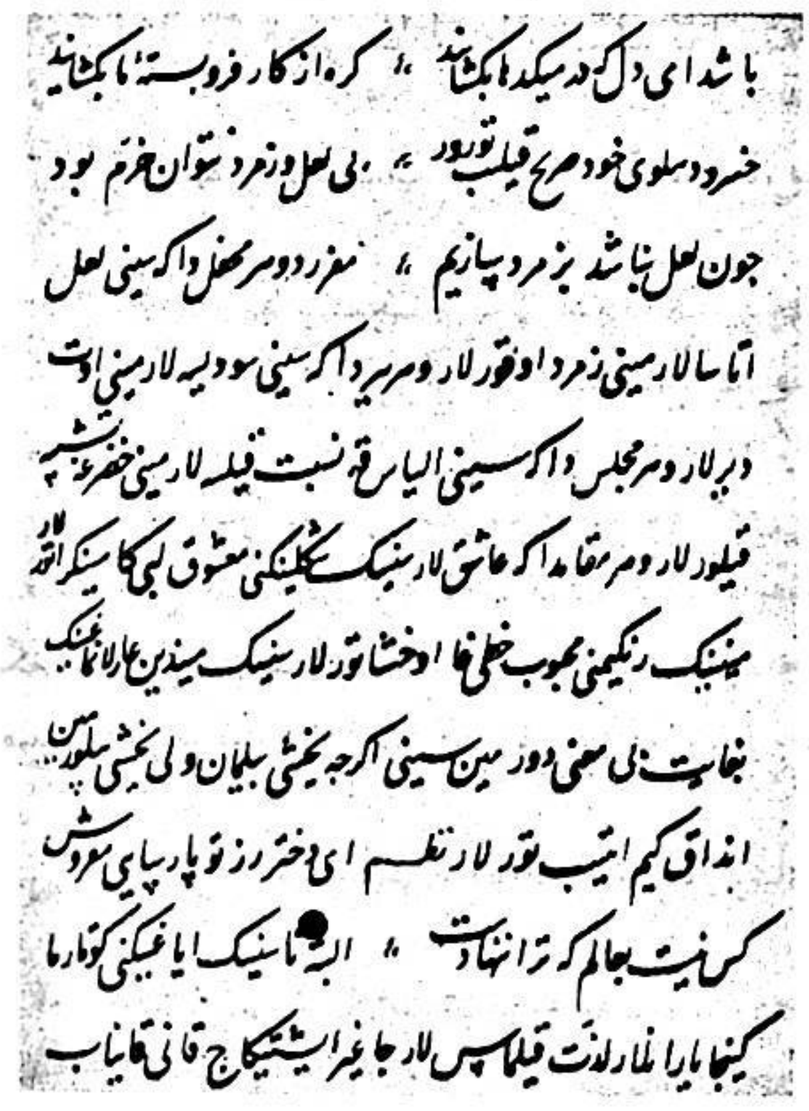
باشدای دل كه درسيكدا بكشايند ، كره از كار فروبسته ما بكشايند
خسرو دسلوی خود صرح قيلب تورور ، بی لعل وزمرد نتوان خرم بود
جون لعل نباشد بزمرد بيازيم ، نعزردو سر محفل واكر سينى لعل
آما سالار مينى زمرد اوقورلار وسريرد اكر سينى سوديه لار مينى ادت
ديرلار وسر مجلس واكر سينى الياس قه نسبت قيلسه لار مينى خضر نشيه
قيلورلار وسر مقامدا كر عاشق لار سنيك شكلينكنى معشوق لبى كا سينكرلار
مينيك رنكيمنى محبوب خلق فا اوخشاتورلار سنيك سيندين عالمانماغينك
نهايت نى صنى دور مين سينى اكرچه يخشى بيلمان ولى يخشى بيلورمين
انداق كيم اتيب تورلار نظم اى دختر رز توپار پايى سروش
كس نديت بعالم كه ترا نهاد ، البته سنيك ايا غيكنى كوتارما
كينجا يارا نلار لذت قيلماسلار جا غيرا ايشتيكاج قانى قايناب

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئەي دۇختەرى رەز تۇ پارسايى مەفرۇش،
كەس نىست بەئالەم كى تۇرا نەنهادەست.

ئەلبەتتە، تا سېنىڭ ئاياغىڭنى كۆتەرمەگىنچە يارانلار لەززەت قىلماسلار.

چاغىر ئېشىتكەچ قانى قايناپ ئىنفئالدىن قىزارىپ تېدى:

— بۇ نې دەندان زەنلىكتۇر؟! پۇست پۇشلار قويىندا ئۇلغايغان، كۆپ زەنەخ ئۇرما ۋە تىك تۇركىم، جۇر ئەداندىن چىققىنچە سېنى ئەنبان قىلۇرمەن. سەن بىر ئوتسەنكى، مەجمۇئ ئەل سېنىڭ ئېلكىڭدىن كۆيۈپتۇرلار. ھەر كىمكى، ساڭا ئۆگرەندى ئۆرتەندى. بۇ فەندە سەھر قىلۇرسەنكى، ئادەمىينى بىر دەمدە ئېشەك ئېتەرسەن. فەھمىڭ ئاخىر قىلغۇچىسى ۋە ۋەھمىڭ زاھىر قىلغۇچىسى، مىسرائ:

كىمكى كۆپرەك يەر سېنى بولۇر ئېشەك.

ئانداقكى، ئايتىپتۇرلار، نەزم:

ھەر كەسكى ئەلەفۋار خۇرەد خەر گەردەد.

ۋە شەكلىڭ تاغى ئېشەك تېزەكىگە ئوخشار ۋە بارچەدىن نازۇكرەك بۇكىم بۇ كەۋنۇ پاردۇم بىلە تەلەرسەنكىم، بەيت:

تېزەك ياڭلىق قۇيۇشقۇنغا قىسىلىپ،
قوش ئاتلىغلار بىلە يول تەڭ يۇرۇسەڭ.

ۋە سەن بەغايەت شۇم گىياھىيدۇرسەن، نەزم:

كىشىكىم بىر سېنىڭ يۇزۇڭنى كۆردى،
ئول ئۆزگە ياخشىلىق يۇزىنى كۆرمەس.

ئەي لەۋەندلەر سەرمايەسى ۋە ئەي تەنەندلەر پىرايەسى، ئەي بەدشەكل دىگدانى ۋە ئەي بەدبەخت ئاتەشدانى، چۇستۇ چالاك يەگىتلەرنى كاھىلۇ تەنبەل قىلغانسەن. چەندىن ئادەمىي ۋە ئادەمىيزادەلەرنى قارا يەرگە ياندۇرغانسەن، مىسرائ:

ئىلاھاكى، تۇخمۇڭ قۇرۇغاي سېنىڭ.

بەنگ ئېشىتكەچ تېدى، مىسرائ:

جامی ارژوخوردی اکرست جام ؛ مینی تعریف بیلان تشنیع قیلورسین
کہ ایلنی ایشیک اتیارسین ایلنی بیلیان باری سینی ایشیک ایتە بیلورسین
انیک اوجون کیم سینی خمر دیرلار ہمین کہ اورتانک باریب تحیر سین
نی ایچکیدین جنغیارسم خربولورسین ومونذین ارتوق راق ایورکوش یم
تربولورسین جاغیر ایشیکاج جوش وخروش اتیب تیدی ای کوکی
کیسیل کورسین یازیلاردا اوز باشینک بیلیان اولغای غان سین
کوب کورمکان وسیج آدمی سینک سروقتینک غا توشمای دورکیم
سینی خبردار قیلسہ بوشاخ ناشکپتہ لیکینک دین دورکہ سرکیم متیار سینی
جیدا غینجا یانجار وسینک اوجون اتیب تورلار بیت ؛
ای ینک فرور وبخود وفکری کن ؛ باسرکہ رسی توکلہ خشکی تمای
ینک ایشیکاج بوسوز کونکلیدا توکولوب اوزیدین تونکولوب تیدی

مېنی تەئرىز بىلەن تەشنىئ قىلۇرسەنكى، ئەلنى ئېشەك ئېتەرسەن.

— ئەلنى بىلمەن، باربي سېنى ئېشەك ئېتە بىلۇرمەن. ئانىڭ ئۈچۈنكىم، سېنى «خەمر» دەرلەر، ھەمەنكى، ئورتاڭ يارىپ زەمىرى «مىم»نى ئىچىگدىن چىقارسام، «خەر» بولۇرسەن ۋە مۇندىن ئارتۇقراق ئېۋۇرۇشسەم تەر بولۇرسەن. چاغىر ئېشتەكەچ جۇشۇ خۇروش ئېتىپ تېدى:

— كۆرمەگەن ۋە ھېچ ئادەمبي سېنىڭ سەرۋەقتىگە تۇشمەيدۇركىم، سېنى خەبەردار قىلسا، بۇ شاخى ناشكەستەلىكىگدىندۇركى، ھەر كىم تېپەر سېنى، چىداغىنچە يانچار ۋە سېنىڭ ئۈچۈن ئايتىپتۇرلار، بەيت:

ئەي بەنگى فۇرۇرەۋ بەخۇدۇ فىكرىي كۇن،
با ھەركى رەسىي تۇ كەللە خۇشكىي مەنماي.

بەنگ ئېشتەكەچ بۇ سۆز كۆڭلىنىدە تۇگۇلۇپ، ئۆزىندىن تۇڭۇلۇپ دېدى:

— سەن دايىم مېنىڭ مەزەممەتىمغە مەشغۇلسەن ۋە مەزەللەتىمغە مەشئۇق. جەمائەتىيكى سېنى ھەلال دەرلەر ھەرام، ئەگەر دىيانەتدىن ئالارغا بۇيى بولغاي ۋە تايىفەئىيكى، سېنى مۇباھ دەرلەر، ئەجەب، ئەگەر ئەمانەتدىن ئالارغا رەنگىي بولغاي. سېنى ئىچكەن كىشى مۇدام بەلاۋۇ دام ئاستىدا ۋە مۇھتەسىب دەستىدە. مېنى يېگەن كىشىگە ھېچ نېمە يوق. ھەزل ۋەرەقىن

— جانا زى جەمالى خىش ئاگاھ نەئىي.

غالىبەن ئول بىر نەچچە بەيتنى ئېشتىمەيدۇرسەنكى، سېنىڭ ھەققىدە ئايتىپتۇرلار، قىتئە:

سەرمايەئى فەسادۇ كەلىدى دەرى ستەم،
بىخى دەرەختى فىتنەۋۇ تۇخمى نىھالى غەم.
بۇنيادى ھەر پەلىدىيۇ قانۇنى ھەر بەدىي،
ئەنجامى ھەر شەقاۋەتۇ ئاغازى ھەر نەدەم.
ئەسلى فەسادۇ ئەربەدەۋۇ خەسمى مۇلكۇ مال،
نۇقسانى ئەقلۇ دىنۇ بەلايى زەرۇ دىرەم.
دەر زەرئى شەرئ ئاتەشۇ دەر چەشمى ئەقل خاك،
بادى دىماغى نەخۇەتۇ ئابى رۇخى ستەم.
خەمرى پەلىد دانكى بۇۋەد ئاخىرەش فەساد،
جامىي ئەزۇ چۇ خۇردىي ئەگەر ھەست جامى جەم.

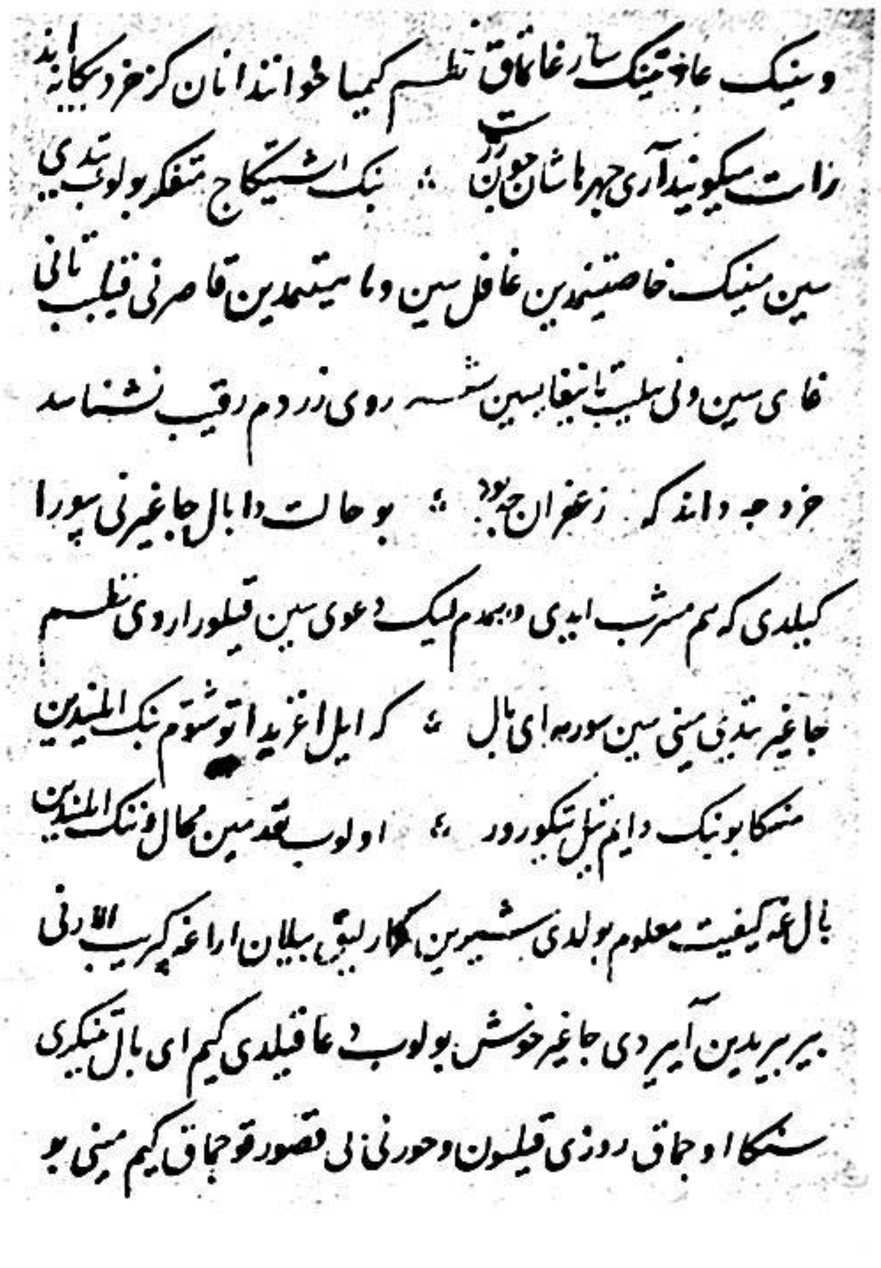

ئاچىپ قارنى توق، كۆلە كۆلە، سېنىڭ بابىڭدا ئوقۇر، مىسرا:

كى كەس مەباد زىكىرداری ناسەۋاب خىجىل.

ھال بۇ تۇرۇر، سەن ئۆزۈڭنى مەندىن ئارتۇق تۇتارسەن، نەزم:

سەن ئەمدى رازى بولغىن سەربەسەرغە،
تەرازۇتەك باش ئىندۇر تىك تۇرارغە .
تولۇنئايكىم كەمالىن قىلسا ئىزھار،
بولۇر نۇقسان ئېلىكىگە گىرىفتار .

چاغىر ئېشىتكەچ مۇتەغەييىر بولۇپ تېدى:

— ئەگەرچە زاھىردا ھەيئەتىمىز مۇخالىفتۇر، ئەما باتىندا ھالەتىمىز مۇۋافىقتۇر. ۋەلى سەن قايداۋۇ مەن قاندا؟ مېنىڭ خاسىيەتىم يۈزنى قىزارتماقتۇرۇ ۋە سېنىڭ ئادەتىڭ سارغايتماق. نەزم:

كىمىيا خانەند ئانان كەز خىرەد بېگانە ئەند،
راست مىگۈيەند ئاريي چىھرەھاشان چۈن زەرەست.

بەنگ ئېشىتكەچ مۇتەفەككىر بولۇپ تېدى:

— سەن مېنىڭ خاسىيەتىمدىن غافىلسەن ۋە ماھىيەتىمدىن قاسىر. نە قىلىپ تانىغايسەن ۋە نە بىلىپ تانىغايسەن، شىئر:

رۇيى زەردەم رەقىب نەشناسەد،
خەر چىٰ دانەد كى زەئفەران چى بۇۋەد.

بۇ ھالەتدە بال چاغىرنى سورا كەلدىكى، ھەم مەشرەب ئېدى ۋە ھەمدەملىك دەئۇاسىن قىلۇر ئىردى، نەزم:

چاغىر تېدى مېنى سەن سورما ئەي بال،
كى ئەل ئاغزىدا تۇشتۇم بەنگ ئېلىندىن.
ماڭا بۇ بەنگ دايىم تىل تېگۈرۇر،
ئۆلۈپتۇرمەن مەھالۇ نەنگ ئېلىندىن .

بالغا كەيفىيەت مەئلۇم بولدى. شىرىنكارلىق بىلەن ئاراغا كىرىپ، ئالارنى بىر بىرىدىن ئايىردى. چاغىر خۇش بولۇپ دۇئا قىلدىكىم: «ئەي بال تەڭرى ساڭا ئۇجماق روزى قىلسۇن ۋە ھۇرنى بېقۇسۇر قۇچماق، كىم مېنى بۇ جىمرىي ئېلىكىدىن قۇتغاردىڭ.»

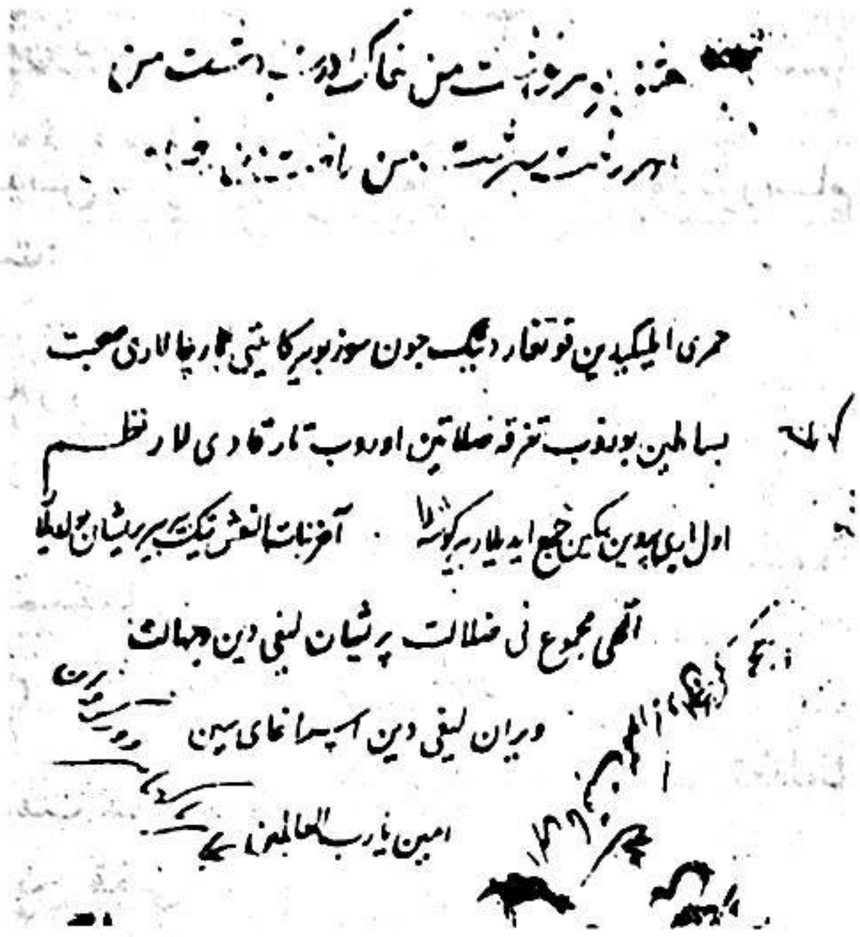

چۈن سۆز بۇ يەرگە يەتتى، بارچەلەرى سۆھبەت بىساتىن بۈزۈپ، تەفرىقە سەلاتىن ئۇرۇپ تارقادىلار، نەزم:

ئەۋۋەل بارى پەرۋىن بىكىن جەمئ ئىدىلەر بىر گۈشەدە،
ئاخىر بەناتۈن نەئىشتەك بىر بىر پەرىشان بولدىلار.

يەشمسى: ماختاش ۋە مەدھىيەلەر ھەممىدىن بۈيۈك ۋە ھەمىدىن ئۈستۈن بولغان يارانقۇچىغا بولسۇنكى، ئۇ ئازغۇنلۇق قاراڭغۇلۇقىدىن چىقارغۇچى ئەقىل چىرىغىنى ئىنسانغا مەرھەمەت قىلدى. دۇرۇد ۋە سانا كائىناتنىڭ غوجىسى، مەۋجۇداتنىڭ پەخرى، پەيغەمبەرلەرنىڭ ئاخىرقىسى مۇھەممەد مۇستافا ــ ئاللا ئۇنىڭغا دۇئا ۋە سالاملار ئەۋەتكەي ــ غا بولسۇنكى، ئۇ مەھشەر كۈنى (ئۈممەتلىرىگە) جام تۇتقۇچى ۋە خارابات ئەھلى[1] گە قول ئۇزارتقۇچىدۇر. دۇئا ۋە سالاملار ئۇنىڭ ئائىلە تاۋابئاتلىرىغا ۋە دوست ـ يارانلىرىغا بولسۇن.

سۆز بېشى شۇكى، بىر كۈنى بالاغەت بابىدا يۈسۈفتەك ۋە زېھىن ئۆتكۈرلۈكىدە مۇسادەك بىر ئەزىز ماڭا پارس ئۇسلۇبى بىلەن تۈركىي تىلدا بەك ۋە چاغىر تېمىسىدا بىر مۇنازىرە يېزىش تەكلىپىنى بەردى. بۇ چاغقا قەدەر ھېچ بىر كىشى بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقمىغانىكەن. بۇ پىكىرنى لايىق كۆردۈم، شۇڭا «ئۆزرە قوبۇل كۆرۈلگۈچىدۇر» دېگەنگە ئاساسەن، كۈچۈم يەتمىسىمۇ قىلىپ باقاي دېدىم. بۇ ئىمارەتنىڭ مېمارى، بۇ شەكىلنىڭ ئىختىراچىسى، بۇ ئۇسلۇبنىڭ ئاساسچىسى، مەزكۇر يازمىنىڭ تۈزگۈچىسى، بۇ سۆزنىڭ تىزغۇچىسى ۋە ئۇشبۇ سىرنىڭ ساھىبى يۈسۈف ئەمىرىي ــ ئاللا ئۇنىڭ ئاخىرەتلىكىنى ياخشى قىلغاي ــ شۇنداق بايان قىلىدۇكى، بىر كۈنى دوستلىرىم جۈملىقى ۋە يېقىنلىرىم ھىجرانىدىن پىكىر ۋە ھەيرانلىقتا چۆكۈپ ئولتۇرغانىدىم، ئىچىم پۈشتى ۋە باغ ھەۋىسى كۆڭلۈمگە چۈشتى. سەيلىگە چىقتىم. باغ ئىچىدە مەيىن شامالدەك ئايلىنىپ يۈرەتتىم، بىر سەرۇ قامەت خىيالىنى سۈرەتتىم، توساتتىن بىر نەچچە مۇڭاپىق سۆھبەتداشلارنى كۆردۈم. ئۇلار بىر بۇلۇڭدا ئولتۇراتتى، ئارىسىدا بەس ـ مۇنازىرە بولۇۋاتاتتى. نەزم:

ئارادا چەنگ ئىدى ئەگرىيۇ ھەردەم،
ئانى ھەم ئەگرى دەپ ئۇرۇرلار ئەردى.

بارچىلىرى، نەزم:

شىرۇ شەكەرتەك بىرى بىرلەن قەرىن[2]،
زەۋقۇ تەماشا بىلە مەجلىس قۇرۇپ.
ھەمسەبەقۇ ھەمنەفەسۇ ھەمنىشىن[3]،

① خارابات ئەھلى ــ خاراب جايدا تۇرغۇچى، مەيخانە ئەھلى، دەرۋىش؛ ② قەرىن ــ يېقىن، دوست؛ ③ ھەمنىشىن ــ ھەمسۆھبەت؛

ئىچكۈگە مەشغۇل ئېدىلەر ئولتۇرۇپ.

ئۆز ـ ئۆزۈمگە دېدىمكى: «بۇ جامائەت كۆڭۈل ئازادىلىكىدىن نېرىدۇر، ئەگەر بېرىپ ئولتۇرسام، ئۇلار تارقاپ كېتىشىدۇ.» شۇڭا يېقىنراق بېرىپ تۇردۇم. بېيىت:

ئۇترۇ كېلىپ بارچە ئاياق تۇتتىلار،
باش قويۇپ بارچە قۇلاق تۇتتىلار.

مېنى ئەپۇ قىلىڭلار. خېلى بىر مەزگىل بولدى چاغىر ئىچمىگىلى.
بىر كىشىك مەجۇن كەلتۈردى، ئالدىم ۋە تاشلىدىم. بىردەم ئولتۇرۇپ بۇلارنى كۆزەتتىم. نەزم:

بەزبي شۇكۇفتە[1] خاتىرۇ خۇش ۋەقت گۇل بىكىن[2]،
بەزبي بىنەفشەدەك سالىبان باشلارىن قۇيى[3].
بەزبي گۇلاجە بىرلە ئاۋۇنۇپ ئاچۇق ـ ياروق،
بەزبي قاتىپ تاماغى قۇرۇپ ئاغزىدا سۇيى.

سۇبھاناللا، نېمە ھالدۇر بۇ، دېدىم. نەزم:

بۇ كەيفىيەتنى ئەمدى سورسا بولماس،
تەئەممۇل[4] كۆزى بىرلە كۆرسە بولماس.

تۇيۇقسىز بىر يېشىل جەندىلىك سوپى بىلەن قىزىل تونلۇق بىر يىگىت بەس ـ مۇنازىرىنى باشلىدى. مەجلىستە ئىككىسى خۇددى ھەسەن ـ ھۈسەندەك بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىشتى. سوپى يىگىتتىن:

ـــ كىم سەن، ئېتىك نېمە، خاسىيىتىڭچۇ؟ ـــ دەپ سوئال سورىدى. يىگىت جاۋاب بەردىكى:

ـــ ئۇزۇم نەسلىدىنمەن، ئۆزۈمنىڭ پەخرىدۇرمەن، مەيپەرەستلەر ماڭا «مەي» دەپ ئات قويۇشتى. ھەر قاچان ئىسمىمنى ئېيتسامىلا، يەم بولىمەن. شەكلەن بۇ نازۇكلۇقنى كۆرۈپ ئېيتىپتۇكى، نەزم:

بادە دەرياۋۇ ئەل ئاندىن كېچە ئالماس كېمەتەك،
ئەيب قىلماسمەنكى، يوقتۇر ئەلگە[5] دەريادىن گۇزەر[6].

بەزى مۇنكىر[7]لار ماڭا «ئەقىل جەۋھىرىنى يوقاتقۇچى» دەپ تۆھمەت قىلىشىدۇ. ۋاھالەنكى، ئىش بۇنىڭ ئەكسىچە، سەلمان[8] پارسلاردىكى بۇ پىكىرنى كۆرۈپ، مەدھىيە سۇپىتىدە مۇنداق ئېيتقان، مىسرا:

دىلى پاكى تۇ دۇررى ئەقل رۇيانەد زى قەلبى يەم.

---

① شۇكۇفتە ـــ ئېچىلغان؛ ② بىكىن ـــ دەك، تەك، كەبى؛ ③ قۇيى ـــ تۆۋەن، پەس؛ ④ تەئەممۇل ـــ چوڭقۇر ئويلىنىش، مۇلاھىزە قىلىش؛ ⑤ قول يازمىدا «يوقتۇر» بىلەن «ئەلگە» سۆزلىرىنىڭ ئورتۇرىسىغا ئارتۇقچە بىر ئەلىف(ا) يېزىلىپ قالغان؛ ⑥ گۇزەر ـــ كېچىش، قېچىش؛ ⑦ مۇنكىر ـــ ئىنكار قىلغۇچى، تانغۇچى؛ ⑧ سەلمان ـــ 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن پارس ـ تاجىك شائىرى سەلمان ساۋەجىي.

(مەنىسى: سېنىڭ پاك دىلىڭ دېگىز قەلبىدە ئەقىل دۇرىنى ئۆستۈرىدۇ.)
دۇنيا سۆز جەۋھىرىنىڭ ناتىقلىرى ۋە تىل گۆھىرىنىڭ ياخشى - يامانىنى بىلگۈچىلىرى مېنىڭ ھەقىمدە مۇنداق دېيىشكەن، بېيىت:

قەبا لەئلۇ كەمەر لەئلۇ كۆلەھ لەئل،
لەبەش ھەم لەئل بىينىي لەئل بەرلەئل.

(مەنىسى: كىيىمى لەئل(قىزىل)، كەمىرى لەئل، كۆلاھى لەئل، لەۋلىرى لەئل، بۇرنى ھەم لەئل.)
بۇزۇقلار گۈرۈھىدا مەن شۇنداق سۆيۈملۈكتۇرمەنكى، مېنىڭ ئۇچۇن كۆپلىرى قانلار تۆكسە، يەنە بىر قىسمى بىر - بىرسىنى ئۆلتۈرۈشىدۇ. مەن بار سورۇندا كىشىلەر گاھى ئاياغنى باشقا، گاھى باشنى ئاياغقا قويۇشىدۇ. نەزم:

تۇرۇپتۇرلار ئاياقسىم ئۆپمەك[1] ئۈچۇن،
سۇراھىي[2]تەك بارى بوينىن ئۇزاتىپ.

مېنى قايسى شەكىلدە ئىستىسە، شۇ شەكىلدە تېپىشىدۇ. ئاشىقلار بۇ ھەقتە مۇنداق ئېيتىپتۇرلار، نەزم:

ئەي ۋەلۋەلەئى ئىشقى تۇ بەر ھەر سەرى كۇيى،
رىندانى سەرى كۇيى تۇ مەست ئەز تۇ بەبۇيى.

(مەنىسى: ئەي ئىشقىڭ ھەممە يەرگە تارالغان، كويۇڭدا يۇرگەن مەيپەرەسلەر پەقەت سەندىن كەلگەن ھىد-دىن مەست بولىدۇ.)
زېھنى ئۆتكۇر شېرىن سۆزلۈكلەر ماڭا «گۈلگۈن» دەپ ئات قويۇشقان. كىمنىڭ پەيمانىسى توشسا، مەن بىلەن ئۆچەكىشىدۇ. ئۆچەكەشسە، شەكسىزكى، چاپىمەن. تەڭرى بۇ چاغدا ماڭا شۇنچىلىك كۈچ - قۇۋۋەت بېرىدۇكى، بىر باھادىر بىرگە تېتىسا، مەن يۇزگە تېتىيمەن ۋە جىگەرلىك ئەرلەر ئىش كۇنى مېنىڭ ھەققىمدە مۇنداق دېيىشىدۇ، بېيىت:

يۇرەكسىزنى يۇرەكلىكلەرگە قاتقان،
سارىق يۇزنى قىزىل قىلغان چاغىردۇر.

سەلمان مېنىڭ كۇچۇمنى كۆرۈپ يەنە مۇنداق ئېيتقان، نەزم:

زى ئابى سۇرخى مەي ئۇفتادە ئەست زالى خىرەد،
چى جايى زال كى رۇستەم بىيەفتەد ئەز سۇرخ ئاب.

(مەنىسى: مەينىڭ قىزىل سۇيى ئەقىل مەككارىنى يىقىتىدۇ، ئۇ مەككار قەھرى تۇرماق، رۇستەمنىمۇ يىقىتىدۇ.)

① ئۆپمەك — سۆيمەك؛ ② سۇراھىي — مەي قۇيۇلىدىغان ئۇزۇن بويۇنلۇق قاچا، قەدەھ، جام.

مەنپەئەت ئالمىدا شۇنداق خىزمەتكارمەنكى، جېنىم تېنىمدىلا بولىدىكەن، ئەلگە كۆچ بېرىمەن. ھەقتائالا مېنى «قۇرئان»دا زىكىر قىلدى. مەنپەئەت بابىدا ئايەتتە زىكىر قىلىنغانمەن. بۇ ھۆرمەت مەن ئۈچۈن يېتەرلىك. بېيىت:

ھەيھاتكى، نامەم بەزەبانى تۇ بەرئايەد،
يا ھەمچۇ تۇيىرا چۇ مەنىي دەر نەزەر ئايەد.

(مەنىسى: نامىمنىڭ تىلىڭغا چىقىشىدىن ئۇمىدىم يوق، مېنى ئۆزۈڭدەك بىلىشىڭمۇ مۇمكىن ئەمەس.)

ھېكمەت قانۇنىدا ئۆزىنى بۇئەلىي[1] دەپ بىلىدىغان كىشىلا مېنىڭ خاسىيىتىمنى بىلىدۇ، بىر مۇدەت كۆپ ئىچىدە ئەپلاتوندەك رىيازەت تارتىپتىمەن ۋە ھەكىم[2] بۇنى كۆرۈپ مۇنداق ئېيتىپتۇر، نەزم:

ئەي دەۋايى نەخۋەتۇ نامۇسى ما،
ئەي تۇ ئەفلاتۇنۇ جالۇنۇسى ما.

(مەنىسى: ئەي بىزنىڭ ۋىجدانىمىز، نومۇسۇمىزغا داۋا، ئەي سەن بىزنىڭ پىلاتونىمىز ھەم جالۇنۇسىمىز!)

مەن بەتقىلىقلارنى تۈزەشتە شۇنداق ئەللامەدۇرمەنكى، خارابات ئەھلى مېنىڭ قېشىمدا زاھىتلىق شەرھىنى ئوقۇيدۇ.

مۇنازىرە شۇ يەرگە يەتكەندە، يىگىت سوپىدىن سورىدىكى:

— ئەمدى سەنمۇ ئۆز ئەھۋالىڭدىن ئازراق بايان قىلغىن ۋە سىرلىرىڭنى ئايان قىلغىن.

سوپى جاۋاب بەردى:

— مېنىڭ جايىم دەرۋىشلەر تەكىيىسىدۇر. مەن خىرقەمنى گۈزەللىك كوچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق يەشىل تونلۇق پىرنىڭ قولىدىن كەيگەنمەن. مېنى دەردمەنلەر «دورا» دېيىشىدۇ، دەردسىزلەر «بەڭ» دەپ ئاتىشىدۇ ۋە مېنىڭ ھەققىمدە مۇنداق دەپتۇرلار، نەزم:

سەبزىي كى شىفايى مەردۇمى دىلتەنگەست،
زۇ مەئنەۋىيانرا ئەدەبۇ فەرھەنگەست.
ھەر چەند نەزەر ھەمىي كۈنەم دەر كارەش،
ئەيبەش بەجۇز ئىن نىستكى نامەش بەنگەست.

(مەنىسى: غەمكىن، پەرىشان كىشىلەر دەردىگە يېشىل ئوت شىپادۇركى، ئۇنىڭدىن مەنە ئەھلىلىرى ئەدەپ ۋە ئىلىم ئۆگىنىدۇ. ئۇنىڭ قىلمىشىغا قانچىلىك قارىساقمۇ، ئۇنىڭ «نەشە» دەپ ئاتىلىشىدىن باشقا ھېچ قانداق ئەيىبى يوق.)

— ئەجەب ئىشكى، نامىم سەتتۇر. گەرچە شۇنداق بولسىمۇ، «بەڭ» دېگەن سۆز «نىك»[3]نىڭ خاتا يېزىلىشىدۇر[6]. مېنىڭ ئەسلىي ئىسمىم «كەنەب»[5] تۇر. كىشىلەر ئۇنى ئۆرۈپ «بەڭ» قىلىپ قويۇپتۇ[6]. بەزى ئارىپلار مېنى «سىر» دېيىشىدۇ، سەۋەبى ھەر كىمنى تۇتسام بەك تۇتىمەن. شۇڭا، مېنىڭ بىلەن

① بۇئەلىي — 11 ـ ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك ئالىم ئەبۇ ئەلىي ئىبن سىنا؛ ② ھەكىم — جەلالىددىن رۇمىنى كۆرسىتىدۇ.③ نېك — ياخشى؛ ④ ئەرەب يېزىقىدا «بەڭ» سۆزى «بنك» شەكلىدە، «نېك» سۆزى «نيك» شەكلىدە يېزىلىدىغان بولۇپ، ئىككىسىنىڭ ئىملاسىنىڭ يېقىنلىقىدىن بۇ يەردە سۆز ئويۇنى قىلىۋاتىدۇ؛ ⑤ كەنەب — كەندىر؛ ⑥ ئەرەب يېزىقىدا «كەنەب» سۆزى «كنب» شەكلىدە يېزىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنى كەينىدىن ئالدىغا يازساق، «بەڭ» (بنك) سۆزى بولىدۇ؛

تۇرۇشىدىغانغا مەردانە كىشى كېرەك. مىسرا:

مەسەلدۇر ئەل ئارا گۇردىيۇ مەردى①.

—— باشقۇرۇش بابىدا ھەر قانداق كىشى مېنىڭ يايمنى تارتالمايدۇكى، مەن قاتتىق تارتقۇچىمەن ۋە بەك چىڭ ئۇرغۇچىمەن. سۆھبەت مەيدانىدا شۇنچىلىك كۆچلۈكمەنكى، نەپسى بالالار مېنىڭ ھەققىدە مۇنداق ئېيتىپتۇرلار، نەزم:

ھەر نېچە كىم بولسا ئۇزۇك ئەيش ئارا،
تۇشمەس ئانىڭ ھېچ كەز ئوقى خەتا.

ئۇبەيد زەكانىي② مۇنداق مەشھۇر سۆزنى ئېيتقان، ھەر قانداق خوتۇن ئەللىك ئوغۇل ـ قىزنىڭ ئانىسى بولۇپ، يۇز يىل ياشاپ دۇنيادىن كەتسە، ئەگەر بەك سۆھبىتىگە مۇشەررەپ بولمىسا، جەزمەنكى، جەھاندىن قىز قايتىدۇ. لۇتتەك پۇت ئۇرۇشتۇرۇشقا نېمە دەيسەن؟ پىستە تاشلىغاندىن كېيىن، ئەگەر دۆ ـ ۋە ـ دۆۋە قوغۇن بولسا ۋە باغ ـ باغ ئۈزۈملەر بولسىمۇ يۇز ئۆرۈمەيمەن. بەڭگىلەر مۇنداق ئېيتىپ ـ تۇرلار، نەزم:

ما كۇھى كۇلىيچەرا پەلەنگىم،
ما بەھرى مەھىيچەرا نەھەنگىم.

(مەنىسى: بىز كۇلچە (يۇمىلاق نان)لەر تېغىنىڭ قاپلىنىمىز، بېلىقچىلار دېڭىزىدا ئەڭ چوڭ بېلىقمىز.)

مېنىڭ خاسىيىتىم كۆپتۇر، لېكىن بەزىلەر ئۆزىچە مېنى ساڭا ياندىپتۇ ۋە مۇنداق دېيىشىپتۇ:

ئەقلىي كى زى كەۋنەين فۇزۇن مىئايەد،
دەر دەستى مەيى ناب زەبۇن مىئايەد.
ھەم بەنگ كى رەنگى زىندەگانى دارەد،
كەز رەنگى شەراب بۇيى خۇن مىئايەد.

(مەنىسى: ئىككى دۇنيادا زىيادە بولغان ئەقىل ئۇزۇمدىن ياسالغان مەي ئالدىدا ھېچ نەرسىگە ئەرزىمەي قالىدۇ. ئەگەر نەشىدە تىرىكلىك رەڭگى بولسا، شاراب رەڭگىدىن قان ھىدى كېلىدۇ.)

چاغىر بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاچچىقلاپ مۇنداق دېدى:

—— بۇ سۆزنى يۇزۇمگە تولا سالدىڭ. سېنى ئىنتايىن سېغىنغانىدىم، ئەمدى بۇ خام خىيالىڭنى قوي. بولمىسا شۇنداق يانچىمەنكى، تۇتۇنۇڭ بېشىڭدىن چىقىدۇ.

بەك بۇنى ئاڭلاپ ناھايىتى ئاچچىقى كەلدى ۋە مۇنداق دېدى:

—— ساڭا نېمە بولدى؟! مېنى يالماپ يۇتقىلى تۇردۇڭغۇ؟! بۇ نوچىلىقىڭنى يەرگە ئۇرىمەن! ئەگەر بۇ ـ گۇندىن باشلاپ ئىززىتىڭنى بىلمەي ھەددىڭدىن ئاشساڭ، سېنى شۇنداق تەپتۇرىمەنكى، شالۋىقىڭ ئاس ـ تىڭدىن ئاقىدۇ! سېنىڭ ئالاھىدە يېرىڭ يوق، ھەر يەردە سېنىڭ زىكرىڭ بولسا، مېنىڭ پىكرىم بولىدۇ.

① گۇردىيۇ مەردى—— پالۋان، قەھرىمان؛ ② ئۇبەيد زەكانىي—— 14 ـ ئەسىردە ئۆتكەن پارس ـ تاجىك شائىرى.

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى www.uyghurbook.com

ھەر قاچان سېنىڭ ھېكايىتىڭنى سۆزلىسە، مېنىڭ ئەملىيىتىمنى قىلىدۇ. ئەملىيەت شۇكى، سېنىڭ مەددالىڭ ھافىز شىرازىي[1] مېنى ئەمىلدە قىلغۇچىدۇر، نەزم:

باشەد، ئەي دىلكى، دەرى مەيكەدەھا بىكشايەند،
گىرىھ ئەز كارى فۇرۇبەستەئى ما بىكشايەند.

(مەنىسى: ئەي كۆڭۈل، مەيخانىلەر ئىشىكىنى ئاچسا ئىدى، يۇرۇشمەي قالغان ئىشىمىزنىڭ توگۇنى مەيخانىلەر - دە يېشىلەر ئىدى.)

خۇسرەۋ دېھلەۋىي[2] ئۆزى ئېنىق قىلىپ مۇنداق دېگەن:

بى لەئلۇ زۇمۇررەد نەتەۋان خۇررەم بۇد،
چۇن لەئل نەباشەد بەزۇمۇررەد سازىيم.

(مەنىسى: لەئل (قىزىل ياقۇت)سىز، زۇمرەتسىز خۇشال بولغىلى بولمايدۇ؛ ئەگەر لەئل بولمىسا، زۇمرەت بىلەن كۆڭۈل ئاچايلى.)

ئېنىقكى، ھەرقانداق بەزمىدە سېنى لەئىل دېسە، مېنى زۇمرەت دەيدۇ؛ ھەر قانداق يەردە سېنى سۇ دېسە، مېنى ئوت دەيدۇ؛ ھەر قانداق مەجلىستە سېنى ئىلياسقا ئوخشاتسا، مېنى خىزىرغا ئوخشىتىدۇ ۋە ھەر جايدا ئاشقلار سېنىڭ شەكلىڭنى مەشۇق لېۋىگە ئوخشاتسا، مېنىڭ رەڭگىمنى مەھبۇبنىڭ خەت تارتقان بۇرۇتىغا ئوخشىتىدۇ. سېنىڭ مېنى نومۇس بىلىشىڭ تولىمۇ بىمەنىلىكتۇر. مەن سېنى تولىمۇ ياخشى بىلىمەن. نەزم:

ئەي دۇختەرى رەز تۇ پارسايى مەفرۇش،
كەس نىست بەئالەم كى تۇرا نەنهادەست.

(مەنىسى: ئەي ئۇزۇم قىزى، سەپسەتە ساتما! ھەممە كىشى سېنى ئوبدان بىلىدۇ.)

ئەلۋەتتە، سەندىن قۇتۇلمىغۇچە يارانلار لەززەت تاپالماس.

چاغىر بۇنى ئاڭلاپ، ئاچچىقتىن قىزىرىپ كەتتى ۋە شۇنداق دېدى:

— بۇ نېمىدېگەن ھەددىدىن ئاشقانلىق؟! ئۆزىنى بىلمەيدىغان، تولا ساقال تارتما! ئاڭلاپ قويكى، ھېلى بىكار جامدىن چىققانچە ئەدىپىڭنى بەرمەي يەنە! سەن بىر ئوتسەنكى، پۈتۈن ئەل سېنىڭ قولۇڭدا كۆيۈپ كۈل بولىدۇ. كىمكى ساڭا ئۆگىنىپ قالسا، ئۆرتىنىدۇ. سەن شۇنداق سېھىر قىلىسەنكى، ئادەمنى بىر دەمدە ئېشەك قىلىسەن، ئەقىلنى يوق قىلىسەن، ۋەھىمىنى ئاشكارا قىلىسەن! مىسرا:

كىمكى كۆپرەك يەر سېنى، بولۇر ئېشەك.

مۇنداق ئېيتىپتۇرلار، نەزم:

ھەر كەسكى ئەلەفۋار خۇرەد خەر گەردەد.

① ھافىز شىرازىي — 14 - ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك پارس - تاجىك شائىرى؛ ② خۇسرەۋ دېھلەۋىي — 14 - ئەسىردە ئۆتكەن بۇيۇك پارس - تاجىك شائىرى.

(مەنىسى: كىمكى ئوت يېسە، ئېشەك بولىدۇ.)

شەكلىدىكى ئېشەك تېزىكىگە ئوخشايدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، يانپاش ۋە قۇشقۇن بىلە تىلەيسەن، بېيىت:

تېزەك ياڭلىق قۇيۇشقۇنغا قىسىلىپ،
قوش، ئاتلىغلار بىلە يول تەڭ يۈرۈسەڭ.

سەن شۇنچىلىك شۇم گېياھدۇرسەنكى، نەزم:

كىشىكىم بىر سېنىڭ يۈزۈڭنى كۆردى،
ئول ئۆزگە ياخشىلىق يۈزىنى كۆرمەس.

ئەي بوشاڭلىقىنىڭ سەۋەبچىسى ۋە ھۇرۇنلارنىڭ زىننىتى، كۆرۈمسىز ۋە بەختسىزلەر ئاتەشدانى، (سەن) بەردەم يىگىتلەرنى سۈست ۋە كېرەكسىز قىلىسەن؛ كۆپلىگەن ئادەملەرنى قارا يەرگە كۆمىسەن. مىسرا:

ئىلاھاكى، تۇخمۇڭ قۇرۇغاي سېنىڭ.

بەڭ بۇنى ئاڭلاپ مۇنداق دېدى، مىسرا:

ـــ جانا زى جەمالى خىش ئاگاھ نەئىي.

(مەنىسى: ئەي جان، ئۆز جامالىڭدىن ئاگاھ ئەمەسسەن.)

يەنە سېنىڭ ھەققىڭدە ئېيتىلغان بىر نەچچە بېيىتنى ئاڭلىمىغانسەنكى، قىتئە:

سەرمايەئى فەسادۇ كەلىدى دەرى سىتەم،
بىخى دەرەختى فىتنەۋۇ تۇخمى نىھالى غەم.
بۇنيادى ھەر پەلىدىيۇ قانۇنى ھەر بەدىي،
ئەنجامى ھەر شەقاۋەتۇ ئاغازى ھەر نەدەم.
ئەسلى فەسادۇ ئەربەدەۋۇ خەسمى مۇلكۇ مال،
نۇقسانى ئەقلۇ دىنۇ بەلايى زەرۇ دىرەم.
دەر زەرئى شەرۇ ئاتەشۇ دەر چەشمى ئەقل خاك،
بادى دىماغى نەخۋەتۇ ئابى رۇخى سىتەم.
خەمرى پەلىد دانكى بۇۋەد ئاخىرەش فەساد،
جامىي ئەزۇ چۇ خۇردىي ئەگەر ھەست جامى جەم.

(مەنىسى: گەرچە جەمشىدنىڭ جامىدا ئىچىلسەڭمۇ، سەن بۇزۇقچىلىقنىڭ مەنبەسى، زۇلۇم ئىشىكىنىڭ ئاچقۇچى، پىتنە دەرىخىنىڭ يىلتىزى، غەم كۆچىتىنىڭ ئۇرۇقى، ھەممە مەينەتلىكنىڭ ئاساسى، ھەر

قانداق يامانلىقنىڭ قانۇنى، بارچە بەختسىزلىكنى زاھىر قىلغۇچى، ھەممە خاتا ئىشلارنى باشلاپ بەرگۈچى، ئۇرۇش ـ جېدەللەرنى قوزغىغۇچى، مال ـ مۈلۈكنىڭ دۈشمىنى، ئەقىل ۋە دىنىنىڭ نۇقسانىسەن؛ شەرىئەت ئالدىدا ئاتەش، ئەقىل كۆزى ئالدىدا خاكسەن. بىر پاسكىنا نەرسەدۇرسەنكى، ئاخىرىڭ بۇزۇقلۇقتىن باشقا نەرسە ئەمەس!)

ـــ مېنى ئەيىبلەپ مالامەت قىلىۋاتسەنكى، ئەلنى ئېشەك قىلىۋاتسەن، ـــ دېدى چاغىر.

ـــ ئەلنى بىلمەيمەن، ئەمما سېنى ئېشەك ئېتىۋاتقانلىقىنى بىلىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن سېنى «خەمر»[1] دەرلەر، ئەگەر قارىنىڭنى يېرىپ «مىم»[2]نى چىقىرىۋەتسەك، «خەر»[3] بولۇرسەن ھەم مۇندىن ئارتۇقراق دېسەم، تەر[4] بولۇرسەن، ـــ دېدى بەك.

چاغىر بۇنى ئاڭلاپ، قاتتىق ۋارقىراپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئەي كۆكى كېسىلگۇر، سەن چۆل ـ جەزىرىلەردە ئۆزۈڭ ئۇنۇپ قالغانسەن ۋە كۆپنى كۆرمىگەن. سەن. ھېچ ئادەم ساڭا قىزىقمايدۇ. ساڭا دېسەم، زەئىپلىكىڭدىن ھەر كىم سېنى تېپىدۇ، خالىغىنىچە يادجىدۇ. سەن ئۇچۇن مۇنداق ئېيتىپتۇرلار، بېيىت:

ئەي بەنگى فۇرۇرەۋ بەخۇدۇ فىكرىي كۇن،
با ھەركى رەسىي تۇ كەللە خۇشكىي مەنماي.

(مەنىسى: ئەي يۇزسىز نەشە، ئۆزۈڭ ئويلاپ باق، سەن كىمگىلا يېقىنلاشساڭ شۇنى ئەقلىدىن ئازدۇرىسەن!)

بەك بۇنى ئاڭلاپ، مۇنۇ سۆزلەر كۆڭلىدە تۇگۈلۈپ، ئۆزىدىن ئۇمىدىنى ئۇزۇپ مۇنداق دېدى:

ـــ سەن دائىم مېنى كۆزگە ئىلمايسەن ۋە خورلايسەن. سېنى ھالال دېگۈچىلەر ئەگەر دىيانەتتىن بۇيى ئالسا، ھارام دەرلەر ۋە ئامانەتتىن ئۇلارغا خەۋەر بولسا، سېنى «مۇباھ[5]» دەرلەر. سېنى ئىچكەن كىشى دائىم بالا ـ قازا ئاستىدا ۋە نازارەتچىلەر قولىدا بولىدۇ. مېنى يېگەن كىشىگە ھېچ ئىش يوق، خۇشلۇق بابىدا ئېچىلىپ قارنى توق يۇرۇر، سېنىڭ ھەققىڭدە ئېيتىپتۇرلار، مىسرا:

كى كەس مەباد زىكىرداری ناسەۋاب خىجىل.

(مەنىسى: كىشىكى ساۋابسىز قىلمىشتىن خىجىل بولمىسۇن.)
شۇنداق تۇرۇپ سەن ئۆزۈڭنى مەندىن ئارتۇق تۇتامسەن؟ نەزم:

سەن ئەمدى رازى بولغىن سەربەسەرغە، تولۇنئايكىم كەمالىن قىلسا ئىزھار،
تەرازۇتەك باش ئىندۇر تىك تۇرارغە. بولۇر نۇقسان ئېلىكىگە گىرىفتار.

سارغايغان يۇزۇمنى رەقىب بىلمەيدۇ، زەپىراننىڭ نېمىلىكىنى ئېشەك قانداق بىلسۇن؟!

چاغىر بۇنى ئاڭلاپ، ئۆزگىرىپ مۇنداق دېدى:

ـــ گەرچە تېشىمىز ئوخشىمىسىمۇ، ئىچىمىز ئوخشاشتۇر. ئەمما بىز نېمىلەرنى دېيىشىپ كەتتۇق؟!

① خەمر ـــ مەي، شاراب؛ ② ئەرەبچىدىكى «م» ھەرپىنى كۆرسىتىدۇ؛ ③ خەر ـــ ئېشەك؛ ④ تەر ـــ ئاچچىقلىنىش؛ ⑤ مۇباھ ـــ دىنىي جەھەتتە يول قويۇلىدىغان ئىش.

مېنىڭ خاسىيىتىم يۇزنى قىزارتىش بولسا، سېنىڭ سارغايتىشتۇر. نەزم:

كىمىيا خانەند ئانان كەز خىرەد بېگانە ئەند،
راست مىگۇيەند ئارىي چېھرەھاشان چۇن زەرەست.

(مەنىسى: ئەقىلدىن ئازغانلار «كىمىيا» دەپ ئاتىشىدۇ. ئېيتقىنى ئەلۋەتتە راست، ئۇلارنىڭ يۇزلىرى سېرىقتۇر.)

بەك بۇنى ئاڭلاپ مۇنداق دېدى:

— سەن مېنىڭ خاسىيىتىمدىن غەپلەتتە ۋە ماھىيىتىمدىن بىخەۋەرسەن. شۇنداق تۇرۇپ، قانداقسىگە بىلەلەيسەن؟! شېئىر:

رۇيى زەردەم رەقىب نەشناسەد،
خەر[1]چى دانەد كى زەئفەران چى بۇۋەد.

(مەنىسى: سارغايغان يۇزۇمنى رەقىب بىلمەيدۇ، زەپىراننىڭ نېمىلىكىنى ئېشەك قانداق بىلسۇن؟!)

مۇشۇ ۋاقىتتا بال (ھەسەل) چاغرنى ئىزدەپ كەلدى ۋە ئىچىلىشتە ھەمدەم بولۇشنى سورىدى. نەزم:

چاغىر تېدى: مېنى سەن سورما، ئەي بال،
كى ئەل ئاغزىدا تۇشتۇم بەنگ ئېلىندىن.
ماڭا بۇ بەنگ دايىم تىل تېگۈرۈر،
ئۆلۈپتۇرمەن مەھال[2]ۇ نەنگ[3] ئېلىندىن.

بالغا ئەھۋال مەلۇم بولدى. ئۇ شېرىنلىك بىلەن ئارىغا كىرىپ ئىككىسىنى ئايرىدى. چاغىر بالغا دۇئا قىلىپ: «ئەي بال، تەڭرى ساڭا جەننەتنى بەرسۇن ۋە ھۆرنى ئاتا قىلسۇن. سەن مېنى بۇ تەلۇنىڭ قولىدىن قۇتقازدىڭ» دېدى. سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، ھەممىسى سۆھبەتنى تاشلاپ، تەپرىقىچىلىكنى باشلاپ تارقاشتى. نەزم:

ئەۋۋەل بارى پەرۋىن[4] بىكىن جەمئ ئېدىلەر بىر گۇشە[5]دە،
ئاخىر بەناتۇن نەئش[6]تەك بىر بىر پەرىشان بولدىلار.

پايدىلانمىلار:

1. ئېرگەش رۇستەموۋىچ رۇستەموف: «15 ـ ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدىكى ئۆزبېك شېئىرىيىتى»، موسكۋا، 1963 ـ يىلى نەشرى.

2. گۆنۈل ئالپاي: «يۇسۇف ئەمىر بىنىنىڭ ‹بەنگ ۋە چاغىر› ئاتلىق مۇنازىرىسى»، «تۈرك تىللىرى تەتقىقاتلىرى» (Belleten)، 1972 ـ يىللىق سان، ئەنقەرە، 1973 ـ يىلى نەشرى.

3. ۋاھىد زاھىدوف تەھرىرلىكى ئاستىدا تۈزۈلگەن: «ئۆزبېك ئەدەبىياتى» (تۆت تومлۇق)، بىرىنچى توم، تاشكەنت، 1959 ـ يىلى نەشرى.

4. ئەلىشىر نەۋايى: «مەجالىسۇن ـ نەفايىس» (ئابدۇرېشىت ئىسلام قاتارلىقلار تەييارلىغان)، شىنجاڭ خەلق نەشـ

---

① خەر — قول يازمىدا بۇ سۆز «خرد» شەكلىدە يېزىلغان، ۋەزىن ۋە مەزمۇن ئېتىبارى بىلەن يۇقىرىقىدەك ئېلىندى؛ ② مەھال — مۇمكىن بولمايدىغان ئىش؛ تېتقىسىز گەپ ـ سۆز؛ ③ نەنگ — ئۇيات، نومۇس؛ ④ پەرۋىن — يۇلتۇز توپى، ئوكۇر يۇلتۇزى؛ ⑤ گۇشە — بۇلۇڭ، خىلۋەت جاي؛ ⑥ بەناتۇن نەئش — يۇلتۇزلار توپى.

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كتاب توربېكتى

ىربياتى، 1994 ـ يىلى نەشرى.
5. ئەلىشىر نەۋايى: «مۇھاكەمەتۇل ـ لۇغەتەين» (خەمسەت تۆمۇر قاتارلىقلار تەييارلىغان، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى نەشرى.
6. مۇھەممەد فۇئاد كۆپرۈلۈزادە: «چاغاتاي ئەدەبىياتى» (تۈركچىدىن تۈرسۈن ھوشۇر ئىدىقۇتى تەرجىمىسى)، «بۇلاق»، 2001 ـ يىللىق 3 ـ سان.
7. كەمال ئارسلان: «چاغاتاي شېئىرى»، «تۈرك تىلى» مەجمۇئەسى، 1986 ـ يىلى 7 ـ، 8 ـ ئايلىق قوش سان.
8. زۇھەل ئۆلمەز: «چاغاتاي ئەدەبىياتى ۋە چاغاتاي ئەدەبىياتى توغرىسىدا تەتقىقاتلار»، «تۈركىيە تەتقىقاتلىرى (ئەدەبىيات)» ژۇرنىلى، 2007 ـ يىللىق 9 ـ سان.
9. پارسا شەمسىيېف قاتارلىقلار تۈزگەن: «نەۋايى ئەسەرلىرى لۇغىتى»، تاشكەنت، 1972 ـ يىلى نەشرى.
10. بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتى پارس تىلى ئوقۇتۇش ـ تەتقىقات ئىشخانىسى تۈزگەن: «پارسچە ـ خەنزۇچە لۇغەت»، سودا نەشرىياتى، 1981 ـ يىل نەشرى.
11. تالىئ ئىيمانىي ھېراتىي: «بەدايىئۇل ـ لۇغەت» (ئا. ك. بوروۋكوف تەييارلىغان)، موسكۋا، 1961 ـ يىلى نەشرى.
12. مەھمۇد كاشغەرىي: «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك» (ئابدۇسالام ئاببباس قاتارلىقلار تەييارلىغان)، بىرىنچى توم، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1980 ـ يىلى نەشرى.
13. يۈسۈف خاس ھاجىب: «قۇتادغۇبىلىك» (رەشىد رەھمەتى ئارات تەييارلىغان)، ئىندېكس، ئىستانبۇل، 1979 ـ يىلى نەشرى
14. لۇتفىي، سەككاكىي، گەدايى، ئاتايى، ھۈسەين بايقارا، بابۇر ۋە شەيبانىي دىۋانلىرىنىڭ ئىندېكسلىرى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچىلاردىن ئەرافات ھەسەن مۇساباييف شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئاسىستانتى، تۈرسۈنجان مەخمۇت شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى)

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: ئۆمەر باقى ياركەندي ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا كۆزگە كۆرۈنگەن يازغۇچىلىرىدىن بىرسى. ئۇ «فەرھاد ۋە شېرىن»، «لەيلى ۋە مەجنۇن» داستانلىرىنى 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا نەسرىيلەشتۈرۈپ يېزىپ چىققان. بۇ ئىككى نەسرىي ئەسەر ژۇرنىلىرىمىزنىڭ ئىلگىرىكى سانلىرىدا ئېلان قىلىنغانىدى. بۇ قېتىم ئۆمەر باقى ياركەندي قەلەمگە مەنسۇپ ئەنە شۇ ئىككى ئەسەر قول يازمىسىنىڭ باش قىسمىدا بۇ يازغۇچىنىڭ «قىسسەئى ئەبۇ شەھمە» قىسسەسىنىڭ بىللە كۆچۈرۈلگەنلىكى بايقالدى. بۇ ئەسەر ئەينى دەۋر شارائىتىغا مۇۋاپىق بەزى دىنىي مەزمۇنلاردىن خالىي بولمىسىمۇ، لېكىن ئەسەرنىڭ مەزمۇنى، ژانىرى ۋە قۇرۇلمىسى نۇقتىسىدىن تەتقىقات قىممىتى ئىنتايىن يۇقىرى. بۇ ئەسەر قۇرۇلمىسىنىڭ پۇختىلىقى، ئوبرازلىرىنىڭ روشەنلىكى، تىلىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا قىسسە ژانىرى، يەنى ھېكايىچىلىقنىڭ مۇھىم بىر نەمۇنىسى بولالايدۇ. بۇ قىسسىدە ھاراق ئىچىش ۋە زىنا قىلىشنىڭ زىيىنى تېپىك ۋەقەلىك ئارقىلىق تەسىرلىك بايان قىلىپ بېرىلگەن. شۇنداقلا خەلىپە ئۆمەرنىڭ ئادىللىقى، جىنايەتكە جازا بېرىشتە ئۆز ئوغلىغىمۇ قىلچە يۈز خاتىرە قىلمىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ.

بۇ ئەسەرنىڭ يۇقىرى قىممىتىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى ئوقۇرمەنلەر ھوزۇرىغا سۇندۇق. ئەسەردە ئەكس ئەتكۈزۈلگەن بەزى دىنىي مەزمۇنلارغا نىسبەتەن ئوقۇرمەنلەرنىڭ تەنقىدىي مۇئامىلە قىلىشىنى، بۇ ئەسەرنىڭ مېغىزىنى قوبۇل قىلىپ، شاكىلىنى تاشلىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

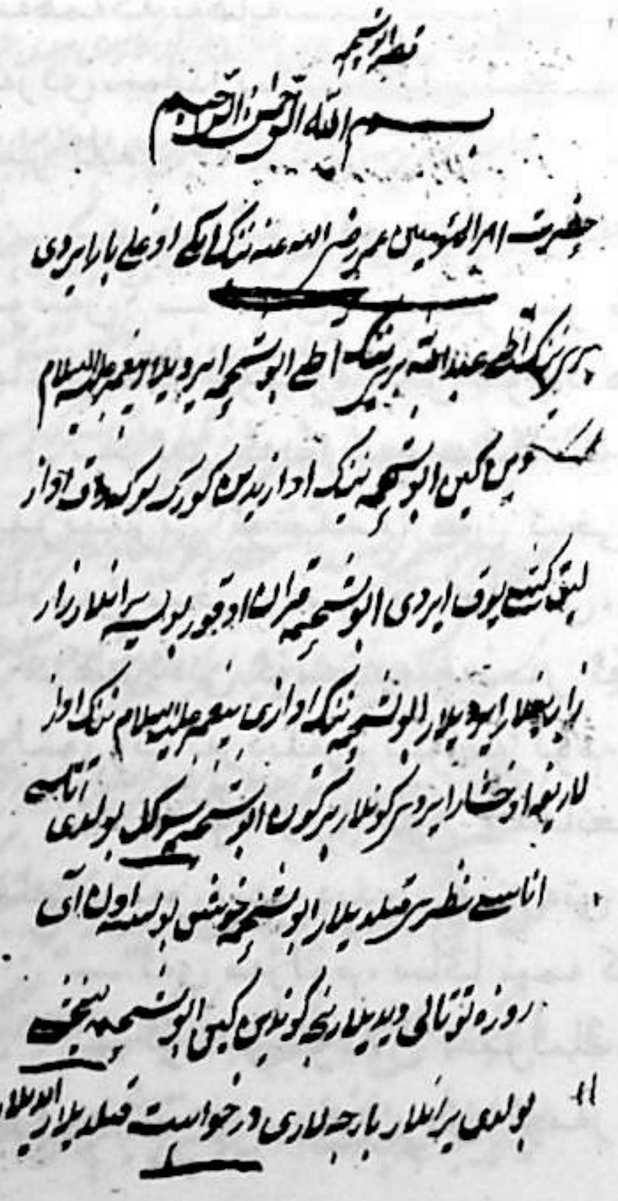

ئوقۇلغۇسى: ھەزرەتى ئەمرۇل - مۇئمىنىن ئۆمەر رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئىككى ئوغلى بار ئەردى، بىرىنىڭ ئاتى ئەبدۇللاھ، بىرىنىڭ ئاتى ئەبۇ شەھمە ئەردىلەر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلامدىن كېيىن ئەبۇ شەھمە ئاۋازىدىن كۆركلۈكراق ئاۋازلىق كىشى يوق ئەردى. ئەبۇ شەھمە «قۇرئان» ئوقۇر بولسا يارانلار زار - زار يىغلار ئەردىلەر. ئەبۇ شەھمەنىڭ ئاۋازى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلامنىڭ ئاۋازلىرىغا ئوخشار ئەردى. كۈنلەر بىر كۈن ئەبۇ شەھمە سۈگەل بولدى. ئاتاسى، ئاناسى نەزر قىلدىلار:

— ئەبۇ شەھمە خۇش بولسا ئون ئاي روزە تۇتالى، — دېدىلەر.

نەچچە كۈندىن كېيىن ئەبۇ شەھمە ياخشى بولدى. يارانلار بارچىلىرى دەرخاست قىلدىلار. ئايدىلار:

— يا ئۆمەر، نەچچە كۈندىن بېرى ئەبۇ شەھمەنىڭ ئاۋازىنى ئېشىتمەدۇق، بىر ئېشىتەلى، — دېدىلەر. ھەزرەتى ئۆمەر ئايدىلار يارانلارغا:

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كىتاب توربېكىتى

— رەسۇل ئەلەيھىسسەلامنىڭ مەسجىدىغە بارغىلار، ئاندا ئايەتنى «قۇرئان» ئوقۇسۇن، — دېدىلەر.

بارچە يارانلار جەمئ بولۇپ رەسۇل ئەلەيھىسسەلامنىڭ مەسجىدلەرىغە باردىلار. ئەبۇ شەھمە كۆركىلۇك ئاۋازى بىرلە بۇ ئايەتنى ئوقۇدى:

ۋە كۇللە ئىنسانىن ئەلزەمناھۇ تائىرەھۇ فىي ئۇنۇقىھى ۋە نۇخرىجۇ لەھۇ يەۋمەل — قىيامەتنى كىتابەي — يەلقەھۇ مەنشۇرا.

يارانلار زار — زار يىغلادىلار. ئاندىن سوڭ ئۆيلەرىگە بارۇر ئەردىلەر، يولدا بىر جوھۇد يولۇقتى. جوھۇد ئەلەيھىل — لەئنە ئايدى:

— ئەي ئەبۇ شەھمە، يۇزۇڭ نە ئۇچۇن سارىغ تۇرۇر؟

ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— بىلمەسمەن، — دېدى. جوھۇد ئايدى:

— ساڭا دارۇ كېرەك، نە ئۇچۇن ئىچمەسسەن؟

ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— نېمە دارۇ تۇرۇر؟

جوھۇد ئايدى:

— چاغىر تۇرۇر، ئىچسەڭ خۇش بولغاي، — دېدى. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— مەن چاغىر ئىچمەسمەن، ھارام تۇرۇر، — دېدى، — مۇسۇلمانلارنى يولدىن چىقارغۇچى تۇرۇر، — دېدى. جوھۇد ئايدى:

— يا ئەبۇ شەھمە، ئانداغ قىلماغىل. چاغىر ياخشى نېمەرسە تۇرۇر، — دېدى. جوھۇد ئەلەيھىل — لەئنە ئەبۇ شەھمەنى قويماي ئۆيىگە ئالىپ بارىپ جوھۇد بەدبەختە تۇتابەردى. بىر ئۇلۇغ شىشە بىرلە ئەبۇ شەھمەگە نەھايەتسىز ئىچۇردى. ئەبۇ شەھمە ئۆيدىن چىقىپ ئۆيىگە بارۇر ئەردى، يولدا بىر بوستان ئىچىدە بىر قىز كۆردى. قىزدىن تەمەئ قىلدى. قىز ئايدى:

— خۇدادىن قورقماسمۇسەن؟ — دېدى، — ئاتاڭدىن ھەم قورقماسمۇسەن؟ — دېدى. بۇ قىز بىر نەچچە سۆز ئايتتى. ئەبۇ شەھمە قويمادى. چاغىرنىڭ شۇملۇغىدىن مۇراد ھاسىل قىلدى. قىز ئايدى:

— ئەي ئەبۇ شەھمە، ئاتاڭ بىلمەسە تەڭرى تەئالا بىلۇر، ئەگەر بىز سىرنىمىزنى ئۆتمىسە، مەن تېخى ئۆتمىگەيمەن. تەڭرى تەئالا رەسۇلا قىلماسا، مەن تېخى رەسۇلا قىلغايمەن، — دېدى. ئەبۇ شەھمە ئۆيىگە باردى.

ھەزرەتى ئۇمەر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسەلامنىڭ مەسچىدلەرىغە بارىپ، ئولتۇرۇپ ئەردىلەر، بىر مەزلۇم بىر ئوغۇل بالانى كۆتەرىپ كىرىپ كەلدى.

— يا ئۇمەر، قامۇغ جەھانغا ھۆكمۇڭ يۇرۇر، ماڭا نە ئۇچۇن ھۆكم قىلماسسەن؟ — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— ئەي مەزلۇم، ساڭا نېمە كېرەك بولۇر، — دېدى. بۇ مەزلۇم ئايدى:

— ئۇشبۇ ئوغلان سىزنىڭ نەبرەڭىز تۇرۇر، ئەبۇ شەھمەنىڭ ئوغلى تۇرۇر، — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

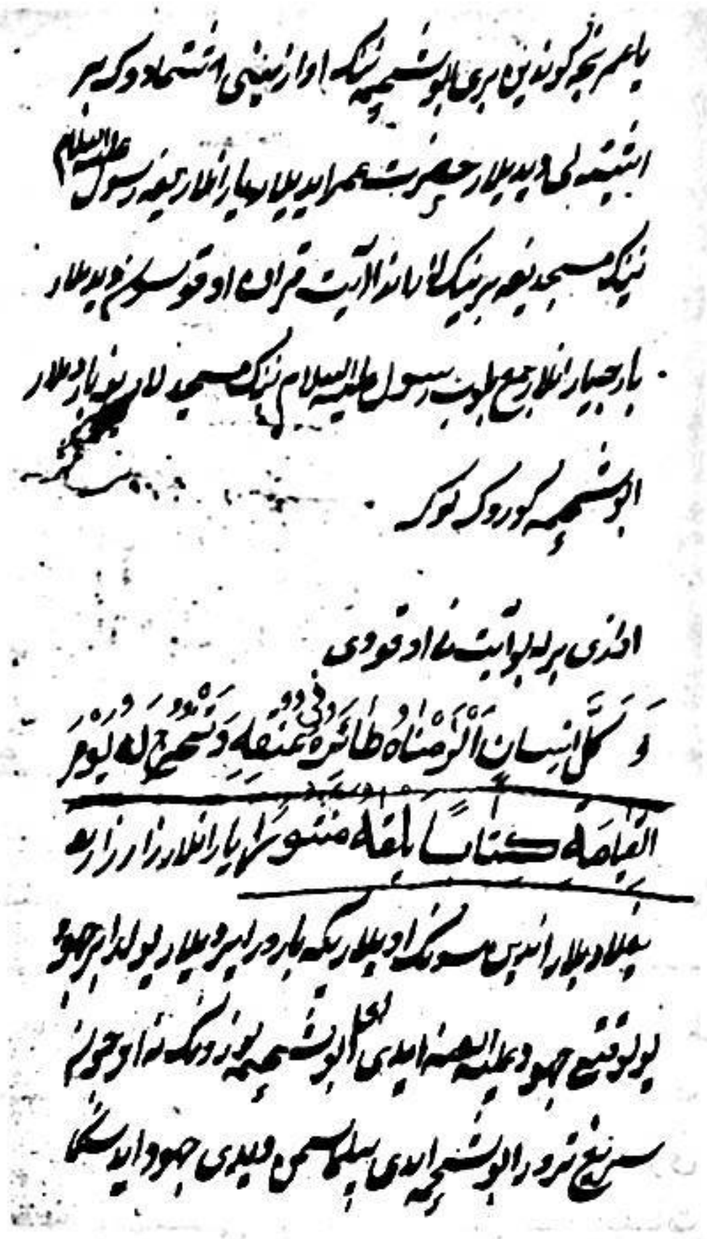

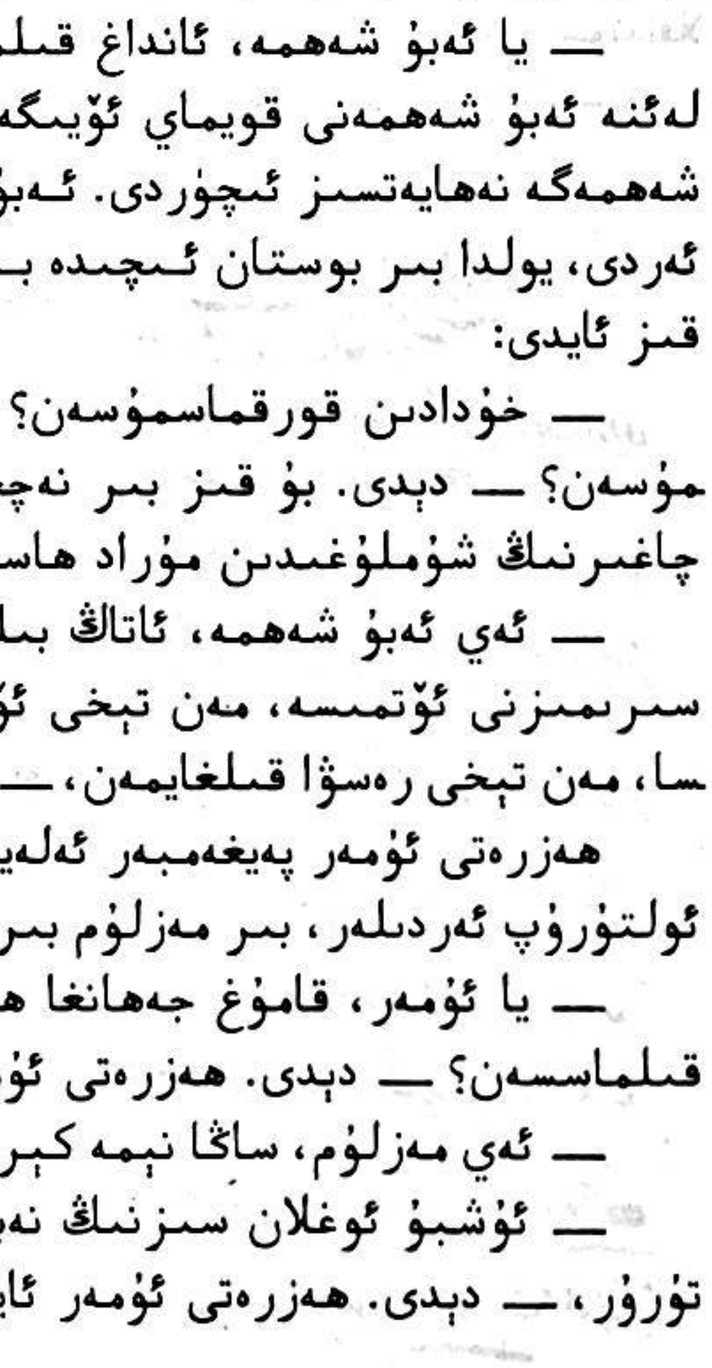

— راست ئايتىغىل، — دېدىلەر. بۇ مەزلۇم ئايدى:

— بىر كۈن بىر بوستاندا ئولتۇرۇپ ئەردىم، ئەبۇ شەھمە مېنىڭ قاشىمغا كەلدى. مەندىن مۇراد تىلەدى، ھاسىل قىلدى. مەن ئايدىم: «يا ئەبۇشەھمە، تەڭرى تەئالا بىزنىڭ سىرىمىزنى ئۆتكەرمەسە، مەن تېخى ئۆتكەرگەيمەن». خۇدايىتەئالا ئۆتكەرمىدى، — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— سىز بۇ سۆزگە ئانت ئىچەرمۇسىز؟ — دېدىلەر. بۇ مەزلۇم:

— ئىچەرمەن، — دېدى.

ھەزرەتى ئۇمەر بۇ مەزلۇمگە ئانت بەردىلەر. ئاندىن كېيىن ھەزرەتى ئۇمەر ئوغلىنى قىچقىردى. كۆردىلەركىم، ئوغلانلارى نان يەپ ئولتۇرۇپدۇرلار. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— ئەي ئوغلۇم، ياخشى يېگىل، يىراق سەپەرگە باراسەن، — دېدىلەر. ئەبۇ شەھمە بۇ سۆزنى ئېشىتتى، كۆڭلى يامان بولدى. ئايدىكىم:

— يا بابا، نە سۆز ئايدىڭىز؟

ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— ئەي ئوغلۇم، ھەق ئۇچۇن بىر سۆزۈم بار. راست ئايغىل، — دېدى. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— ئايتاي، — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلاركىم:

— ئەي ئوغلۇم، فالان كۈنى مەسجىدە «قۇرئان» ئوقۇدۇڭ، ئاندىن چىقىپ نە يەرگە باردىڭ؟ — دېدى. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— يا بابا، فالان كۈنى كېلۇر ئەردىم، بىر جوھۇد يولۇقتى، ئايدى: «ئەي ئەبۇ شەھمە، يۈزۈڭ نېمە ئۇچۇن سارىغ؟» دېدى. «بىلمەسمەن» دېدىم. جوھۇد ئايدى: «ساڭا دارۇ بېرەيىن» دېدى. مەن ئايدىم: «نېمە دارۇ بېرۇرسەن» دېدىم. ئول ئايدى: «چاغىر تۇرۇر» دېدى. مەن ئايدىم: «ئول يامان نېمەرسە تۇرۇر، مۇئمىنلەرنى يولدىن چىقارغۇچى تۇرۇر» دېدىم. ئول جوھۇد قويمادى. ئۆيىگە ئالىپ باردى. بىر شىشە بىرلە چاغىر ئىچۇردى، — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— ئەي ئوغلۇم، ئاندىن سوڭ بىر بوستانغا باردىڭمۇ، بوستان ئىچىدە بىر مەزلۇم كۆردۇڭمۇ؟ — دېدىلەر. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— كۆردۇم، — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— ئەي ئوغلۇم، ئانىڭ بىرلە زىنا قىلدىڭمۇ؟ — دېدى. قاچان بۇ سۆزنى ئېشىتتى ئەرسە باشىنى قۇيى سالدى. ھېچ جەۋاب بەرمەدى. ئاتاسىدىن ئۇياتتى، ئايتتى:

— يا بابا، يازۇغلۇق ئىش قىلدىم، فۇشەيمان بولدۇم. تەۋبە قىلدىم، — دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

— يازۇغلۇق ئىش قىلدىڭ، ساڭا دەررە ئۇرماق كېرەك، — دېدى. ئەبۇشەھمەنىڭ ئىلكىنى تۇتتى. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

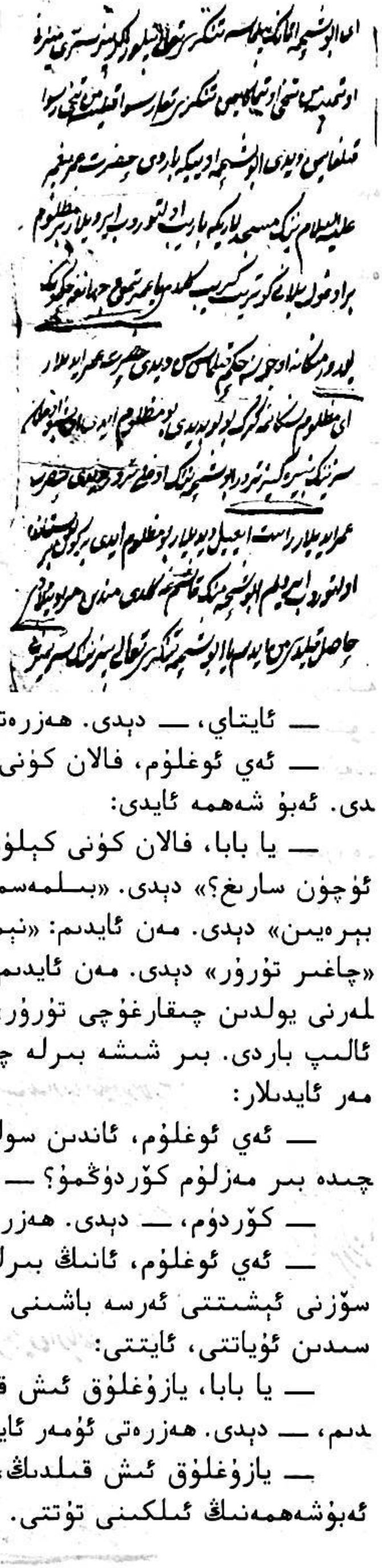

ئۇيغۇر كتاب تورىيكتى
www.uyghurkitap.com

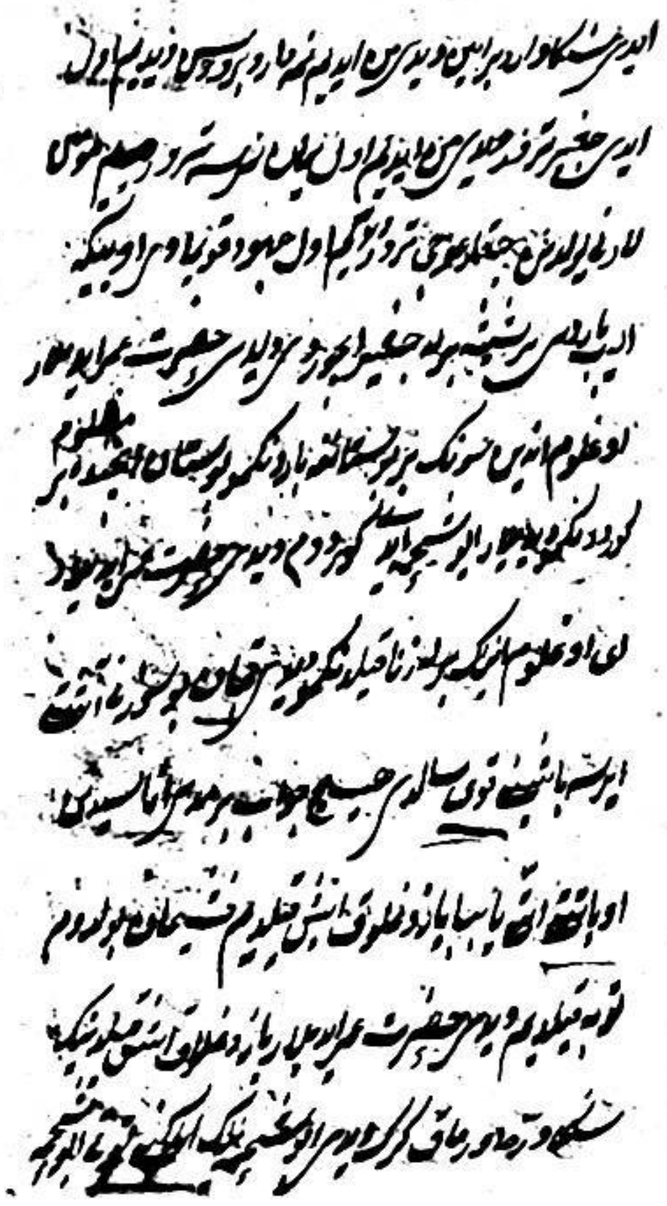

ۋاھىدىن مىنھۇما مىئەتە جەلدەتىۋ ـ ۋەلا تەئخۇزكۇم بىھىما رەئفەتۇن فى دىنىللاھى ئىنكۇنتۇم تۇئمىنۇ ـ نە بىللاھى ۋەلىيەۋمىل ـ ئاخىرى ۋەلىيەشھەدۇ ئەزابەھۇما تائىفەتۇم ـ مىنەل ـ مۇئمىنىن. ئەززانىي لايەذ ـ كىھۇ ئىللازانىيەتەن ئەۋمۇشرىكەتۇن.»

خۇدايىتەئالا دەررەنى خەلق ئاراسىدا ئۇرغىل دەپ فەرمان قىلدى. ئاندىن سوئال ھەزرەتى ئۇمەر دەررەنى كەلتۇردىلەر. ئاندىن كېيىن ئەبۇشەھمەنى بىر خورما دەرەختكە باغلادىلار، ئاندىن كېيىن بۇيۇردىلار:

ـــ تەڭرى تەئالا فەرمانلاغاندەك ئۇرغىل ۋە ھېچ ئايامۇغىل، ـــ دېدى.

ئەفلەھ (جازا ئىجرا قىلغۇچى كىشى) ئايدى:

ـــ ئەگەر كۇچۇمنىڭ بارىچە دەررە ئۇرسام، تاغلار پارە ـ پارە بولۇر، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ـــ يەئنى خەيرۇل ـ ئۇمرى ئوتتۇرا چاغلىق ئۇر ـ غىل، ـــ دېدىلەر. ئەبۇ شەھمەنىڭ تونىنى سالدۇردى. ئەبۇ شەھمەگە دەررە ئۇرار ۋە تاتلىغ ئۇنى بىلە ئانداغ ئايدىكىم:

ـــ ئەي بارا خۇدايا، ئانداغ سەبر بەرگىلكىم، ئىسمائىل پەيغەمبەرگە قايداق سەبر بەردىڭ، ماڭا ھەم شۇنداق سەبر بەرگىل، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدى:

ـــ ئەي ئوغلۇم، ياخشى ئىش قىلدىڭ، ـــ دېدى.

ـــ يا بابا، مېنى قايدا ئۆلتۇرۇپسىز؟ ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ـــ خۇدايىتەئالانىڭ بۇيرۇغان دەررەسىنى ئۇرارمەن، ـــ دېدىلەر. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ـــ يا بابا، مېنى رەسۋا قىلماڭ، نە قىلسىڭىز ئۆيدە قىلىڭ، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ـــ ئەي ئوغلۇم، قىيامەتتە رەسۋا بولاي دېسەڭ، ئۆيدە قىلالى، ـــ دېدىلەر. يەنە ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ـــ قىيامەت رەسۋالىقىدىن قورقاسەن؟ ـــ دېدىلەر. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ـــ مېنى ئۆيدە ئۆلتۇرگىل، خالايىق ئاراسىدا ئۆلتۇر ـ مىگىل. مەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يارانلىرىدىن ئۇيا ـ تۇرمەن، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ـــ ئوغلۇم، يازۇق ئىش قىلدىڭ، خۇدايىتەئالادىن ئۇ ـ ياتمادىڭ، ئەمدى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يارانلىرىدىن ئۇياتۇرمۇسەن؟ ـــ دېدىلەر. بۇ ئايەتنى ئوقۇدىلار:

قەۋلە تائالا «ئەززانىيەتۇ ۋەززانىي فەجلىدۇ كۇللە

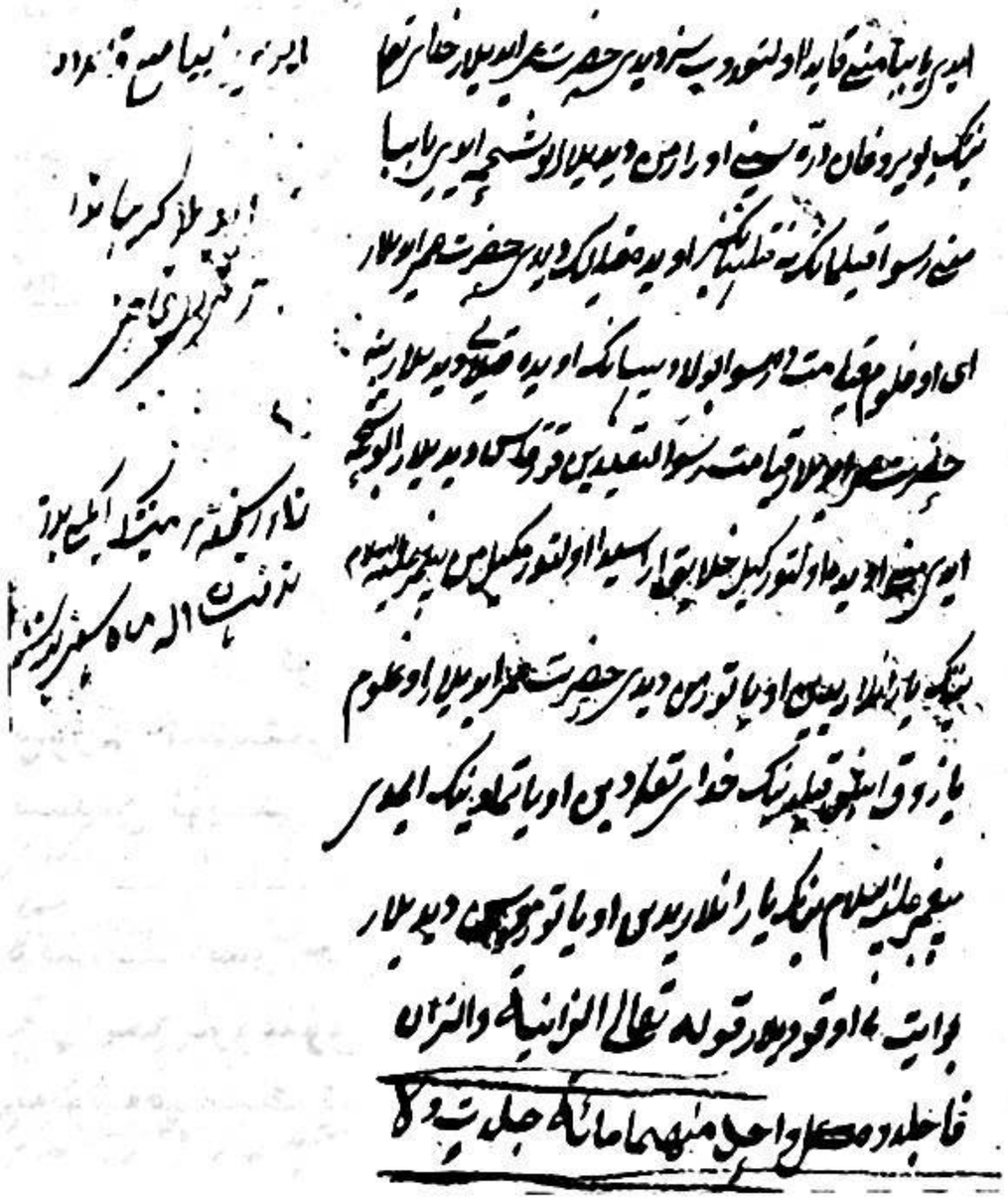

خۇدايىتەئالا دەررەنى خەلق ئاراسىدا ئۇرغىل دەپ فەرمان قىلدى. ئاندىن سوئال ھەزرەتى ئۇمەر دەررەنى كەلتۇردىلەر. ئاندىن كېيىن ئەبۇشەھمەنى بىر خورما دەرەختكە باغلادىلار، ئاندىن كېيىن بۇيۇردىلار:

ـــ تەڭرى تەئالا فەرمانلاغاندەك ئۇرغىل ۋە ھېچ ئايامۇغىل، ـــ دېدى.

ئەفلەھ (جازا ئىجرا قىلغۇچى كىشى) ئايدى:

ـــ ئەگەر كۇچۇمنىڭ بارىچە دەررە ئۇرسام، تاغلار پارە ـ پارە بولۇر، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ـــ يەئنى خەيرۇل ـ ئۇمرى ئوتتۇرا چاغلىق ئۇر ـ غىل، ـــ دېدىلەر. ئەبۇ شەھمەنىڭ تونىنى سالدۇردى. ئەبۇ شەھمەگە دەررە ئۇرار ۋە تاتلىغ ئۇنى بىلە ئانداغ ئايدىكىم:

ـــ ئەي بارا خۇدايا، ئانداغ سەبر بەرگىلكىم، ئىسمائىل پەيغەمبەرگە قايداق سەبر بەردىڭ، ماڭا ھەم شۇنداق سەبر بەرگىل، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدى:

ـــ ئەي ئوغلۇم، ياخشى ئىش قىلدىڭ، ـــ دېدى.

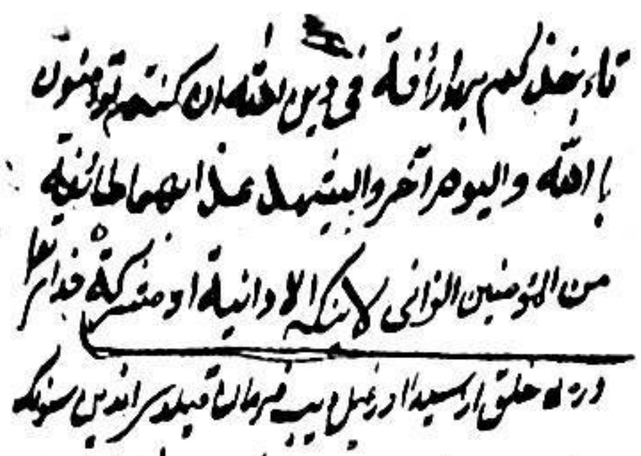

قاچانكىم ئون دەررە ئوردى ئەرسە، جۇملەئى يارانلار يىغلادىلار. ھەزرەتى ئۇمەرنىڭ قاشىغا كەلدىلەر. ئايدىلاركى:

ــ يا ئۇمەر، ئەبۇ شەھمەنىڭ يازۇقى ئۇچۇن بىزگە بىر دەررەگە ئون دەررە ئۇرۇنغلار، ئەبۇ شەھمەنى بىزگە بېرىڭلار، ــ دېدىلەر. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ــ قەۋلە تەئالا لاتەزىرۇ ۋازىرەتۇۋ ۋەزرە ئۇخرا. بۇ ئايەتنىڭ مەئنەسى ئانداغ بولۇركىم، قىيامەت كۇنى بولسا، ئامەننا ۋە سەددەقنا كۇنندە ئەبۇ شەھمە ئۇچۇن سىزلەرنى تۇتماغايلار.

ھەزرەت ئايدىلار:

ــ يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم يىگىرمە دەررە ئۇردىلار ئەرسە ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ــ يا بابا، يۇرەكىم ئاغىردى، ــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدى:

ــ مېنىڭ ھەم جانىم ئاغىردى، نېچۇك قىلاي؟ ــ دېدى، ــ خۇدايىتەئالانىڭ ھۇكمى شۇنداغ تۇرۇر، ــ دېدى. ھەزرەت ئايدى:

ــ يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم ئوتۇز دەررە ئۇردى. ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ــ يا بابا، ئەفلەھغە بۇيۇرغىل، بىر سائەت تۇرسۇن، بىر سۇ بەرسۇن. ئىچەي، ــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ــ ئەي ئوغلۇم، قىيامەت كۇنى تامۇغداقىلار سۇ بەرمەسلەر، ــ دېدى. يەنە ئايدى:

ــ يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم ئەللىك دەررە ئۇردى ئەرسە ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ــ يا بابا، ئانامنى بىر تويغۇنچە كۆرەي، ــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ــ ئەي ئوغلۇم، تىرىك بولساڭ كۆرەرسەن، ئۆلسەڭ قىيامەت كۇنى كۆرگەيسەن، ــ دېدى.

يەنە ئايدى:

ــ يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم ئاتمىش دەررە ئۇردى ئەرسە ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ــ يا بابا، بىر ھاجەتىم بار، ئايتايىن، ــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ــ ئەي ئوغلۇم، نېمە ھاجەتىڭ بار؟

ئەبۇ شەھمە ئايدى:

ــ يۇزىڭنى يۇزۇمگە قويۇڭ، قۇۋۋەتى ھاسىل بولسۇن، يۇرەكىمنىڭ ئاغرىقى كەتسۇن، ــ دېدى. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ــ يا ئوغلۇم، قىيامەت كۇنى قورقارمەنكىم، سېنى مەندىن ئايرىغايلار، ــ دېدى، يەنە، ــ يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم يەتمىش دەررە ئۇردى ئەرسە، ئەبۇ شەھمە سەھابىلەرگە سەلام قىلدى:

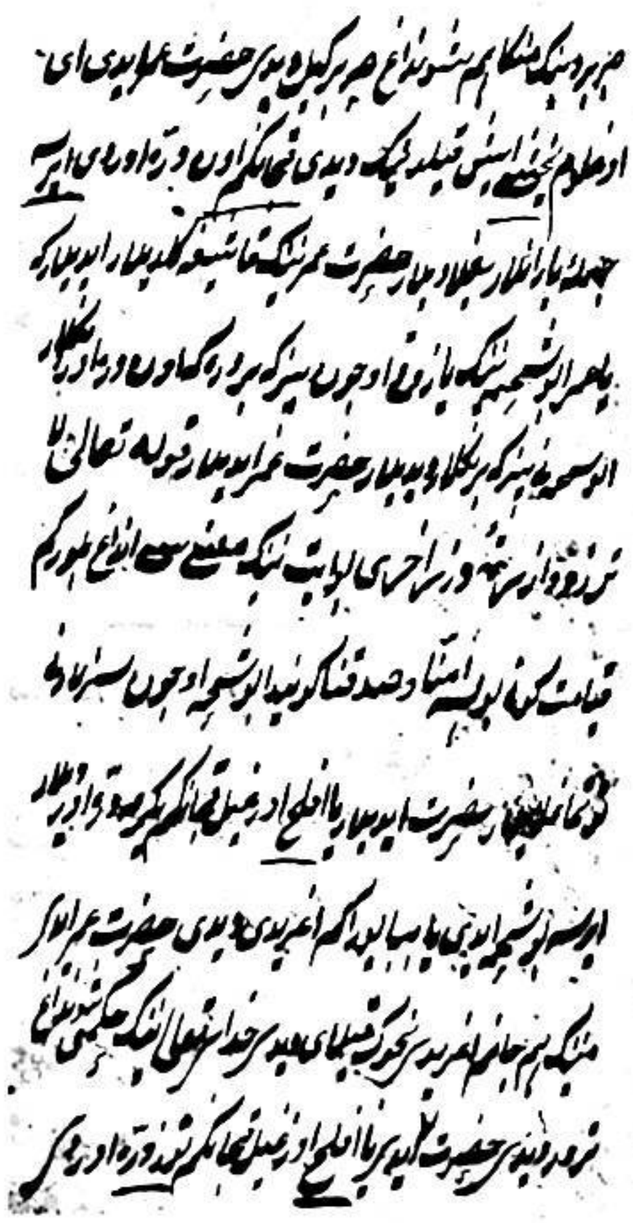

www.uyghurkitap.com ئۇيغۇر كتاب توربېكتى

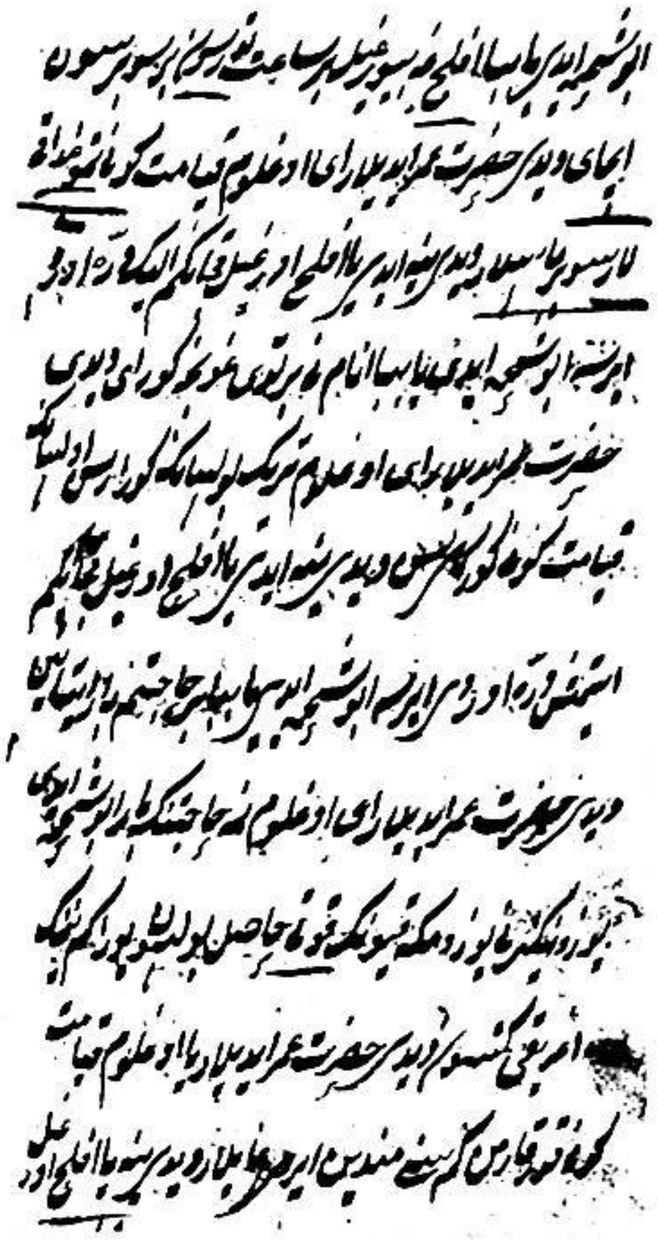

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ۋە رەھمەتۇللاھى ۋە بەرەكاتەھۇ. بارچەڭلەر سەلامەت قالدىڭلار، قىيامەتدە سىزلەرنىڭ، ئاتامنىڭ دىدارىغە مۇشەررەف بولغايمەن، تىرىكلىكتىن كەچتىم، ھېچ تاقەتىم قالمادى، — دېدى. ئانى ئېشىتىپ جۇملەئى يارانلار يىغلاشتىلار.

— ئاھ دەرىغا، نە قىلالمىدىڭ، بارىمىز سېنىڭ ئۈچۈن جانىمىزنى فىدا قىلدۇق. ئاتاڭ بەرمەدى، نە قىلالمىدىڭ، — دېدىلەر. ھەزرەتى ئۇمەر ئايدى:

— يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم دەررە سەكسەنغە يەتتى ئەرسە، ئاناسىغا خەبەر قىلدىلار. ئاناسى يالاڭباشتاق، يالاڭئاياغ يۈگۈرۈپ كەلدى. ئوغلىنى ئول ھالدا كۆردى ئەرسە نەۋھە فەرياد ئۇرۇپ:

— ئاھ دەرىغ، كۆركلۈك ئاۋازى بىرلە «قۇرئان» ئوقۇيدۇرغان، جامىنىڭ كۈسەكى ۋە كۆڭلۈمنىڭ قۇۋانجى، باغرىمنىڭ پارەسى، نېمە بولدۇڭ، ئوغلۇم ئەبۇ شەھمە؟ — دېدى. قان ـ ياش بىلەن زار ـ زار يىغلادى. سەھابىلەر ئايدىلار:

— ھەزرەتى ئۇمەر، كىشىكىم ئۆز فەرزەندىنى مۇنداغ ئۇرارمۇ؟ — دەپ، يەنە سەھابىلەر ئايدىلار:

— بىزگە بىر دەررە ئۇچۇن ئون دەررە ئۇرۇڭ، — دېدىلەر. ئاندىن سوڭ ئاناسى كەلدى. ئايدىكى:

— ئەي كۆزۈمنىڭ يارۇغى ۋە كۆڭلۈمنىڭ چەراغى ئەبۇشەھمە، نېمە بولدۇڭ ۋە نە ھالغە قالدىڭ؟ — دېدى. فەرياد قىلدىكى:

— ئەي بۇ تەممە جانىم ساڭا فىدا بولسۇن، — دېدى. يەنە ھەزرەتى ئۇمەر ئايدى:

— يا ئەفلەھ، ئۇرغىل.

قاچانكىم دەررە توقسانغا يەتتى ئەرسە، ئەبۇ شەھمە ئايدى:

— ئەشھەدۇ ئەن لا ئىلاھە ئىللەللاھۇ ۋە ئەشھەدۇ ئەننە مۇھەممەدەن ئەبدۇھۇ ۋە رەسۇلۇھۇ، — دەپ جان بەھەق تەسلىم قىلدى. يەنە ھەزرەتى ئۇمەر ئايدى:

— يا ئەفلەھ، ئۇرغىل. خۇدايىتەئالانىڭ دەررەسى تەمام بولسۇن، — دېدى. ئۆلگەندىن كېيىن تېخى ئون دەررە ئۇردى.

قامۇغ مەدىنە خەلايىقلارى:

— ئاھ دەرىغ، ئەبۇ شەھمە، — دەپ زار ـ زار يىغلادىلار. ھېچ ئاسىغ قىلمادى.

ئەي ئادەم ئوغلانلارى، بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بولۇڭلار ۋە زىنھار شاراب ئىچمەڭلار. ھەزرەتى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئايتىپدۇرلار:

— يا شەرابۇل خەمرى مەلئۇنە ۋەجەلىسۇن مەلئۇنە ۋە جاۋەرۇن ئەت ئەمەھۇ ۋەمەلئۇنە. ۋە ھەركىمەرسە بۇ دۇنيادا شاراب ئىچسە، ئاڭا دەررە ئۇرماق كېرەك. دەررە ئۇرماسا ھالى دىشۋار بولۇر. نە ئۈز بىللاھى

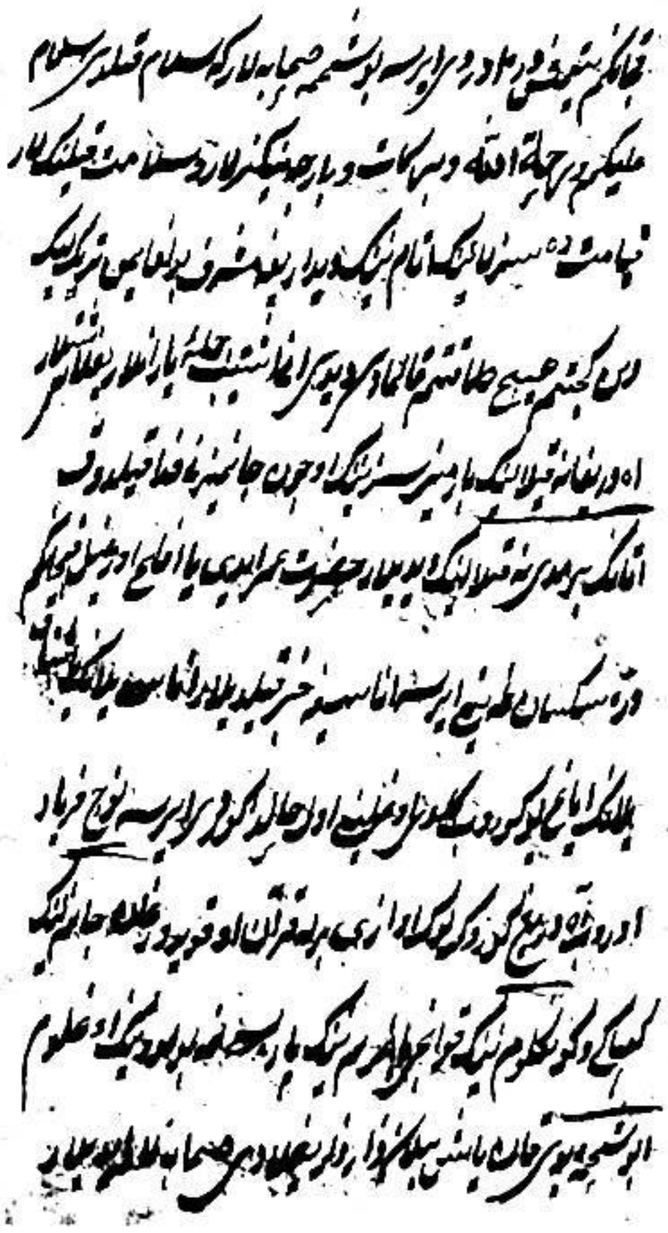

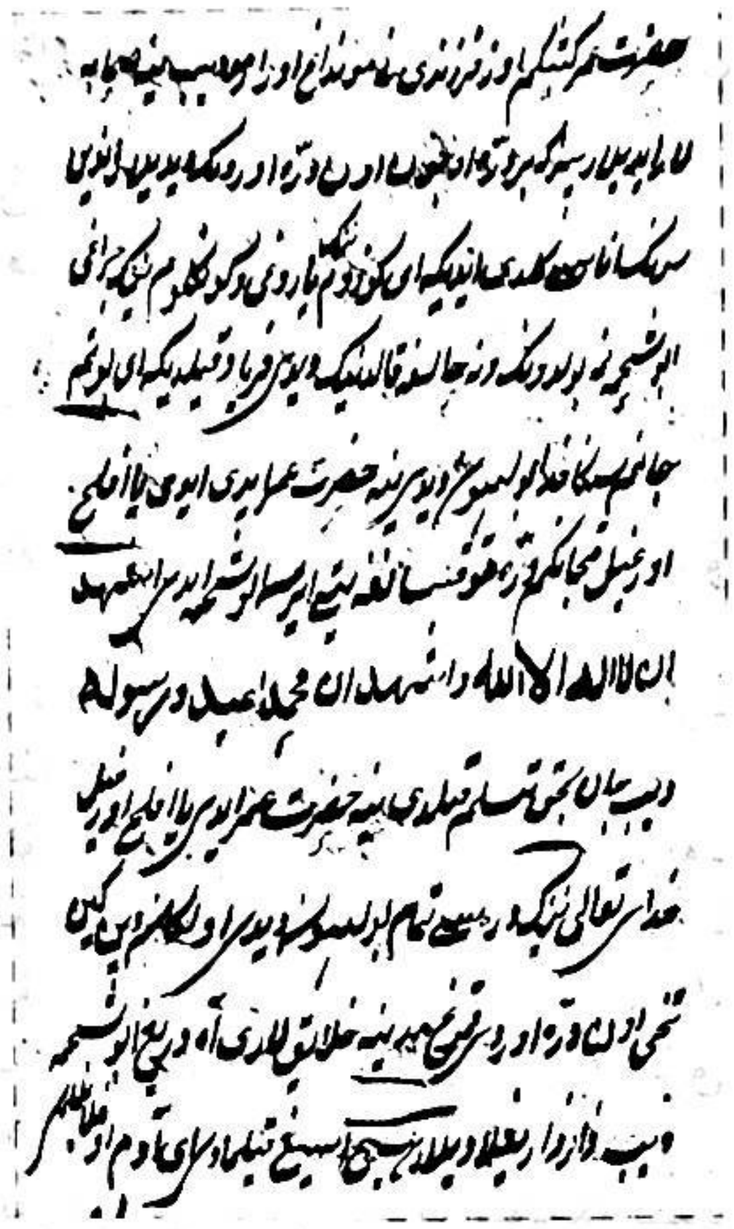

منزالىك.

ۋە يەنە پەيغەمبەر سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئايدىلار:

ــ ھەركىم بۇ دۇنيادا بىر فىيالە شاراب ئىچسە، قىيامەت يەدـ
مىش فىيالە ئوتتىن ئىچۈرگەيلەر. ئول شاراب بارەسىدىن تامۇغقا
كۆيدۈرگەيلەر. ئەگەر ئىمان بىرلە بارمىش بولسا، نە ئۈز بىللا
منزالىك ئىمان بىرلە بارماس. ئەگەر شاراب ئىچكەندىن سوڭ تەۋبە
قىلماسا، تامۇغدا باقى قالغاي. ئادەم ئوغلانلارى، ئول خەتالىق ئىشـ
غا جان فىدا قىلۇرلار، كېچە ـ كۈندۈز شاراب ئىچمەككە، زىنا قىلـ
ماقغا مەشغۇل بولۇرلار ئەمما پەردايى قىيامەت كۈنى ھالىڭزلار نې-
چۈك بولغاي. ئىلاھا، ئەھەدا، سەمەدا، جۇملەئى ئاسىي بەندەلەرنىڭ
جانىنى ئالۇردا تەۋبە روزى بەرگەيسەن، ئامىن رەببىل ـ ئالەمىن!

ئەمما يەنە ھەزرەتى ئۇمەر ئايدىلار:

ــ ئەمدى يەشكىل ــ دېدىلەر. ئاندىن كېيىن ئەبۇ شەھمەنىڭ
قولى فۇتىنى يەشدى. يۇزىنى يۇزىگە قويدى، زار ـ زار يىغلاپ ئايدىكى:

ــ ئەي كۆزۈمنىڭ يارۇقى، كۆڭلۇمنىڭ شەۋقى، تىرىكلىكىمـ
نىڭ قۇۋانچىسى ئوغلۇم، ــ دەپ قان ـ ياش بىلە يىغلادى. ئايدىكى:

ــ كاشكى مەن ئۆلگەي ئەردىم، سېنىڭ دەردىڭنى كۆرمەگەي
ئەردىم، ــ دەپ زار ـ زار يىغلادىلار. بۇ ھالنى كۆرۈپ شاھىمەردان مۇرتەزا ئەلى بىھوش بولدىلار. ئۇچ
كېچە ۋە يەنە تۇش كۆردىلەركىم، مۇھەممەد رەسۇلىللاھ باشلىغ بارچە مۇرسەللەرنى باشلاپ ئوڭ يانىدا ئا-
دەم پەيغەمبەر، سول يانىدا داۋۇد پەيغەمبەر كېلىپ ئەبۇ شەھمەگە ئەدەد قويدىلار ۋە رەۋزەتۇن مىنەل ئەرزى
جەننەتۇن يەنە ئەبۇشەھمەنى ئورنىغا ئالىپ بېرىپ قويدىلار. يانىپ بارۇردا ھەزرەتى ئەلى كەررەمەللاھۇ
ۋەجھۇ ئەبۇ شەھمەنى كۆردىلەر. ئايدىلاركى:

ــ يا ئەبۇ شەھمە، ھالىڭ قايداغدۇر؟ ــ دېدىلەر. ئەبۇ
شەھمە ئايدىلار:

ــ يا ئەلى، ئاتامغا كۆپدىن كۆپ سەلام ئايتىڭ. ھەق
فەرمانىنى راست قىلغان ئۈچۈن ئاللا تەئالا ھەم خۇشنۇد، مەن
تېخى خۇشنۇد ئاتامدىن. ئەگەر كېيىنكى ئون دەررەنى ئۇر-
ماسلار ئەردى، فەقىر بۇ مەقامغا يەتمەس ئەردۇك، ــ دەپ-
دۇرلار. قىسسە تەمام ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب.

يەشمسى: مۆمىنلەرنىڭ ئەمرى ھەزرىتى ئۆمەر ــ ئاللا
ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن ــ نىڭ ئىككى ئوغلى بار ئىدى. بە-
رىنىڭ ئىسمى ئەبدۇللاھ، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئەبۇ شەھمە
ئىدى. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن قالسىلا، ئاۋازى ئەبۇ
شەھمەنىڭ ئاۋازىدەك چىرايلىق بىر كىشى يوق ئىدى. ئەبۇ
شەھمە «قۇرئان» ئوقۇسا يارانلار زار ـ زار يىغلايىتتى. ئەبۇ
شەھمەنىڭ ئاۋازى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاۋازىغا ئوخـ

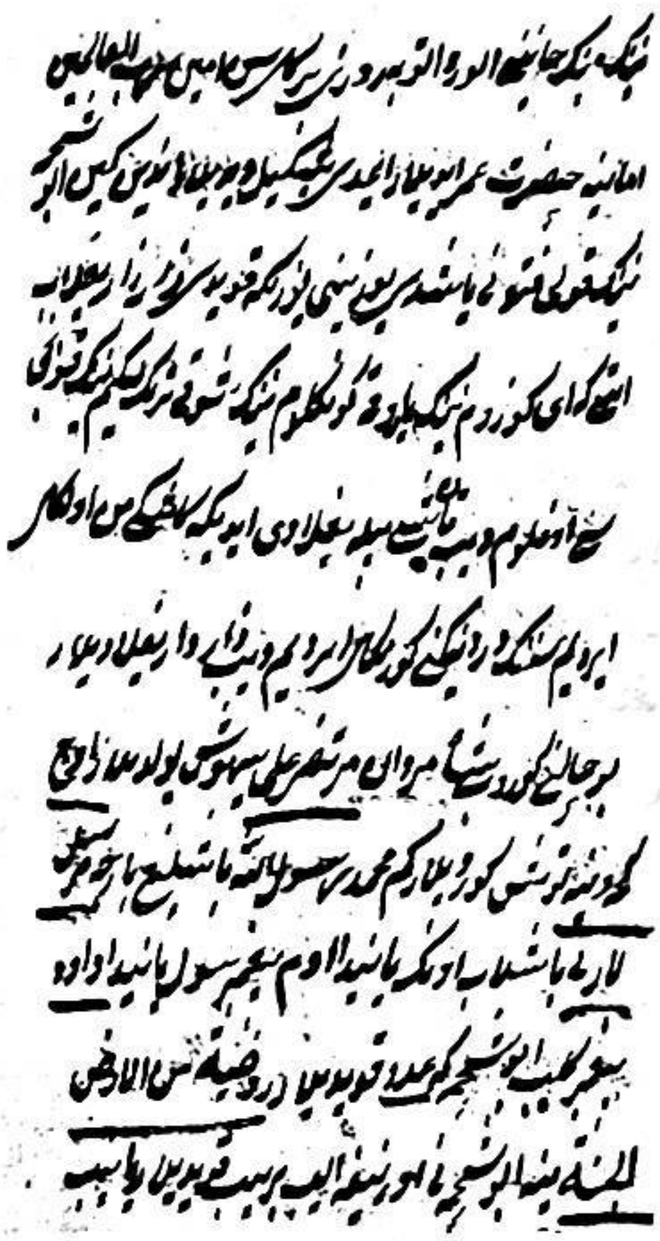

شايتتى. كۈنلەردىن بىر كۈنى ئەبۇ شەھمە ئاغرىپ قالدى. ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر قىلدى:

ـــ ئەبۇ شەھمە خۇش بولسا ئون ئاي روزا تۇتايلى، ـــ دېدى.

نەچچە كۈندىن كېيىن ئەبۇ شەھمە ساقىيىپ قالدى. بارچە يارانلار ئۇنىڭدىن ھال سوردى. ئۇلار:

ـــ نەچچە كۈندىن بېرى ئەبۇ شەھمەنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىمىدۇق، بۇگۈن بىر ئاڭلايلى، ـــ دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر يارانلارغا:

ـــ ئۇنداقتا رەسۇل ئەلەيھىسسالامنىڭ مەسجىدىگە بېرىڭلار، شۇ يەردە «قۇرئان» ئوقۇسۇن، ـــ دېدى.

بارچە يارانلار يىغىلىپ، رەسۇل ئەلەيھىسسالامنىڭ مەسجىدىگە بارىدى. ئەبۇ شەھمە چىرايلىق ئاۋازى بىلەن بۇ ئايەتنى ئوقۇدى:

ھەر بىر ئىنسانىنىڭ ئەملىنى ئۇنىڭ بويىنىغا ئېسىپ قويىمىز (يەنى، ئىنسانىنىڭ ھەرقانداق ئەملى خۇددى بويۇنچاق بويۇندىن ئايرىلمىغاندەك ئۇنىڭدىن ھەرگىز ئايرىلمايدۇ، شۇنىڭغا يارىشا جازا بېرىلىدۇ)، قىيامەت كۈنى ئۇنىڭ نام ـ ئەملىنى كۆرسىتىمىز، ئۇ ئۇنى ئوچۇق كۆرىدۇ. («قۇرئان كەرىم»، 17 ـ سۈرە ئىسرا، 13 ـ ئايەت).

يارانلار زار ـ زار يىغلىدى. ئاندىن كېيىن ئەبۇ شەھمە ئۆيىگە كېتىۋاتقاندى، يولدا ئۇنىڭغا بىر يەھۇدى يولۇقتى. ئۇ يەھۇدى مۇنداق دېدى:

ـــ ئەي ئەبۇ شەھمە، چىرايىڭ نېمە ئۈچۈن سارغىيىپ كەتتى؟

ئەبۇ شەھمە:

ـــ بىلمەيمەن، ـــ دېدى. يەھۇدى دېدى:

ـــ بىر دورا بار، نېمە ئۈچۈن شۇنى ئىچمەيسەن؟

ئەبۇ شەھمە:

ـــ نېمە دورا؟ ـــ دەپ سوردى.

يەھۇدى:

ـــ ھاراق، ئۇنى ئىچسەڭ خۇش بولىسەن، ـــ دېدى.

ـــ مەن ھاراق ئىچمەيمەن، ئۇ دېگەن ھارام، ـــ دېدى ئەبۇ شەھمە، ـــ ئۇ نەرسە مۇسۇلمانلارنى يولدىن چىقىرىدۇ.

يەھۇدى:

ـــ ئەي ئەبۇ شەھمە، ئۇنداق دېمە. ھاراق دېگەن ياخشى نەرسە، ـــ دېدى.

يەھۇدى ئەبۇ شەھمەنى ئۇنىمىغىنىغا قارىماي ئۆيىگە ئاپىرىپ يوغان بىر شىشىدە ھاراقنى ئەبۇ شەھمەگە ناھايىتى كۆپ ئىچۈردى. ئەبۇ شەھمە ئۇ يەردىن چىقىپ ئۆيىگە ماڭغانىدى، يولدا بىر بوستان ئىچىدە بىر قىزنى كۆردى. قىزنى بىللە بولۇشقا زورلىدى. قىز ئۇنىڭغا:

ـــ خۇدادىن قورقمامسەن، ئاتاڭدىنمۇ قورقمامسەن؟ ـــ دېدى. بۇ قىز بىرمۇنچە سۆزلىگەن بولسىمۇ، ئەبۇ شەھمە ئۇنىمىدى ھەمدە ھاراقنىڭ كەيپىدە مەقسىتىگە يەتتى. قىز:

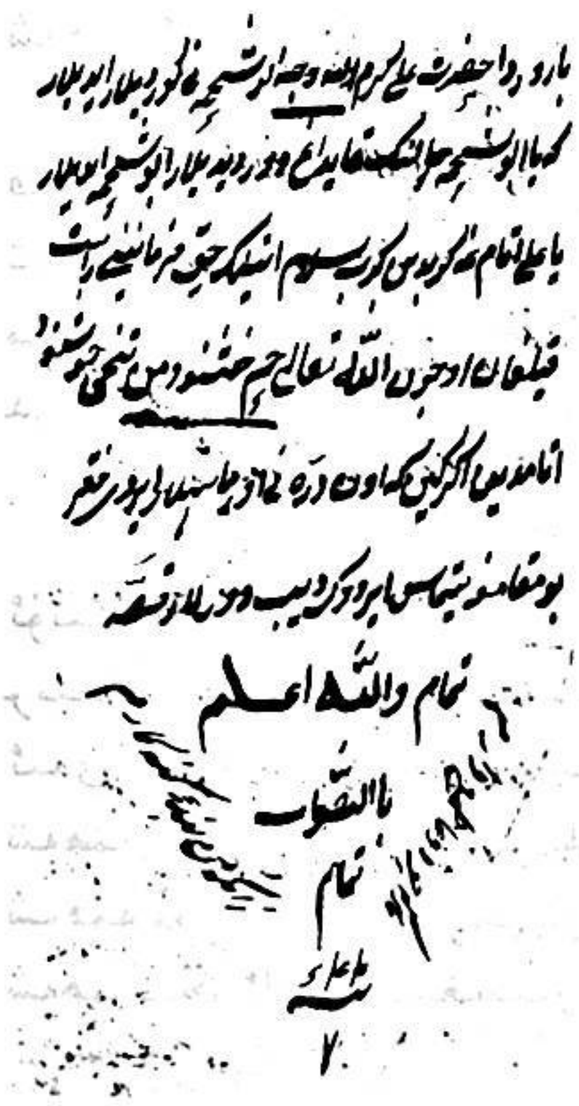

— ئەي ئەبۇ شەھمە، ئاتاڭ بىلمىگىنى بىلەن ئاللاتائالا بىلىدۇ. ئەگەر ئاللاتائالا بۇ سىرىمىزنى ئۆتەكۈزۈۋەتسە، مەنمۇ ئۆتكۈزۈۋېتىمەن. لېكىن ئاللاتائالا سېنى رەسۋا قىلسا، مەنمۇ رەسۋا قىلمەن، — دېدى. ئەبۇ شەھمە ئۆيىگە باردى.

ھەزرىتى ئۆمەر پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەسچىتىگە بېرىپ ئولتۇرغانىدى، بىر ئايال بىر ئوغۇل بالىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى.

— ئەي ھەزرىتى ئۆمەر، ھۆكۈمڭىز پۈتۈن جاھانغا ئۆتىدۇ، نېمىشقا مەن ئۇچۇن ھۆكۈم قىلمايسىز؟ — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

— ئەي مەزلۇم، ساڭا نېمە كېرەك؟ — دېدى. ئايال:

— قولۇمدىكى بۇ بالا سىزنىڭ نەۋرىڭىز، پەرزەنتىڭىز ئەبۇ شەھمەنىڭ ئوغلى بولىدۇ، — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

— راستىڭنى ئېيت، — دېدى. ئايال مۇنداق دېدى:

— بىر كۈنى بىر بوستاندا ئولتۇرغانىدىم، ئەبۇ شەھمە مېنىڭ يېنىمغا كەلدى. مەندىن تەلەپ قىلدى ھەم تەلىپىگە يەتتى. مەن ئۇنىڭغا: «ئەي ئەبۇشەھمە، تەڭرى تەئالا بىزنىڭ سىرىمىزنى ئۆتكۈزۈۋەتسە، مەنمۇ ئۆتكۈزۈۋېتىمەن» دېدىم. لېكىن خۇدايىتائالا ئۆتكۈزۈۋەتمىدى.

ھەزرىتى ئۆمەر بۇ ئايالدىن:

— بۇ سۆزۈڭگە قەسەم ئىچەلەمسەن؟ — دەپ سورىدى. ئايال:

— ئىچىمەن، — دەپ جاۋاب بەردى.

ھەزرىتى ئۆمەر بۇ ئايالغا ۋەدە بەردى. ئاندىن كېيىن ئۆيىگە كىرىپ ئوغلىنى چاقىردى. قارىسا، ئوغلى نان يەپ ئولتۇرغانىكەن. ھەزرىتى ئۆمەر:

— ئەي ئوغلۇم، جىقراق يېگىن، يىراق سەپەرگە بارىسەن، — دېدى. بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئەبۇ شەھمەنىڭ كۆڭلى غەش بولدى ۋە سورىدى:

— ئەي ئاتا، بۇ نېمە دېگىنىڭىز؟ ھەزرىتى ئۆمەر:

— ئەي ئوغلۇم، ھەق ئۇچۇن بىر سۆزۈم بار. راستىڭنى ئېيتقىن، — دېدى. ئەبۇ شەھمە:

— راستىمنى ئېيتىمەن، — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

— ئەي ئوغلۇم، پالان كۈنى مەسجىتتە «قۇرئان» ئوقۇدۇڭ، ئاندىن كېيىن قەيەرگە باردىڭ؟ — دەپ سورىدى. ئەبۇ شەھمە:

— ئەي ئاتا، پالان كۈنى مەسجىتتىن قايتىپ ئۆيگە كېلىۋاتقانىدىم، يولدا بىر يەھۇدى يولۇقتى، ئۇ «ئەي ئەبۇ شەھمە، چىرايىڭ نېمە ئۇچۇن سارغىيىپ كەتتى؟» دېۋىدى، «بىلمەيمەن» دېدىم. يەھۇدى «ساڭا بىر دورا بېرىمەن» دېدى. مەن «نېمە دورا بېرىسەن» دېسەم، ئۇ « ھاراق بېرىمەن» دېگەنىدى، مەن «ھاراق دېگەن يامان نەرسە، مۇسۇلمانلارنى يولدىن چىقىرىدۇ» دېدىم. ئۇ يەھۇدى مەيلىمگە قويماي مېنى ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ بىر شىشىدە ھاراق ئىچۇردى، — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

— ئەي ئوغلۇم، ئاندىن كېيىن بىر بوستانغا باردىڭمۇ، بوستان ئىچىدە بىر ئايالنى كۆردۈڭمۇ؟ — دەپ سورىدى. ئەبۇ شەھمە:

— كۆردۈم، — دەپ جاۋاب بەردى.

ھەزرىتى ئۆمەر:

— ئەي ئوغلۇم، ئۇنىڭ بىلەن زىنا قىلدىڭمۇ؟ — دېدى. ئەبۇ شەھمە بۇ سۆزنى ئاڭلاپلا بەشىنى تۆۋەن سالدى ۋە ئاتىسىدىن ئۇيىلىپ ھېچقانداق جاۋاب بەرمىدى. ئۇ:

ئۇيغۇر كتاب تورىيكتى www.uygurkitap.com ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ يېڭى تورىسى

ـــ ئەي ئاتا، گۇناھ ئۆتكۈزدۇم، پۈشايمان قىلدىم، تۆۋە قىلدىم، ـــ دېدى. ھەزرەتى ئۆمەر:

ـــ گۇناھ قىلغىنىڭ ئۈچۈن سېنى ئاللاتائالا بۈيرۇغان دەررە بىلەن ئۇرۇپ جازالاش كېرەك، ـــ دېدى ـ ده، ئەبۇشەھمەنىڭ قولىنى تۇتتى. ئەبۇ شەھمە:

ـــ ئەي ئاتا، مېنى قەيەردە ئۆلتۈرىسىز؟ ـــ دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

ـــ ئاللاتائالا قەيەردە بۈيرۇغان بولسا شۇ يەردە ئۆلتۈرىمەن، ـــ دېدى. ئەبۇ شەھمە:

ـــ ئاتا، مېنى خالايىق ئالدىدا رەسۋا قىلماڭ، نېمە قىلسىڭىز ئۆيدە قىلىڭ، ـــ دەپ يېلىندى. ھەز ـ رىتى ئۆمەر:

ـــ ئەي ئوغلۇم، قىيامەتتە رەسۋا بولاي دېسەڭ، ئۆيدە جازالاي، ـــ دېدى، ئاندىن يەنە، ـــ قىيامەتتە رەسۋا بولۇشتىن قورقارسەن؟ ـــ دېدى. ئەبۇ شەھمە:

ـــ مېنى ئۆيدە ئۆلتۈرۈڭ، خالايىق ئارىسىدا ئۆلتۈرمەڭ. مەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يارانلىرىدىن ئۇيلىمەن، ـــ دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

ـــ ئوغلۇم، خۇدايىتائالادىن ئۇيالماي گۇناھ ئىش قىلدىڭ، ئەمدى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ يارانلىرىدىن ئۇيلامسەن؟ ـــ دېدى. ئاندىن بۇ ئايەتنى ئوقۇدى:

«زىنا قىلغۇچى ئايال ۋە زىنا قىلغۇچى ئەرنىڭ ھەربىرىنى يۈز دەررە ئۇرۇڭلار. ئەگەر سىلەر ئاللاغا ۋە ئاخىرەت كۈنىگە ئىمان ئېيتىدىغان بولساڭلار، ئاللانىڭ دىنىنىڭ ئەھكامىنى ئىجرا قىلىشتا ئۇلارغا رەھىم قىلماڭلار. ئۇلارنى جازالىغان چاغدا مۆمىنلەردىن بىر تۈركۈم كىشى ھازىر بولسۇن. زىنا قىلغۇ ـ چى ئەر پەقەت زىنا قىلغۇچى ئايالىنى ياكى مۇشرىك ئايالىنىلا ئالىدۇ» («قۇرئان كەرىم»، 24 ـ سۈرە نۇر، 2 ـ ، 3 ـ ئايەتلەر).

ئاللاتائالا دەررىنى خەلق ئارىسىدا ئۇرۇشنى بۈيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ھەزرىتى ئۆمەر دەررىنى كەل ـ تۈردى. ئاندىن كېيىن ئەبۇشەھمەنى بىر خورما دەرىخىگە باغلىدى، ئاندىن كېيىن بۈيرۇدى:

ـــ ئاللانىڭ بۈيرۇغىنى بويىچە ئايىماي ئۇرغىن، ـــ دېدى. ئەفلەھ (جازا ئىجرا قىلغۇچى):

ـــ ئەگەر بار كۈچۈم بىلەن ئۇرسام، تاغلار پارە ـ پارە بولۇپ كېتىدۇ، ـــ دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

ـــ ئەي ياخشىسى ئوتتۇراھال ئۇرغىن، ـــ دېدى. ئۇ ئەبۇ شەھمەنىڭ تونىنى سالدۇردى. ئەبۇ شەھمەگە دەررە ئۇردى. ئەبۇ شەھمە چىرايلىق ئاۋازى بىلەن:

ـــ ئەي ئاللا، ماڭا سەۋر بەرگىن. ئىسمائىل پەيغەمبەرگە قانداق سەۋر بەرگەن بولساڭ، ماڭمۇ شۇنداق سەۋر بەرگىن، ـــ دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

ـــ ئەي ئوغلۇم، ياخشى گەپ قىلدىڭ، ـــ دېدى. ئۇنى ئون دەررە ئۇرغاندا، ھەممە يارانلار يىغلىدى. ئۇلار ھەزرىتى ئۆمەرنىڭ يېنىغا كېلىپ:

ـــ ئەي ھەزرىتى ئۆمەر، ئەبۇ شەھمەنىڭ گۇناھى ئۇچۇن بىزنى بىر دەررىگە ئون دەررە قوشۇپ ئۇ ـ رۇڭ، ئەبۇ شەھمەنى بىزگە بېرىڭ، ـــ دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر مۇنداق دېدى:

ـــ «بىر ئادەمنىڭ گۇناھىنى ئۇستىگە ئالمايدۇ» («قۇرئان كەرىم»، 6 ـ سۈرە ئەنئام، 164 ـ ئايەت؛ 17 ـ سۈرە ئىسرا، 15 ـ ئايەت؛ 35 ـ سۈرە فاتىر 18 ـ ئايەت؛ 39 ـ سۈرە زۇمەر 7 ـ ئا ـ يەت؛ 53 ـ سۈرە نەجم 38 ـ ئايەت). بۇ ئايەتنىڭ مەنىسى شۇكى، قىيامەت كۈنى بولغاندا، ئامەننا ۋە سەد ـ دەقنا كۈنىدە ئەبۇ شەھمە ئۇچۇن سىلەرنى تۇتمىغاي.

ھەزرەت بۈيرۇدى:

ـــ ئەي ئەفلەھ، ئۇرغىن.

يىگىرمە دەررە ئۇرغاندا، ئەبۇ شەھمە:

— ئەي ئاتا، يۈرىكىم ئاغرىۋاتىدۇ، — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:
— مېنىڭمۇ جېنىم ئاغرىدى، نېمە ئامال؟ — دېدى، — خۇدايىتائالانىڭ ھۆكمى شۇ تۇرسا.
ھەزرەت يەنە بۇيرۇدى:
— ئەفلەھ، ئۇرغىن.
يەنە ئوتتۇز دەررە ئۇردى. ئەبۇ شەھمە:
— ئەي ئاتا، ئەفلەھگە بۇيرۇغىن، بىر سائەت توختاپ تۇرسۇن، ئازراق سۇ ئىچىۋالاي، — دېدى.
ھەزرىتى ئۆمەر:
— ئەي ئوغلۇم، قىيامەت كۈنى دوزاختىكىلەر سۇ بەرمەيدۇ، — دېدى، ئاندىن يەنە:
— ئەفلەھ، ئۇرغىن، — دېدى.
ئەللىك دەررە ئۇرغاندا ئەبۇ شەھمە دېدى:
— ئەي ئاتا، ئانامنى تويغۇچە بىر كۆرۈۋالاي.
ھەزرىتى ئۆمەر:
— ئەي ئوغلۇم، تىرىك بولساڭ كۆرىسەن، ئۆلسەڭ قىيامەت كۈنى كۆرىسەن، — دېدى.
ئاندىن يەنە بۇيرۇدى:
— ئەفلەھ، ئۇرغىن.
ئاتمىش دەررە ئۇرغاندا ئەبۇ شەھمە:
— ئەي ئاتا، بىر ھاجىتىم بار ئىدى، — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:
— ئېيت ئوغلۇم، نېمە ھاجىتىڭ بار؟
ئەبۇ شەھمە:
— يۈزىڭىزنى يۈزۈمگە قويۇڭ، قۇۋۋەت ھاسىل بولسۇن، يۈرىكىمنىڭ ئاغرىقى كەتسۇن، — دېدى.
ھەزرىتى ئۆمەر:
— ئەي ئوغلۇم، قىيامەت كۈنى سېنى مەندىن ئايرىۋېتىشىدىن قورقىمەن، — دېدى، ئاندىن ئەفلەھگە قاراپ بۇيرۇدى، — ئۇرغىن.
يەتمىش دەررە ئۇرغاندا ئەبۇ شەھمە ساھابىلەرگە سالام قىلدى:
— ئەسسالامۇئەلەيكۇم ۋە رەھمەتۇللا ۋە بەرەكاتۇ. ھەممىڭلار سالامەت قېلىڭلار، قىيامەتتە سىلەر-نىڭ، ئاتامنىڭ دىدارىغا مۇشەررەپ بولغايمەن، تىرىكلىكتىن كەچتىم، ھېچ تاقىتىم قالمىدى، — دېدى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە يارانلار يىغلاشتى.
— ۋا دەرىغا، قانداق قىلىمىز؟ ھەممىمىز سېنىڭ ئۈچۈن جېنىمىزنى پىدا قىلدۇق. ئاتاڭ بەرمىدى، ئامالىمىز قانچە؟ — دېدى. ھەزرىتى ئۆمەر:
— ئەي ئەفلەھ، ئۇرغىن، — دەپ بۇيرۇدى.
دەررە سەكسەنگە يەتكەندە ئانىسىغا خەۋەر قىلىشتى. ئانىسى يالاڭباشتاق، يالاڭ ئاياغ يۈگۈرۈپ كەلدى. ئۇ ئوغلىنى بۇ ھالدا كۆرۈپ:
— ئاھ خۇدا، ياڭراق ئاۋازى بىلەن «قۇرئان» ئوقۇيدىغان، كۆڭلۈمنىڭ خۇشلۇقى، يۈرىكىمنىڭ پا-رىسى، نېمە بولدۇڭ، ئوغلۇم ئەبۇ شەھمە؟ — دەپ ناله - پەريات قىلدى. قان - ياش تۆكۈپ زار - زار يىغلىدى. ئەسھابىلەر:
— ھەزرىتى ئۆمەر، كىشى ئۆز پەرزەنتىنى مۇشۇنداقمۇ ئۇرامدۇ؟ — دېدى. ئۇلار يەنە:
— ئەبۇ شەھمە ئۈچۈن بىزنى بىر دەررىنىڭ ئورنىغا ئون دەررە ئۇرۇڭ، — دېدى. ئاندىن كېيىن ئا-

نىسى كېلىپ:

ــ ئەي كۆزۈمنىڭ نۇرى ۋە كۆڭلۈمنىڭ چىرىغى ئەبۇشەھمە، نېمە بولدۇڭ، نېمە ئۈچۈن بۇ ھالغا قالدىڭ؟ ئاھ، مېنىڭ جېنىم ساڭا پىدا بولسۇن، ــ دەپ ناله قىلدى. ھەزرىتى ئۆمەر يەنە بۇيرۇدى:

ــ ئەفلەھ، ئۇرغىن.

دەررە توقسانغا يەتكەندە ئەبۇ شەھمە:

ــ بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق، مۇھەممەد ئاللانىڭ بەندىسى ۋە پەيغەمبىرى دەپ گۇۋاھلىق بېرد-مەن، ــ دەپ جان تەسلىم قىلدى. ھەزرىتى ئۆمەر:

ــ ئەفلەھ، ئۇرغىن. ئاللاتائالانىڭ بۇيرۇغان دەررىسى تامام بولسۇن، ــ دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆلۈ-گەندىن كېيىنمۇ يەنە ئون دەررە ئۇردى.

مەدىنەدىكى بارلىق خەلقلەر:

ــ ۋاھ‌رىخ، ئەبۇ شەھمە، ــ دەپ زار ـ زار يىغلاشتى. لېكىن، بۇنىڭ پايدىسى بولمىدى.

ئەي ئادەملەر، ئوغلانلار، بىلىڭلار ۋە ئاگاھ بولۇڭلار، ھەرگىز شاراب ئىچمەڭلار. ھەزرەتى پەيغەمبەر سەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم مۇنداق دېگەن:

ــ ھەركىم بۇ دۇنيادا شاراب ئىچسە، دەررە ئۇرماق لازىم. ئەگەر دەررە ئۇرمىسا، ئۇنىڭ ھالى خاراب بولىدۇ.

پەيغەمبەر سەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم يەنە مۇنداق دېگەن:

ــ ھەركىم بۇ دۇنيادا بىر پىيالە شاراب ئىچسە، قىيامەتتە ئۇنىڭغا يەتمىش پىيالە ئوت ئىچۈرۈلىدۇ. شارابنىڭ سەۋەبىدىن دوزاختا كۆيدۈرۈلىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭدا ئىمان بولسا، (نە ئۇز بىللا مىنزالىك) ئىمان بىلەن بارماس. ئەگەر شاراب ئىچكەندىن كېيىن توۋا قىلمىسا، دوزاختىلا قالىدۇ. ئەي ئادەملەر، خاتا يولـ-غا كىرىپ قالغانلار، كېچە ـ كۈندۈز شاراب ئىچىش، زىنا قىلىش بىلەن مەشغۇل بولساڭلار، قىيامەت كۈنى قانداق ھالغا قالارسىلەر؟ ئاللا، بارلىق ئاسىي بەندىلىرىڭنىڭ جېنىنى ئالىدىغان چاغدا توۋا ـ روزى بەرگەيسەن، ئامىن!

ھەزرىتى ئۆمەر:

ــ ئەمدى يەشكىن، ــ دېدى. ئۇلار ئەبۇ شەھمەنىڭ پۇت ـ قولىنى يەشتى. ھەزرىتى ئۆمەر يۇزىنى ئۇنىڭ يۇزىگە قويدى، قان ـ ياش بىلەن زار ـ زار يىغلاپ تۇرۇپ:

ــ ئەي كۆزۈمنىڭ يورۇقى، كۆڭلۈمنىڭ خۇشلۇقى، تىرىكلىكىمنىڭ قۇۋانچىسى ئوغلۇم، كاشكى مەن ئۆلگەن بولسام، سېنىڭ بۇ ھالىڭنى كۆرمىگەن بولاتتىم، ــ دەپ زار ـ زار يىغلىدى. بۇ ھالنى كۆ-رۈپ شاھىمەردان مۇرتەزا ئەلى بىھوش بولدى. ئۇچىنچى كېچىسى بىر چۈش كۆردى، چۈشىدە مۇھەممەد رەسۇلىللا باشلىق بارچە ئەلچىلەرنى باشلاپ ئوك يېنىدا ئادەم پەيغەمبەر، سول يېنىدا داۋۇد پەيغەمبەر كېلىپ ئەبۇ شەھمەگە دەرىجە بەردى. ئاندىن كېيىن ئەبۇ شەھمەنى ئورنىغا ئاپىرىپ قويدى. قايتىشىدا ھەزرىتى ئەلى كەررەمەللاھۇ ۋەجھۇ ئەبۇ شەھمەنى كۆردى. ئۇ:

ــ ئەي ئەبۇ شەھمە، ھالىڭ قانداقراق؟ ــ دەپ سورىدى. ئەبۇ شەھمە:

ــ ئەي ئەلى، ئاتامغا كۆپتىن ـ كۆپ سالام ئېيتىڭ. ئاللاتائالانىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرگىنى ئۈ-چۈن ئاللاتائالا ئاتامدىن خۇش، مەن تېخىمۇ خۇش. ئەگەر كېيىنكى ئون دەررىنى ئۇرمىغان بولسا، پېقىر بۇ دەرىجىگە يەتمەس ئىدىم، ــ دېدى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە)

مۇھەممەد سالىھ

شەيبانىنامە

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت . قۇدرەت . ھەمراھ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن: ئوتتۇرا ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا سەلتەنىتىدە ئەمىر تۆمۈردىن كېيىن ماۋەرائۇننەھىردە تۇنجى ئۆزبېك خانلىقىنى قۇرغان سۇلتان مۇھەممەد شەيبانىيخان (1451 ــ 1510)نىڭ ھاياتىغا بېغىشلانغان «شەيبانىنامە» نامىلىق بۇ داستان «زەفەرنامە»، «بابۇرنامە»، «تارىخى رەشىدي»گە ئوخشاشلا ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى مۇھىم ئەسەردۇر.

سۇلتان مۇھەممەد شەيبانىيخان شەيبانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى. ئۇ ئەبۇلخەيرخانىنىڭ نەۋرىسى، شاھ بۇداق سۇلتاننىڭ ئوغلى بولۇپ، دادا تەرەپتىن چىڭگىزخانغا تۇتىشىدۇ.① ئۇ دادىسىدىن كىچىك قېلىپ بوۋىسى ئەبۇلخەيرخانىنىڭ ھىمايىسىدە چوڭ بولىدۇ، ئەبۇلخەيرخان ئۇنىڭغا «شاھبەخت» دەپ لەقەم قويىدۇ. كېيىنچە بۇ لەقەم «شەيباقخان، شىباقخان، شىبانخان، شىبان، شەيبەكخان، شايباق، شەيبان» قاتارلىق ھەرخىل ناملاردا ئاتالغان.② ئۇ 15 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىدا بوۋىسى ئەبۇلخەيرخانىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىچكى نىزالار تۇپەيلىدىن خارابلىشىشقا يۈزلىنىۋاتقان تېمۇرىيلەر سۇلالىسىدە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلىشقا باشلىغان. 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ماۋەرائۇننەھرگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىدە ھاكىمىيەت بارا ـ بارا ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكەن. ئۇ 1510 ـ يىلى مەرۋىگە ھەربىي يۈرۈش قىلىدۇ ھەمدە ئىران شاھى ئىسمائىل سەفەۋىينىڭ 12 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئۇرۇشىدۇ، ئۇرۇشتا ئۇنىڭ قوشۇنلىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ، ئۆزىمۇ شۇ قېتىملىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

شەيبانىيخان ھەم شائىر بولۇپ، چاغاتاي ۋە پارس تىللىرىدا نۇرغۇن غەزەل، رۇبائىيلارنى يازغان. ئۇ ئۆزىنىڭ غەزەل ۋە رۇبائىيلىرى ئاساسىدا «شەيبانىيخان دىۋانى» نامىلىق بىر دىۋان تۈزگەن. بۇ دىۋاندا 322 پارچە غەزەل، 60 قا يېقىن رۇبائىي بار. مەزكۇر دىۋاننىڭ بىردىنبىر نۇسخىسى ئىستانبۇل توپقاپى سارىيىدا 2436 دېگەن نومۇردا ساقلىنىۋاتىدۇ. شەيبانىيخانىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە «بەھرۇل ـ ھۇدا» نامىلىق ئوغلى تېمۇر سۇلتانغا ئاتاپ يازغان پەند ـ نەسىھەت خاراكتېرلىك ئەسىرى بار بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ بىردىنبىر نۇسخىسى ھازىر لوندوندىكى بۇيۇك بېرىتانىيە مۇزېيىدا 7914 دېگەن نومۇردا ساقلىنىۋاتىدۇ.③ دېمەك، شەيبانىيخان ئۆزىنىڭ يازغان ھەرخىل ژانىردىكى ئەسەرلىرى بىلەن كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدا بەلگىلىك ئورۇن تۇتىدۇ.

«شەيبانىينامە» ــ شەيبانىيخاننىڭ ھاياتى پائالىيەتلىرىنى تونۇشتۇرۇش مەقسىتىدە يېزىلغان چوڭ ھەجىملىك داستان بولۇپ، ئۇنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم ئىككى ئاپتور تەرىپىدىن يېزىلغان نۇسخىسى بار.④ بۇنىڭ بىرسى مەشھۇر شا ـ

---

① ئەبۇلغازى باھادۇرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى، ئۇيغۇرچە نەشرى.
② ئەھمەت زەكى ۋەلىدى توغان: «شەيبەكخانىنىڭ شېئىرلىرى»، ئىستانبۇل، 1927 ـ يىلى، 22 ـ بەت.
③ فۇئاد كۆپۈرلۈ: «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى ــ چاغاتاي ئەدەبىياتى ماددىسى»، 312 ـ بەت.
④ بۆرىباي ئەخمەدوۋچ ئەخمەدوۋ: «16 ــ 18 ـ ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىگە ئائىت ۋەسىقىلەر»، يۇنناەن خەلق نەشرىياتى (يۇنناەن)، خەلق نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي (خەنزۇچە نەشرى)، 23 ـ بەت.

ئىر ۋە تارىخشۇناس ئەلى ئىبنى مۇھەممەد ھەلەۋي كەمالىددىن بىنائىي (1453 ــ 1512) نىڭ قەلەمگە مەنسۇپ بو-لۇپ، بىنائىينىڭ بۇ نۇسخىنى قاچان يازغانلىقى ھەققىدە كىتابتا ھېچقانداق مەلۇمات يوق، پەقەت شۇ ئەسەردە ئاپتور-غا مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەردىن قارىغاندا، بىنائىينىڭ بۇ نۇسخىنى 1505 ـ يىلىدىن 1507 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىق-تا خارەزمدە يازغانلىقى مەلۇم.① بۇ نۇسخىنىڭ ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق تە-قىقات ئورنىدا ساقلىنىۋاتقان بىر قانچە خىل نۇسخىسى بار.② بۇلارنىڭ ئارىسىدا بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە تولۇق ساقلا-غىنى 844 ـ نومۇرلۇق ۋە 3422 ـ نومۇرلۇق يازما نۇسخا بولۇپ، بۇنىڭدىن 844 ـ نومۇرلۇق نۇسخا شەيبانىيخان ھايات ۋاقتىدا ئۇنىڭ كاتىپلىقىنى قىلغان مىرزا مۆمىن تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن، ھەتتا بەزى جايلىرىنى شەيبانىيخان ئۆز قولى بىلەن كۆچۈرگەن.③ بۇ نۇسخا 20 ـ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدىن باشلاپلا تەتقىقاتچىلارنىڭ دىققىتىنى تارتىشقا باشلىغان ھەمدە تەتقىقاتىدا پايدىلىنىلغان بولسىمۇ، بىراق بۇگۈنكى كۈنگىچە نەشر قىلىنمىغان، پەقەت ئۇنىڭ بىر قىسمى «قازاق خانلىقلىرىنىڭ تارىخي ماتېرىياللىرى»دا بېرىلگەن.④ 3422 ـ نومۇرلۇق نۇسخا پارسچە نۇسخا بو-لۇپ، خارەزملىك مەشھۇر تارىخشۇناس مۇھەممەد يۈسۈپ بايان 1914 ــ 1915 ـ يىللىرى ئارىلىقىدا خۇەنىڭ ئاخىرقى خانى ئىسفەندىيارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۆزبېكچىگە تەرجىمە قىلغان.⑤

«شەيبانىينامە»نىڭ يەنە بىر نۇسخىسى 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان داڭلىق شائىر مۇھەممەد سالىھ (1455 ــ 1534)نىڭ قەلەمگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ بۇ نۇسخىنى 1499 ـ يىلىدىن 1505 ـ يىلىغىچە شەيبانىيخاننىڭ قېشىدا ئۇنىڭغا كاتىپلىق قىلىش جەريانىدا يازغان.⑥ مۇھەممەد سالىھ قەلەمگە مەنسۇپ بۇ نۇسخا مەسنەۋى شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، جەمئىي 8880 مىسرا، 76 باب. بۇ نۇسخىنىڭ ئەسلى نۇسخىسى تېپىلمىغان. ئەمما شائىر ھايات ۋاقتىدا قاسىم كاتىپ تەرىپىدىن 1510 ـ يىلى كۆچۈرۈلگەن قول يازما نۇسخىسى ۋېنادا ساقلانماقتا.⑦ كېيىنرەك كۆچۈرۈلگەن يەنە بىر نۇسخىسى لېنىنگىراد دۆلەتلىك ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلىم ـ پەن كۇتۇپخانىسى شەرقشۇناسلىق بۆ-لۈمىدە ساقلانماقتا.⑧ رۇس شەرقشۇناسى مىلرونىسكي مۇشۇ نۇسخا ئاساسىدا ئۇنىڭ تەنقىدي مەتنىنى تۇرغۇزۇپ 1908 ـ يىلى سانت پېتېربۇرگدا نەشر قىلغان. ئۇنىڭ مىلرونىسكي تۇرغۇزغان مەتنى ئاساسىدىكى ئۆزبېكچە نەشرى شائىر ۋە فىلولوگىيە پەنلىرى پېروفېسسورى نەسرۇللا دەۋران تەرىپىدىن 1961 ـ يىلى تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان.⑨

كەمالىددىن بىنائىي بىلەن مۇھەممەد سالىھ بۇ ئەسەرنى ئوخشاش بىر نامدا، ئوخشاش بىر ۋەقەلىك ۋە ئوخشاش بىر شەخس ھەققىدە يازغان بولسىمۇ، بىراق مەزمۇندا بىر ئاز پەرقلەر مەۋجۇت. مۇھەممەد سالىھنىڭ «شەيبانىينا-مە»سىدە مۇنداق بىر قانچە يېڭى مەزمۇنلار بار:⑩

1. قارا كۆل، قەرشى ۋە خۇزاردا يۈزبەرگەن شەيبانىيخانغا قارشى ھەربىكەتلەر (20 ـ بابتىن 23 ـ بابقىچە).
2. شەھرى خىۋە ۋە پەرغانىنىڭ شەيبانىيخان تەسەررۇپىغا كىرگەنلىكى (41 ـ، 44 ـ، 49 ـ، 57 ـ، 59 ـ بابلار).
3. كۆچمەن ئۆزبېكلەرنىڭ ھىسار، سىر ۋە ئامۇ دەريا بويلىرىغا يۇرۇش قىلىپ، قۇندۇز، بەدەخشان ۋە بەلخىنى

---

① بۇ پەقەت مەزكۇر نۇسخىنىڭ ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرقشۇناسلىق ئىنىستىتۇتىدا ساقلىنىۋاتقان 844 ـ نومۇرلۇق نۇسخىنىڭ 40b بېتىدىكى ئۇچۇرلارغا ئاساسەن قىياس قىلىنغان. بۆرىباي ئەخمەدوۋىچ ئەخمەدوۋ: «16 ــ 18 ـ ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىگە ئائىت ۋەسقىلەر»، يۇنناەن خەلق نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي (خەنزۇچە نەشرى)، 16 ـ بەت.

② «ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرق قول يازمىلىرى توپلىمى»نىڭ 7ـ جىلىد 25 ـ بېتىگە قارالسۇن.

③ بۆرىباي ئەخمەدوۋىچ ئەخمەدوۋ: «16 ــ 18 ـ ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىگە ئائىت ۋەسقىلەر»، يۇنناەن خەلق نەشرىياتى (يۇنناەن)، خەلق نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي (خەنزۇچە نەشرى)، 17 ـ بەت.

④ «قازاق خانلىقلىرىنىڭ تارىخي ماتېرىياللىرى»، 91 ــ 227 ـ بەتلەر، 507 ــ 511 ـ بەتلەر.

⑤ «ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيەسى شەرق قول يازمىلىرى توپلىمى»نىڭ 7ـ جىلىد 25 ـ بېتىگە قارالسۇن.

⑥ بۆرىباي ئەخمەدوۋىچ ئەخمەدوۋ: «16 ــ 18 ـ ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىگە ئائىت ۋەسقىلەر»، يۇنناەن خەلق نەشرىياتى (يۇنناەن)، خەلق نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي (خەنزۇچە نەشرى)، 22 ـ بەت.

⑦ فىلوگىر: «ۋېنا كۇتۇپخانىسىدىكى ئەرەبچە، پارسچە، تۇركچە قول يازمىلار كاتالوگى»، 2 ـ جىلىد 323 ـ بەت.

⑧ ئا. ئا. روماسكىۋىچ: «سانت پېتېربۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتى پارسچە، تۇركچە، تاتارچە ۋە ئەرەبچە قول يازمىلار كاتالوگى»، رۇسىيە پەنلەر ئاكادېمىيەسى مۇزېيخانىسى «شەرقشۇناسلىق ژۇرنىلى»دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن. بىرىنچى جىلىد 353 ــ 371 ـ بەتلەر.

⑨ مۇھەممەد سالىھ: «شەيبانىينامە»، نەسرۇللا دەۋران نەشرگە تەييارلىغان، تاشكەنت، 1961 ـ يىلى.

⑩ بۆرىباي ئەخمەدوۋىچ ئەخمەدوۋ: «16 ــ 18 ـ ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تارىخ، جۇغراپىيەسىگە ئائىت ۋەسقىلەر»، يۇنناەن خەلق نەشرىياتى (يۇنناەن)، خەلق نەشرىياتى (بېيجىڭ)، 2011 ـ يىلى 8 ـ ئاي (خەنزۇچە نەشرى)، 23 ـ بەت.

تارتىپ ئالغانلىقىنىڭ ئەھۋاللىرى (57 ــ 58 ـ بابلار).

4. شەيبانىيخانىنىڭ خارەزمگە بىرىنچى قېتىم جازا يۈرۈش قىلغانلىقى (45 ـ، 46 ـ بابلار).

5. سۇلتان ھۈسەيىننىڭ شەيبانىيخاننى خارەزمگە جازا يۈرۈش قىلىشتىن توسقانلىقى، تېمۇرىيلەر قوشۇنىنىڭ قۇندۇز ۋە چارجۇغا قوشۇن تارتىشى (71 ـ بابلار).

ئۇنىڭدىن باشقا مۇھەممەد سالىھنىڭ نۇسخىسىدا شەيبانىيخانىنىڭ خارەزمگە قىلغان ئىككى ئاخىرقى ھەربىي يۈرۈشى ھەققىدە تەپسىلىي توختىلىپ، خارەزمنى ئون ئاي قورشاپ ئاندىن ئالغانلىق ئەھۋالى بايان قىلىنغان. بۇ ئەھۋاللار بىنائىيىنىڭ نۇسخىسىدا تىلغا ئېلىنمىغان.

ئومۇمەن ئېيتقاندا، 15 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى 16 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىكى ۋەقەلەر ئەكس ئېتىلگەن بۇ ئەسەر تارىخ، جۇغراپىيە، ئەدەبىيات ۋە تىلشۇناسلىق جەھەتلەردە مۇھىم ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە. بۇ ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا شەرقشۇناس مىلىرونىسكىينىڭ 1908 ـ يىلى سانت پېتېربۇرگدا نەشر قىلدۇرغان چاغاتايچە باسمىنى ئاساس قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى سەككىز باب (19 ـ بابتىن 27 ـ بابقىچە) نەشرگە تەييارلاندى. ئەسەرنى نەشرگە تەييارلاشتا ئەسەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكىنى ساقلاپ قېلىشنى ئاساس قىلىپ، ئەسەردە ئىشلىتىلگەن پارسچە، ئەرەبچە، مۇڭغۇلچە شۇنداقلا بىر قىسىم تۈركىي تىللار (قىپچاقچە، ئازەربەيجان)نىڭ تەلەپپۇزى ئەينەن ئېلىنىپ مۇۋاپىق ئىزاھ بېرىلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم جاي ناملىرى ۋە كىشى ئىسىملىرىگىمۇ مۇۋاپىق ئىزاھ بېرىلدى ۋە ھازىرقى ئۇرنى كۆرسىتىپ بېرىلدى.

* * *

19

ھەزرەتى ئىمامۇززەمان ۋە خەلىفەتۈر رەھمان①
بۇخارانى ئالىپ سەمەرقەند تەختىغە تەۋەججۇھ②
قىلغانى ۋە سەمەرقەند ئەھلى كېڭەش بىرلە باقى
تارخان③نى بۇخارا يىبەر④گەنلەرى ۋە سۇلتان
مەھمۇد بەھادىر⑤ ئىلغارى⑥دىن قاچقانى

خان بۇخارا ئىچىدە فارغىبال⑦،
يارىنىڭ سۇھبەتى بىرلە خۇشھال.
فىتنەۋۇ شور⑧ سەمەرقەند ئارا،
تۇشۇپ⑨ ئول شەھرغە مۇندىن غەۋغا.
كىم بۇكۇن تاڭلا كېلىپ ئالغۇسىدۇر،
ئات ئاياغىدا بۇ ئەل قالغۇسىدۇر.
ئانداغى بەگلەر ئىلە خاجەلەرى،
دەفتەرى مۇلك ئۈزە دىباچەلەرى⑩.
باقى تەرخانغا كىشى يىبەرىپ،
بۇيان ـ ئول يانغا كىشىلەر يىبەرىپ.
قويدىلار سۆزنى بۇ يېرگەكى ئەگەر،
خان سەمەرقەند ساری⑪ سالسا گۈزەر⑫.
باقى تەرخانۇ چىرىكلەر بارى،
ئەيلەگەي ئەزم⑬ بۇخارا ساری.
ئۇشبۇ سۆز بىرلە بارىپ ئىشگە قارار،
ئولتۇرۇپ ئايدىلار شەھر ئارا زار.
كىم يەنە خانى سىكەندەرى ھىممەت،
ئۆتۈنۈپ ھەزرەتى ھەقدىن نۇسرەت.
ئاتلانىپ باردى سەمەرقەند ساری،
دېدىلەر ئەھلى سەمەرقەند بارى:
«كىم ئەجەب ۋاقىئە بولغۇسىدۇر،
شەھرىمىز ئۆزبېك ئىلە تولغۇسىدۇر.
ئولَ كىشى بىرلە ئۇرۇشۇر كىشى يوق،
ئانىڭ ئاللىدا تۇرۇشۇر كىشى يوق.
بار سۇلتانئەلى مىرزاغە بۇ تەۋر⑭،

---

① شەيبانىيخاننى كۆرسىتىدۇ؛ ② تەۋەججۇھ (ئەرەبچە) ــ يۈزلىنىش، ھۆرمەت؛ ③ باقى تارخان ــ مىردەرۋىش مۇھەممەد تارخانىنىڭ ئوغلى، ئەسىر تېمۇر ھۆكۈمدارلىرىدىن؛ ④ يىبەرمەك ــ ئەۋەتمەك؛ ⑤ سۇلتان مەھمۇد بەھادىر ــ شەيبانىيخانىنىڭ ئىنىسى، شەيبانىيخان قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى؛ ⑥ ئىلغارى ــ جاي نامى؛ ⑦ فارغىبال (ئەرەبچە) ــ خاتىرجەم، كۆڭلى تىنچ؛ ⑧ شور (ئەرەبچە) ــ غوۋغا، مالىمانچىلىق، ئۇرىتۇپىلىك؛ ⑨ تۇشۇپ ــ چۈشۈپ؛ ⑩ دىباچە (پارسچە) ــ كىرىش سۆز، مۇقەددىمە؛ ⑪ ساری ــ تەرەپ، تامان؛ ⑫ گۈزەر (پارسچە) ــ يول ئىلىش، ئۆتۈش؛ ⑬ ئەيلەگەي ئەزم ــ ئاتلانغاي، يۈرۈش قىلغاي؛ ⑭ تەۋر (ئەرەبچە) ــ يوسۇن، ئۇسۇل، تۈس، ھالەت.

كتاب توربېكتى

بات① ئۆتەر بولغاي ئانىڭ جانىغا جەۋر.
بەگلەرنىمز بۇ سىفەتلىق ھەيران،
خاجىلەر مالى بىرلە سەرگەردان.»
ئەلدە بۇ فىكر ئېدىيۇ خان دىلىر②،
باردى ئول بىشەگە③ ئانداقكىم شىر.
ۋەھىمدىن تىترەدىلەر ياخشى ـ يامان،
قالدىلار بارچە ئول ئىشدىن ھەيران.
سەرىپۇل④ تېگرەسىگە⑤ يەتكەندە،
ئول نەۋاھىدە⑥ مەقام⑦ ئەتكەندە.
باقىدىن ئەيلەدىلەر خانغا خەبەر،
كىم بۇخاراغا سالۇر بولدى گۇزەر.
ئۆزىدىن بۇرنا يىبەردى ئول خان،
ئىنىسىن مۇلكى بۇخاراغا رەۋان.
ئىنىسى ھەزرەتى سۇلتان مەھمۇد،
كەلدىيۇ خەلقنى قىلدى خۇشنۇد⑧.
بىر تەرەفدىن بەسى⑨ كەلدى سۇلتان،
بىر تەرەفدىن تەقى⑩ باقى تارخان.
تۆرت ـ بەش مىڭ كىشى بىرلە باقى،
كەلدىيۇ قاچتى شىجائەت⑪ چاقى⑫.
ئۇچ يۈز ئۆزبېكنى يىبەردى سۇلتان،
كۆرۈپ ئول خەيل⑬نى قاچتى تارخان.
باردى قەرشى⑭غەۋۇ مۇھكەم بولدى،
مىھنەتۇ رەنجغە ھەمدەم بولدى.
خان تەقى كەلدى يانىپ دەۋلەت ئىلە،
كۆردى سۇلتان ئىنىسىن نۇسرەت ئىلە.
شۇكر ئايتىپ تەڭرىگە ئولتۇردىلار،
يەنە بۇ فىكرنى خۇب كۆردىلەر.
كىم بۇخارانى قىلىپ مۇستەھكەم،
خەلقنىڭ خاترىن ئەيلەپ خۇررەم.
خان سەمەرقەند ساری ئەزم ئەتكەي⑮،
ئەزمىنى تەخت ساری جەزم ئەتكەي.
ئۇشبۇ دەم كەلدى بىراۋ خان قاتى⑯غە،
باش قويۇپ سىدق بىلە خىزمەتىغە.
دېدى: «سۇلتانئەلى مىرزا ئاناسى،
دېمە مىرزا، شەھى دانا ئاناسى.
مېنى خان خىزمەتىغە قىلدى رەۋان.»
دېدى: «خان ئاللىدا قىل مۇنى بەيان،
كىم قەبۇل ئەتسە كەنىز⑰دۇرمەن،
گەرچە بۇ شەھر ئەزىزدۇرمەن.
قىلسۇن ئوغلۇمنى ئوغۇللۇققا قەبۇل،
بولماسۇن خىزمەتىدىن كۆڭلى مەلۇل⑱.
خان سەمەرقەندغە پاتراق كەلسۇن،
سۆزلەرىم سىدق⑲نى مۇندا بىلسۇن.»
چۇن بۇ سۆزلەرنى سەماۋ⑳ ئەيلەدى خان،
دېدى: «ئولدۇر ماڭا ئاسايىشى جان.
ئېشىتىپ مەن سىفەتىنى بىسيار㉑،
غايىبانە مەن ئاڭا ئاشىقى زار.
مەن سەمەرقەندنى ئانسىز نېتەيىن؟
جەسەدى تىرەنى جانسىز نېتەيىن؟
ئوغلى ئوغلۇمدۇرۇ ئۆزى ياريم،
دىلبەرۇ ھەمنەفەسۇ دىلدارىم.»
ئۇشبۇ سۆزلەرنى دەپ ئول قاسىد㉒غە،
كۇلۇشۇپ ئول تەمەئ㉓ى فاسىد㉔غە .
ياندۇرۇپ ئانى يىبەردىلەر بات،
ئۆزلەرى سوڭ㉕نچە باردىلار بات.
قاسىد ئول شەھەرغە كىرگەچ فىلھال㉖،
بولدى بىكەم㉗ قەدەھى مالامال㉘.
خان دېگەن سۆزلەر ئىلە بولدى مەست،
قىلدى قاسىد يولدا باشىنى پەست.
جارلاپ㉙ ئوغلىنى كېڭەش قىلدى رەۋان،

---

① بات (پارسچە) ــ تېز، ئىلدام، ئىتتىك؛ ② دىلىر (پارسچە) ــ يۈرەكلىك، جاسارەتلىك؛ ③ بىشە (پارسچە) ــ جاڭگال؛ ④ سەرىپۇل ــ سەمەرقەند ۋە بۇخارا ئارىلىقىدىكى بىر جايىنىڭ نامى؛ ⑤ تېگرە ــ ئەتراپ؛ ⑥ نەۋاھى (ئەرەبچە) ــ ئەتراپ، چۆرە، ئۇيغۇر تىلىدىكى «ناھىيە» سۆزىنىڭ كۆپلۈك شەكلى؛ ⑦ مەقام (ئەرەبچە) ــ ئورۇن، جاي؛ ⑧ خۇشنۇد (پارسچە) ــ رازى، مىننەتدار، شاد؛ ⑨ بەسى (پارسچە) ــ كۆپ، ناھايىتى نۇرغۇن؛ ⑩ تەقى (پارسچە) ــ تېخى، يەنە؛ ⑪ چاق ــ چاغ، ۋاقىت، پەيت؛ ⑫ خەيل (ئەرەبچە) ــ گۇرۇھ، تائىپە؛ ⑬ قەرشى ــ ئۆزبېكستاندىكى بىر جايىنىڭ نامى؛ ⑭ خۇررەم (پارسچە) ــ خۇشال؛ ⑮ ئەزم ئەتمەك ــ بۇ سۆز ئەسلىدە «بىرمۇ ئىشقا نىيەت قىلىش» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. تېكىست مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ يەردە «قوشۇن تارتىش، يۈرۈش قىلىش» مەنىسىدە كەلگەن؛ ⑯ قاتىغا ــ قېشىغا، يېنىغا؛ ⑰ كەنىز (ئەرەبچە) ــ چۆرە، دېدەك، «كېنىزەك» سۆزىنىڭ تۇپ شەكلى؛ ⑱ مەلۇل (ئەرەبچە) ــ زېرىكىش، رەنجىش؛ ⑲ سىدق (ئەرەبچە) ــ چىن، راست؛ ⑳ سەماۋ (ئەرەبچە) ــ ئىشىتىش، ئاڭلاش؛ ㉑ بىسيار (پارسچە) ــ كۆپ، مول؛ ㉒ قاسىد (ئەرەبچە) ــ ئەلچى، خەۋەرچى؛ ㉓ تەمەئ (ئەرەبچە) ــ تەمە قىلىش؛ ㉔ فاسىد (ئەرەبچە) ــ بۇزۇق؛ ㉕ سوڭ ــ كەينى، ئارقىسى؛ ㉖ فىلھال (ئەرەبچە) ــ دەرھال، تېز؛ ㉗ بىكەم ــ خانىش، مەلىكە. بۇ سۆزدەكى «ئەم» قوشۇمچىسى «شاھىم، گۈلئايىم، غۇنچەم» سۆزلىرىدىكى ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە؛ ㉘ مالامال ــ توشقان، تولغان؛ ㉙ جارلاش ــ چاقىرىش، ئېيتىش.

ئۇناتىپ ئوغلىنى بولدى شادان①.
يەتتى خاندىن تەقى فىلھال خەبەر،
كىم سەمەرقەند ساری قىلدى گۈزەر.
بىكەم ئول ژاقىئەدىن شاد ئولدى،
سەبركىم يوق ئىدى بەرباد ئولدى.
جارلاپ ئوغلىنى دىدى ئۇشبۇ زەمان:
«شەھردىن چىق، تەقى قىل خىزمەتى خان.»
قاسىدىن ئوغلىغا ھەمراھ ئەتتى،
ئانى ئۆز دەردىدىن ئاگاھ ئەتتى.
دىدى: «خانغا دەيكى مۇندىن ئارتۇق،
فۇرقەت②تك ئىچرە ماڭا تاقەت يوق!
ئەل سېنىڭ، مۇلك سېنىڭ، شەھر سېنىڭ
مەن سېنىڭ، لۇتف③ سېنىڭ، قەھر سېنىڭ.
مېنىڭ ئوغلۇمغا ئىنايەت كۆرگۈز،
كۆرماگىل يات ئانى قىلغىل ئۆز.»
باغى مەيدان ئارا ئەردى ئول خان،
كۆڭلى بىكەم غەمى بىرلە ھەيران.
كىم خەبەر كەلدىكى مىرزا يېتتى④،
تويى جەمئىيەتۇ غەۋغا بېتتى⑤.
خان دىدى: «ئوغلۇم ئىرۇر ئول، كەلسۇن،
ماڭا فىلھال كۆرۈنۈش قىلسۇن!»
چۇن بۇ سۆز خان قاتىدا ئايتىلدى،
كەلدى مىرزاۋۇ كۆرۈنۈش قىلدى.
خان ئانى قۇچتىيۇ ئۆپتى⑥ يۈزىدىن،
بەردى تەسكىن ئاڭا شىرىن سۆزىدىن.
دىدى: «مىرزا، ماڭا فەرزەند ئولدۇڭ،
ناتەۋان⑦ باغرىما پەيۋەند⑧ ئولدۇڭ.
ئاناڭ ئەمدى كېلە كۆرسۇن باتراق،
شەھردىن ئايرىلا كۆرسۇن باتراق.
مەن قىلايىن ئانى فىلھال نىكاھ،
كىم بۇدۇر ئاڭاۋۇ ھەم ساڭا سەلاھ⑨.»
خان سۆزى شەھرغە بارغاچ فىلھال،
چىقتى مىرزا ئاناسى فارغبال.
ياسانىپ چىقتى پەرى ياڭلىغ بات،
مىئجەر⑩دىن ياساپ ئۆزىگە قانات.
باغى مەيدانغا كىرىپ كەلدى رەۋان،
كېلىشىدىن چۇ خەبەر تاپتى خان.
ئانى بىر گۈشە⑪دە ئولتۇرغۇزدى،
ئاللىدا بىر نېچەنى تۇرغۇزدى.
شەھرنىڭ ئىچىدە تۇشتى غەۋغا،
كىم قاچىپ خانغا تايادى مىرزا.
ئاناسىنى تەقى خانغا بەردى،
ئاناسى خان ھەرەمىغە كىردى.
خاجە يەھيا دىدى: «بابۇر مىرزا،
كاشكى كەلگەي ئىدى ئۇشبۇ ئارا.»
گەرچە خاجە بۇ تەمەننا قىلدى.
شەھر خەلقى ئاڭا غەۋغا قىلدى.
بولدۇرا ئالمادىيۇ بولدى خەمۇش،
لېك⑫ مەھزۇن⑬ ئىچىدە يۈزمىڭ جۇش⑭.
خاجەلەر داغى تۇرا ئالمادىلار،
ھېچ تەدبىر كۆرە ئالمادىلار.
خاجە يەھيا بىلە بارچە يىغىلىپ،
ھەر بىرى ئۆزىنىڭ ئىشىنى بىلىپ،
كەلدىلەر ھەر بىرلەرى خان قاتىغە،
قىلدىلار ئەرزى گۈنەھ⑮ خىزمەتىغە⑯.
خاجەلەرنى قولىغا ئالغاچ خان،
ئەيلەدى لەشكەرى ئېلىگە فەرمان.
كىم: «يىغىلىپ بارىسى⑰ كەلسۇنلار،
مۇلك⑱ ئىشىدا كېڭەش قىلسۇنلار!
جەمئ بولسۇن بارى سۆلتانلار ھەم،
پەھلەۋانلار ئىلە⑲ ئولتۇرغانلار ھەم»
بولدىلار جەمئ بارى ياخشى ـ يامان،
كېڭەش ئەيلەرگە زەمىنى فەرمان.
فىكر ئىلە ئۆزلەرىنى قىستادىلەر،

---

① شادان (پارسچە) ـــ خۇرسەن، خۇشال؛ ② فۇرقەت (ئەرەبچە) ـــ ئايرىلىش، جۇدالىق؛ ③ لۇتف (ئەرەبچە) ـــ مۇلايىم، رەھىمدىل، شەپقەت؛ ④ يېتمەك ـــ يەتمەك؛ ⑤ بېتمەك ـــ ئاياغلاشماق؛ ⑥ ئۆپمەك ـــ سۆيمەك؛ ⑦ ناتەۋان (پارسچە) ـــ كۈچسىز، ئاجىز؛ ⑧ پەيۋەند (پارسچە) ـــ تۇتاشماق، يېتىشمەك، قىسىتۇرماق؛ ⑨ سەلاھ (ئەرەبچە) ـــ ئاساينىشلىق، خاتىرجەملىك؛ ⑩ مىئجەر (ئەرەبچە) ـــ نىقاب، پەنجىرە، چۈمپەردە؛ ⑪ گۈشە (پارسچە) ـــ بۇلۇڭ، چەت، ياقا؛ ⑫ لېك ـ لېكىن؛ ⑬ مەھزۇن (ئەرەبچە) ـــ غەمكىن، قايغۇلۇق؛ ⑭ جۇش (پارسچە) ـــ قاينىاق، قىزغىن؛ ⑮ ئەرزى گۈنەھ (پارسچە) ـــ گۇناھىنى تاپشۇرماق، ئۆزىنى تەكشۈرمەك؛ ⑯ بۇ يەردىكى «خىزمەتىغە» سۆزى «ھۇزۇرى، دەرگاھى» مەنىسىدە كەلگەن؛ ⑰ بارىسى ـــ ھەممىسى؛ ⑱ مۇلك (ئەرەبچە) ـــ مەملىكەت، يۇرت، پادىشاھلىق؛ ⑲ ئىلە ـــ بىلەن.

خەلقنىڭ تىنچلىغىن ئىستەيدىلەر.
دېيىلەر: «بولسا تىرىك بۇ مىرزا،
ھېچ كىم بولغۇسى يوقتۇر غەۋغا.»
ئۇشبۇ سۆز بىرلە بولۇبان بىغەم،
قىلدىلار خىزمەتى مىرزانى ئەدەم.
ئاناسىن بىر كىشىگە بەردىلەر،
ئىش سۆزىن دەر كىشىگە بەردىلەر.
ئول مۇنۇڭ ئەۋ[1]ندا مەنزىل قىلدى،
بۇ ئانىڭ كامىنى ھاسىل قىلدى.
لەئنەت ئول نەۋئ[2] ئاناغا كىم ئول،
نەفسى ئۇچۇن ئۆلۈمە بەردى ئوغۇل.
كىمكى خاتۇن سۆزى بىرلە بولغاي،
ئەجەب ئەرمەس بۇكى، قانى تولغاي.
كىمكى خاتۇن سۆزىگە سالسا قۇلاق،
جايى ئول باركى، بولغاي ئانداق.
چۇنكى مىرزا ئىشى ئانداق بولدى،
شەھر خان قوللارىغا ئەۋرۇلدى[3].
ئالدىلار مالۇ غەنىمەت سانسىز،
بارچە تاراجسىزۇ تالانسىز.
چۇن قازاق شەھر ئىچىگە كۆپ كىردى،
مالدىن شەھر ئېلىن ئايىردى.
جانۇەفا بەي[4]نى تىلەپ خانى غەنى[5]،
ئەيلەدى شەھرده داروغە[6] ئانى.
دېدى: «شەھر ئىچرە كىرىپ ئەل ئاندا،
بولماسۇن غارەت[7]ۇ تاراج ۋە بەلا.»
جانۇەفا شەھرغە كىرگەچ فىلھال،
قىلدى باشتاقلىق ئېتەرنى پامال[8].
تاپتى داروغە بىلە شەھر ئارام،
تۇتتى يەرلىك يەرىگە بارچە مەقام.
خاجەلەرنى يىبەرە بەردىلەر،
بارچەسىن مالدىن ئايىردىلەر.

خاجە يەھياغا ئىنايەت[9] بىلە خان،
دېدى: «ئەي خاجەئى ئەربابى زەمان؛
ساڭا بۇ ئىش نە مۇناسىپ ئەردى،
كىم بۇ مىرزاغە مۇساھىب[10] ئەردى.
سەن كىيۇ مۇلك ئىشىنى قىلماق،
بارچەدىن ئەمدى كېرەك ئايرىلماق.
بار خۇراسان ساڭىكىم بۇ كىشۋەر[11]،
بولدى دەخلىڭ سەبەبىدىن ئەبتەر[12]!»
بەردى ئۆز ئاتىنىيۇ دېدى ئاڭا،
كىم: «مۇنۇڭ فايدەسى بار ساڭا.
سەندىن ئۇچ كۇنگەچە ئوت ـ سۇ تىلەمەس،
يول يۇرۇپ ئوت تىلەمەس، سۇ تىلەمەس.
سەن يۇرۇ ئەمدى جەھاندىن ئازاد،
قايداكىم خاتىرىڭ ئىستەر بول شاد!»
خاجە يەھياغا چۇ بولدى رۇخسەت،
قويدى يۇز خاجەغە يۇز مىڭ مىھنەت.
ئەھلۇ ئەۋلادى يىغىلدى بارچە،
ئەل ـ ئۇلۇس قاشىغا كەلدى بارچە.
تىۋە[13]لەر يۇكلەدىلەر نېچە قاتار،
تۇزدىلەر يەنە قاتار ئىلە مەھار[14].
گەنج[15]ى بىسيار[16] سالىپ چىقتىلار،
ئاسرۇ[17] كۆپ مال ئالىپ چىقتىلار.
كۆرگەچ ئول مالۇ ياراغىنى قازاق،
تەمەئ[18] ئەتتى ئاڭاۋۇ باردى جاق[19].
باربان سوڭىچە ئولتۇردىلار،
مالىنى قوش[20] تاپا[21] كەلتۇردىلار.
خانىڭ ئاندىن خەبەرى يوق ئەردى،
مالىغا ھەم نەزەرى يوق ئەردى.
قالدى بىر خاجەگە دەۋرى ئەييام[22]،
قىلىپ ئەردى ئانى شەيخۇلئىسلام[23].
بۇلمەكارىم[24] ئاتىيۇ ئەتۋارى[25]،

① ئەۋ ـــ ئۆي؛ ② نەۋئ (ئەرەبچە) ـــ تۇر، خىل؛ ③ ئەۋرۇلدى ـــ ئايلاندى، ئۆرۇلدى؛ ④ جان ۋەفابەي ـــ شايبانىيخان ئەمەلدارلىرىدىن بىرى؛ ⑤ غەنى (ئەرەبچە) ـــ باي، دۆلەتمەن؛ ⑥ داروغە ـــ دورغا، شەھەر باشلىقى؛ ⑦ غارەت (ئەرەبچە) ـــ تالان ـ تاراج، تالان ـ تاراج قىلىپ بىرەر نەرسىنى ئېلىپ كەتمەك؛ ⑧ پامال (پارسچە) ـــ توغرىسى «پايمال»، ئاياغ ئاستى قىلىش؛ ⑨ ئىنايەت (ئەرەبچە) ـــ ئېھسان، ياخشىلىق، غەمخورلۇق؛ ⑩ مۇساھىب (ئەرەبچە) ـــ سۆھبەتداش، ئۇلپەتداش؛ ⑪ كىشۋەر (پارسچە) ـــ مەملىكەت، ئىقلىم؛ ⑫ ئەبتەر (ئەرەبچە) ـــ كالتە، قىسقا، پايدىسىز؛ ⑬ تىۋە ـــ تۆگە؛ ⑭ مەھار (پارسچە) ـــ ئارغامچا ئۆتكۈزىدىغان چۆلۈك، توقۇناق؛ ⑮ گەنج (پارسچە) ـــ خەزىنە، بايلىق، مال ـ دۇنيا؛ ⑯ بىسيار (پارسچە) ـــ كۆپ، مول؛ ⑰ ئاسرۇ (پارسچە) ـــ نا ـ ھايىتى كۆپ، سانسىز؛ ⑱ تەمەئ (ئەرەبچە) ـــ خام خىيال، تەمە قىلىش؛ ⑲ جاق ـــ يېقىن؛ ⑳ قوش ـــ قوشۇن؛ ㉑ تاپا ـــ تەرەپ؛ ㉒ ئەييام (ئەرەبچە) ـــ دەۋر، چاغ، زامان؛ ㉓ شەيخۇلئىسلام (ئەرەبچە) ـــ ئىسلام دىنىدىكى ئەڭ چوڭ دىنىي مەنسەپ، ئۇنۇۋان ۋە مۇشۇ ئۇنۇۋانغا ئېرىشكەن كىشى؛ ㉔ بۇلمەكارىم ـــ سەمەرقەند شەھرىنىڭ شەيخۇلئىسلامى؛ ㉕ ئاتىيۇ ئەتۋارى ـــ نام ـ شەرەپ.

ناپسەند[1]ندەۋۇ ناخۇش[2] بارى.
خان ئاڭا ئەيلەدى بىسيار كەرەم[3]،
قىلدى ئەسھاب[4]نغا ئىزھار كەرەم.
ئانى شەھر ئىچرە ئالىپ چىقتى ئۆزى،
بولدى لەشكەر بىلە بۇ نەۋئ سۆزى.
كىم بولۇبان ئېلى سۇلتان سەردار،
ئەيلەبان كۇچۇ ياراغىن تەييار.
تەبرەسىلەر بەسى تۇركستاندىن،
كەلسەلەر يەسى بىلە سۇران[5]دىن.
مۇلكىنىڭ مەسلەھەتىغە ئۇشبۇ،
ياخشى سۆزدۇر بۇ يار ئەيلەر ئاسرۇ[6].
بۇ كېڭەش بىرلە يىبەردى ئول خان،
لەشكەرىنى تەرەفى تۇركستان.
لەشكەرىنىڭ كۆپى ئول يان باردى،
لەشكەر ئىلە ئىككى سۇلتان باردى.
ئول ئىككىسىم يۇرۇدىلەر ئول يان،
بولدى مەھدىيۇ سەۋىنچىك سۇلتان[7].
باردى مەھمۇد دېگەن سۇلتان ھەم،
كى بۇخار ئەھلىنى قىلغاي خۇررەم.
خان بارىپ خاجە دىدار ئولتۇردى،
ئانى ئۆزىگە مۇناسىپ كۆردى.
جانۇەفا ئەردى سەمەرقەند ئارا،
بەش يۇز ئۆزبېك بىلە خۇش بىپەرۋا.
ئۇشبۇ ھالەت بىلە شەيخۇلئىسلام،
شاھ بابۇرغا يىبەردى پەيغام[8]:
«كىم ئېرۇر خان ۋەتەنى خاجە دىدار،
ئۆزى ئول قەلئە ئارا تاپتى قەرار.
جانۇەفا ئاز كىشى بىرلە ھاسىل،
شەھر ئىچىندە تۇرۇپتۇر غافىل.
كەل فالان كېچە فالان كوچا ساري،
كىم سېنىڭ ساري كېلۇر خەلق باري.
بىز سېنى شەھر ئىچىگە كېڭۈرالى[9]،
تۇتۇپ ئۆزبېكنى ساڭا كەلتۇرەلى.»
كەلدى بولجار[10] بىلە بابۇر ھەم،
كىربان قەلئەنى قىلدى مۇھكەم.
جانۇەفاغا چۇ بۇ ئىش بولدى ئەيان،
شەھردىن چاپقۇلاشا[11] چىقتى رەۋان.
كەلدى خان ئاللىداۋۇ قىلدى ئەدا،
ھەرنەكىم سالدى ئاڭا ھۆكمى قەزا.
كەلدى خان ئاتلانىپ ئاندىن فىلھال،
شەھرنى ئەيلەگەيمەن دەپ پامال.
لېك لەشكەر ئاز ئېدىيۇ قورغان،
مۇھكەم ئەردىيۇ ئېلى بىپايان.
ياندى ناچار زەرۇرەت[12] بىرلە،
تۇردى ئول كۇدۇرەت[13] بىرلە.
ئانچەكىم كۇچ ئىلە كەلدى لەشكەر،
بولدىلار بارچە ئەداۋەت گۇستەر[14].
ئوخشاش ئول بولدىكى لەشكەر بارى،
ئەيلەگەي ئەزمى بۇخارا ساري.
بېركىتىپ كوچەلارىنى ئاندا،
ئۇيلەكىم يەسى بىلەن سۇراندا.
ئۆزگە ھەر ساري يۇرۇش قىلغايلار،
ھەركىم ئۇرۇشسا ئۇرۇش قىلغايلار.
ھەمزە سۇلتان[15] بىلە مەھدى سۇلتان[16]،
تۇتتى كوفىن[17]ۇ فەراخىن[18]دا مەكان.
قىلدى خان شەھرى بۇخارادا نۇزۇل[19]،
قىلدىلار خىزمەتىن ئەل بارچە قەبۇل.
قىلدى سۇلتانى بۇخارا مەھمۇد،

---

① ناپسەند (پارسچە) ــ لايەقەتسىز، ياقمىغان؛ ② ناخۇش (پارسچە) ــ يېقىمسىز، پەرىشان؛ ③ كەرەم (ئەرەبچە) ــ ياخشىلىق، سېخىي، مەرھەمەت؛ ④ ئەسھاب (ئەرەبچە) ــ ئۇلپەتداشلار، دوستلار، ئاغىنىلەر؛ ⑤ يەسى بىلە سۇران ــ ئەينى دەۋردىكى تۇركستان شەھرىگە قاراشلىق يەرلەرنى كۆرسىتىدۇ؛ ⑥ يار ئەيلەر ئاسرۇ ــ ھەممە ياقتۇرىدىغان؛ ⑦ مەھدىيۇ سەۋىنچىك سۇلتان ــ شەيبانىيخانىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن؛ ⑧ پەيغام (پارسچە) ــ خەۋەر؛ ⑨ كېڭۈرالى ــ كىرگۈزەيلى ⑩ بولجار (موڭغۇلچە) ــ ئالدىن كېلىشىلگەن جاي، ۋەدىلەشكەن جاي، پوزىتسىيە؛ ⑪ چاپقۇلاشا ــ يۈگۈرۈشۈپ؛ ⑫ زەرۇرەت (ئەرەبچە) ــ زۆرۈر، لازىم؛ ⑬ كۇدۇرەت (ئەرەبچە) ــ غەم، قايغۇ، غەشلىك؛ ⑭ ئەداۋەت گۇستەر (پارسچە) ــ ئاداۋەت سالغۇچى؛ ⑮ ھەمزە سۇلتان ــ شەيبانىيخانىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى؛ ⑯ مەھدى سۇلتان ــ شەيبانىيخانىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى؛ ⑰ كوفىن ــ ھازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۇلاب ئوبلاستى تەۋەسىدە بولۇپ، خوراسانغا جايلاشقان كىچىك بىر شەھەر؛ ⑱ فەراخىن ــ ھازىرقى تاجىكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۇلاب ئوبلاستى تەۋەسىدە؛ ⑲ نۇزۇل (ئەرەبچە) ــ چۈشۈش.

ئاغا①سى كۆڭلىن ئۆزىدىن خۇشنۇد.

20

ئىمامۇززەمان خەبەرلەرىن ئېشىتىپ مەرۋە مىرزاسى ۋە قارا كۆل② ئېلى ۋە بەئزى ۋەلايەتلەرنىڭ تۇغيانى

خان سەمەرقەندنى ئالدۇرغاندا،
بايا‌غى③ قەلئەدە ئولتۇرغاندا.
ئەكسەر④ ئەل تارتىلىپ ئېدى خاندىن،
فىتنە باشلاپ ئېدىلەر ھەر ياندىن.
قارا كۆل ئەھلىيۇ قەرشىيۇ خۇزار⑤،
ياغىلىق ئەيلەپ ئېدىلەر ئىزھار.
كىش⑥ ئېلى ھەم قىلىپ ئەردى تۇغيان،
بېرىكتىپ ئەردى ئول ئەل ھەم قورغان.
بېرىكتىپ ئەھلى قاراكۆل بارى،
چەكتىلەر ئۆزلەرىنى مەرۋە سارى.
شاھ ئەبۇلمۇھسىن⑦ غافىلغا مەگەر⑧،
يىبەرىپ ئەردىلەر ئول خەيلى خەبەر⑨:
«كىم بۇگۈن تاڭلا كېلۇر شەيباقخان،
زاھىرەن⑩ دائىيە⑪ئى تۇركىستان.
سەن ئۆزۈڭنى بۇ تەرەفغە يەتكۈر،
ئەل ئۇلۇسنى بۇ شەرەفغە يەتكۈر.
گەر ئۆزۈڭ كەلمەسەڭ، ئەي خۇسرەۋى ئەھد⑫،
ئەيلە ئىلغار يىبەرۈردە جەھد⑬.
بىر قولۇڭ كەلسە بۇ كىشۋەرگە يېتەر،
بىز بېرىكسەك خان خەيلى⑭ نېتەر⑮.»
چۈن بۇ سۆز يەتتى ئەبۇلمۇھسىنغا،
ئاسرۇ كار ئەتتى ئەبۇلمۇھسىنغا.
ئاتلانۇر بولدى قاراكۆل ساری،
بولدىلار لەشكەرى تەييار بارى.

ئەمدىكىم ئول باشىغا كەلدىلەر،
بەگلەرى بارچە كېڭەش قىلدىلار.
دېدىلەر: «ئاسرۇ ئېرۇر دۇشۋار⑯ ئىش،
بارىپ ئۆزبېك بىلە قىلماق سانجىش.
پادىشاھىدۇر ئۇلۇغ ئاسرۇ خان،
قاشىدا نېچە بەھادۇر سۇلتان.
خان بىلە بولماسا ھېچكىم ھالا،
باردۇر ئۇچ مىڭ كىشى خۇد⑰ رەزم⑱ ئارا.
ھىرى⑲دىن كەلسە ئۇلۇغ مىرزامىز،
كۆپ يىغىن قىلسا ئۇلۇغ مىرزامىز.
ياغىقىپ⑳ كەتكەن ئوغۇللارغا تەمام،
بىتسە خەتلەرۇ قىلسا پەيغام.
بارچەسىن يىغسا ئۆزىنىڭ قاتىغە،
كەلسەلەر بارچە ئانىڭ خىزمەتىغە.
قىلا ئالماسلار ئۇرۇش خان بىرلە،
بارچەنىڭ ئىشى تۇشەر جان بىرلە.
بىز بارىپ نە ئىش ئېتە ئالغايبىز،
بەسى نە يەرگە يېتە ئالغايبىز.
قارا كۆل ئېلى بىلە بىز نېتەلى㉑،
نە قىلىپ قەلئەسىنى بېرىكتەلى.
قەلئەسىن بىزگە ئول ئەل بەرگەندە،
بىز بارىپ قەلئەسىغە كىرگەندە.
قالىن ئۆزبېك دارى㉒سا نېتكەيبىز،
نېچۈك ئاھەنگى قرار㉓ ئەتكەيبىز؟
بىزگە كىم بولغۇسىدۇر ئاندا مەدەد،
قالغۇمىز قەلئەدە مەھبۇس ئەبەد.»
چۈنكى بەگلەر دېدىلەر بۇ سۆزلەر،
ئويناتا باشلادى مىرزا كۆزلەر.
ھەر ساری تەلمۇرە قالدى مىرزا،
يول باشىندا تۇرا قالدى مىرزا.
تۇشتى كۆڭلى ئارا ۋەھمى كارى،

① ئاغا ــ ئاكا؛ ② قارا كۆل ــ ھازىرقى بۇخارا ئوبلاستىنىڭ ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ؛ ③ بايا‌غى ــ بايىقى؛ ④ ئەكسەر (ئەرەبچە) ــ كۆپ قىسمى، كۆپچىلىكى؛ ⑤ خۇزار ــ قەرشى شەھىرىگە يېقىن بىر جايىنىڭ نامى؛ ⑥ كىش ــ ھازىرقى سەبز شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ؛ ⑦ ئەبۇلمۇھسىن ــ تېمۇر شاھزادىلىرىدىن بىرى؛ ⑧ مەگەر (پارسچە) ــ بىراق، ئەمما، ئەگەر؛ ⑨ خەيلى خەبەر ــ خەۋەرچى قوشۇن؛ ⑩ زاھىرەن (ئەرەبچە) ــ قارىماققا، گويا، كۆرۈنۈشتە؛ ⑪ دائىيە (ئەرەبچە) ــ ئارزۇ، مەقسەت، ئىرادە؛ ⑫ خۇسرەۋى ئەھد ــ زامانىنىڭ شاھى، زامانىمىزنىڭ شاھى دېمەكچى؛ ⑬ جەھد (ئەرەبچە) ــ تىرىشىش، ھەرىكەت قىلىش؛ ⑭ خان خەيلى ــ خان قوشۇنى؛ ⑮ نېتەر ــ بولماسلىق؛ ⑯ دۇشۋار (پارسچە) ــ قىيىن، مۇشكۇل؛ ⑰ خۇد (پارسچە) ــ ئۆز، دەل، شۇ، مەزكۇر؛ ⑱ خۇد رەزم ــ مەزكۇر جەڭ، دەل شۇ جەڭ؛ ⑲ ھىرى ــ ھىرات، ھازىرقى ئافغانىستان تەۋەسىدە؛ ⑳ ياغىقىپ ــ ئۇرۇش قىلىش؛ ㉑ نېتەلى ــ قانداق قىلايلى؛ ㉒ دارى ــ يېقىنلاپ كەلمەك؛ ㉓ ئاھەنگى قەرار ــ قارار، پىلان ئويى، قارار ئىرادىسى، كۆڭۈلگە پۈكۈلگەن مەۋقە.

قايتۇر بولدى رەۋان ئەۋ ساری.
دېدىلەر: «بەگلەربكىم سەبر قىلىڭ،
بۇ قايتۇردا ئىشىڭىزنى بىلىڭ.
دېمەسۇن سىزنى خەلايىق قورققاق،
بىر نېچە سۆز ئايتىڭ قايتۇر چاق.
ئايتىڭىز سۇدىن ئۆتەرمەن فىلھال،
ھەر نېچە بولسا ئۆكۈز مالامال.
بارىپ ئۆزبېك بىلە رەزم ئەيلەرمەن،
رەزمىنىڭ ئەزم[1]نى جەزم ئەيلەرمەن.
بىر نېچە لاف ئايتىڭ بۇ ياڭلىغ،
بىر نېچە لاف ساتىڭ بۇ ياڭلىغ.
قىلالى ئول ئارا بىزلەر دەرخاست[2]،
سىز بۇ سۆزلەرگە بولۇڭىز سەرراست[3].»
شاھ ئەبۇلمۇھسىن بىچارە رەۋان،
چىقتى تەختى ئۈزە ئەيلەپ جەۋلان.
كەلدىلەر ياخشى ـ يامان خىزمەتىغە،
دېدىلەر يول سۆزىنى ھەزرەتىغە.
قارا كۆل ئېلى داغى[4] كەلدى بارى،
بارىنىڭ كۆزى قارا كۆل سارى.
تەختىنىڭ ئاللىدا كۆرگەچ غەۋغا،
دېدى بەگلەر سۆزىنى ئول مىرزا.
كەلدىلەر خىزمەتىگە بەگلەر ھەم،
بارچە دەرخاست سۆزىگە مۇھكەم.
دېدىلەر: «بىر نېچە كۈن سىز تۇرۇڭىز،
قاراكۆلنىڭ ئىشىنى ھەم كۆرۈڭىز.
ئەل ئۈلۈغى بىلە بارسۇن ئىلغار[5]،
كىرسۇن ئىلغارغا ئول مۇلكۇ دىيار.
سىز تەقى بارىڭىز ئاندىن سوڭرا،
ئول ساری دارىڭىز ئاندىن سوڭرا.
ئاتاڭىزگە تەقى بارسۇن بۇ خەبەر،
كەلسۇن ئاندىن تەقى بىزگە لەشكەر.»
قىلدى مىرزا تەقى دەرخاست قەبۇل،
ئۆزىدىن قىلمادى بەگلەرنى مەلۇل.
دېدى كۆڭلىدەكى: «رەھمەت سىزگە،
كىم بۇ سۆزلەرنى دېدىڭىز بىزگە.»
چىقىبان بەگلەر ئانىڭ قاتىدىن،
خۇررەمۇ شاد ئانىڭ خىزمەتىدىن.
يەتتى يۈزچە كىشى ئەيلەپ تەييار،
يەتىدىلەر قاراكۆلغە ئىلغار.
قاراكۆل ئەھلى ئول ئىلغار بىلە،
ياندىلار ئەۋ ساری بولجار بىلە.
بەردىلەر بەگلەر ئالارغا بولجار،
دېدىلەر شەھرغە كىرگەچ ئىلغار.
كىردى ئىلغارلاری قورغانغا،
سۆزلەری يەتتى جەنابى خانغا.
قەرشىنىڭ ئېلى ھەم ئەتكەچ تۇغيان،
تۇردى ئول قەلئەدە باقى تارخان.
ئاندا ھەم باشلادىلار غەۋغانى،
بولدى ھەر قايسىغا باسقار ئانى[6].
كىشگە ھەم كىردى قىلىبان جەۋلان،
خىزمەتى دۇست مۇھەممەد تارخان[7].
بارچە بابۇرغا بولۇبان مايىل،
بولدىلار قۇللۇق ئېتەردە يەكدىل[8].

21

ئىمامۇززەمان بۇخارادىن سۇلتان مەھمۇد بەھادىرنى قاراكۆلگە[9] يىبەرگەنى

خان بۇخارا ئارا قىلغاچ مەسكەن[10]،
ئەيلەگەچ كۇچەلەری ئاندا ۋەتەن.
مەشۋەرەت[11] ئەيلەدى سۇلتانلار ئىلە،
بارچە مىرزالارۇ ئوغلانلار ئىلە.
سۆز مۇڭا تاپتى قەرار ئاخىرى كار[12]،
كىم قاراكۆل يەقىندۇر بىسيار.
تەڭرى بەرسە مۇنى ئەۋۋەل ئالالى،
سوڭرا غەۋغانى ئالارغا سالالى.
ئۇشبۇ سۆز بىرلە رەۋان ھەزرەتى خان،
ئەيلەدى ھۆكمۇ يۇرۇتتى فەرمان.

---

① ئەزم (ئەرەبچە) ـــ نىيەت، قارار؛ ② دەرخاست (پارسچە) ـــ ئىلتىماس، تەلەپ؛ ③ سەرراست (پارسچە) ـــ تۇز، تۇز كۆڭۈل، ئاق كۆڭۈل؛ ④ داغى ـــ يەنە؛ ⑤ ئىلغار ـــ قوشۇننىڭ ئالدىن يۈرگۈچى قىسمى، ئالدىن يۈرەر قىسىم.؛ ⑥ باسقار ئانى ـــ «پەسكويغا چۈشىدىغان ۋاقىت بولدى» دېگەن مەنىدە؛ ⑦ مۇھەممەد تارخان ـــ تېمۇر ھۆكۈمدارلىرىدىن؛ ⑧ يەكدىل (پارسچە) ـــ بىر نىيەت، مەقسەت ـ مۇددىئاسى بىر؛ ⑨ قاراكۆل ـــ ھازىرقى ئۆزبېكىستاننىڭ بۇخارا ۋىلايىتى ئەتراپىدا؛ ⑩ مەسكەن (ئەرەبچە) ـــ تۇرار جاي، ئۆي، ماكان؛ ⑪ مەشۋەرەت (ئەرەبچە) ـــ كېڭەش، مەسلىھەت؛ ⑫ كار (پارسچە) ـــ تەسىر.

كىم جەھان نازىم[1]ى سۇلتان مەھمۇد،
تىلەبان نۇسرەتۇ فەزلى مەئبۇد[2].
«قاراكۆل ساري چىرىك ئاتلانسۇن،
چىرىك ياخشى يۇرۇپ قاتلانسۇن.
بارسۇن ئانىڭ بىلە تىڭلاپ فەرمان،
رۇستەمى ئەھد سەۋىنچىك سۇلتان.
بەسى بارسۇن جانىبىك سۇلتان ھەم،
ئۆزىنىڭ لەشكەرىدىن ئەئيان[3] ھەم.
تەقى سۇلتان تېمۇر رەۋشەندىل[4]،
بەسى ئول رەزم ئارا بولسۇن ھاسىل.»
خان ئۆزى تۇردى بۇخارا ئىچىدە،
يۇز تۇمەن فىتنەۋۇ غەۋغا ئىچىدە.
باردى باشلاپ چىرىكنى سۇلتان،
ئول يۇسۇن بىلە ھۇكم ئەيلەدى خان.
رەزمىتىن[5]دىن ئۆتە تۇشكەچ لەشكەر،
دېدى سۇلتان پىسەند[6]ىدە سىيەر[7].
كىم: «يۇرۇپ ئىلگەرى بىر مىڭ كىشى،
ئاڭلاسۇنكىم نېدۇرۇر خەسم ئىشى.
بولسۇن ئول خەيلۇ ئۇلۇسقا سەردار،
شاھ جانىبىكى سۇلتان كىردار[8].»
ئول چىرىك ئىلگەرى كەلگەچ فىلھال،
شەھر ئىلە ئەيلەدىلەر ئىستىقبال.
چىقتىلار بارچە ياياغۇ ئاتلىق،
يۈزبېگى بىرلە ياساقى ئاتلىق.
مەرۋە ئىلغارى ھەم ئاتلاندىلار،
بارچە ئۆز ئىشىدا قاتلاندىلار.
مىڭچە ئاتلىق بىلە ئۇچمىڭچە ياياغ،
چىقتىلار بارچەسىدا ئوقۇ ساداغ.
كۇچەبەند[9] ئاغزىدا ئوق تۇردىلار،
چىرىك ئازۇ كۆپىنى كۆردىلەر.
كۆرگەچ ئول خەيلىن چاپتى سۇلتان،
قالمادى ھېچ چاپىشىدىن ئارمان.
يېتىبان چاپتى ئۆزى بىر كىشىنى،
كۆردىلەر بارچە خەلايىق ئىشىنى.
كىمكى ئانىڭ بىلە بارىپ ئەردى،
بارچە بىر يولى ئۇرۇشقا كىردى.
ۋەھمىدىن سارت چىقا ئالمادى ھېچ،
كوچەبەند ئىچرە بەسى ئەيلەدى پىچ[10].
بىر نېچە ئوق ئاتىشىپ ياندىلار،
تۇشكەن ئەللەر تەقى ئاتلاندىلار.
يۇرۇبان قوش تاپا ياندى سۇلتان،
چىرىك ئەھلى تەقى ياندى يەكسان.
خەسم چۇن كۆردى چىرىكنىڭ يانىشىن،
راھبەر[11] ئەيلەدى قىسقا ساغىشىن.
كوچەلاردىن چىقىبان كەلدىلەر،
تامۇ تاشنى يىقىبان كەلدىلەر.
ئىلگەرى ئاتلىقۇ سوڭىدا ياياغ،
بەلكى سولىداۋۇ ئوڭىدا ياياغ.
ئاتقۇلاب[12]ۇ قىچقىرىشە يەتتىلەر،
سوڭىمىزدىن ئېرىشە يەتتى[13]لەر.
ئول چىرىك سوڭىدا ئىستەپ مەيدان،
بار ئېدى ئاق مۇھەممەد ئوغلان.
بولغاچ ئول فىتنەۋۇ غەۋغا ئاندا،
بەندە[14] ھەم بار ئېدى گويا ئاندا.
تەقى سۇلتان نەۋكەرىدىن بىسيار،
بار ئېدىلەر بارى چۇست[15]ۇ جەرار[16].
يەتكەچ ئول قەۋم چاپىشتۇق ئۇترۇ،
قىردۇك ئول ئەقىلسىزلەرنى ئاسرۇ.
چاپا كەلدى جانىبىك سۇلتان ھەم،
رەزم قىلدى جانىبىك سۇلتان ھەم.
ئاتلىغى چىقتى ۋەلې قالدى ياياغ،
ئات ئاياغىدا ئۆزىن سالدى ياياغ.

① نازىم (ئەرەبچە) — تەرتىپكە سالغۇچى، تۈزگۈچى؛ ② مەئبۇد (ئەرەبچە) — مەبۇد، تەڭرى؛ ③ ئەئيان (ئەرەبچە) — ئاقسۆڭەكلەر، ئېسىلزادىلەر؛ ④ رەۋشەندىل (پارسچە) — پاك قەلب؛ ⑤ ھازىرقى ئۆزبېكستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ بۇخارا ۋىلايىتىدىكى رامىتان رايونىنى كۆرسىتىدۇ؛ ⑥ پىسەند (پارسچە) — يارايدىغان، ئەرزىيدىغان؛ ⑦ سىيەر (پارسچە، ئەرەبچە) — ئىش - ئىزلىرى، تارىخى، ئەخلاقى، ئادەت، خىسلەت. «پىسەندىدە سىيەر» بولغاندا «ئەخلاقى نەمۇنىلىك كىشى، نامى ياخشى ئادەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ؛ ⑧ سۇلتان كىردار — ئىش - ھەرىكىتى سۇلتانغا خاس كىشى، سۇلتان سۈپەت كىشى؛ ⑨ كۇچەبەند (پارسچە) — كوچا ئېغىزى؛ ⑩ پىچ، پىچ ئەيلەمەك (پارسچە) — ئايلانماق، چۆرگىلىمەك؛ ⑪ راھبەر — يول باشلىغۇچى، يېتەكچى؛ ⑫ ئاتقۇلاب — ئات چاپتۇرۇپ؛ ⑬ ئېرىشە يەتتى — «يېتىشۇالدى، بىزگە يېتىشۇالدى» دېگەن مەنىدە؛ ⑭ بۇ يەردىكى «بەندە» سۆزى مۇشۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى مۇھەممەد سالىھنى كۆرسىتىدۇ؛ ⑮ چۇست — تېز، ئىلدام؛ ⑯ جەرار (پارسچە) — سۆرەلگۈچى، كۆپلىكىدىن ئاستا ئىلگىرىلەيدىغان قوشۇن.

كىم كىشى بولدى ئېكىن ئاندا خەلاس،
بولدىلار بارچە ئەدەم① ھۆكمىغە خاس.
ئول زەمان قەتل ئىشىدىن غەم يوق ئېدى،
كىشى ئۆلتۈرمەگەن ئادەم يوق ئېدى.
قىرىلىپ ياتتى ئۆلۈس② ھەر ياندا،
بولدى بۇنياد③ قىرىلماق ئاندا.
ئول كىشىلەركى بۇ ئىشدا ئايدىلار،
بىر كىشى قولىنى كۆتەردى، دېدىلەر.
فەتھ بولغاچ جانىبېك سۇلتانغا،
باش بىلە كىشى يىبەردى خانغا.
قىلدى سۇلتانغا ھەم ئاندىن ئىخبار④،
بولدى سۇلتان ھەم ئاڭا مەدھى گۇزار⑤.
تاڭلاسى كەلدى ئۇلۇغ سۇلتان ھەم،
خاتىرى ئاسرۇ بۇ ئىشدىن خۇررەم.
شەھرىنىڭ تېگرەسىگە چۇن كەلدى،
شەھر ئەھلىغە نەسىھەت قىلدى.
دەپ يىبەردىكى: «يامانلىقنى قويۇڭ،
فىتنەۋۇ شورۇ ئەۋانلىق⑥نى قويۇڭ.
ئۆز رەئىيىەت⑦لىغىزنى بىلىگىز،
ياخشى بۇ سۆزدە تەئەمۇل⑧ قىلىگىز.
سىزكىم بۇ مۇلك ئارا غەۋغا قىلماق،
بىجىھەت⑨ مۇنچە تەمەننا قىلماق.
ئەمدى ھەم بولسا يانىڭ بۇ ئىشدىن،
فىكر ئەيلەڭ، ئۇسان⑩لىڭ بۇ ئىشدىن.
گۇنەھىگزنى تىلەپمەن خاندىن،
ۋەھم قىلماڭ بەسى مالۇ جاندىن.» ۋە
بۇ نەسىھەتنى ئېشىتكەچ ئول خەيل،
سۇلھغە قىلمادىلار ئەسلا مەيل.
دېدىلەر: «ھەرنە قىلۇرسىز، قىلىگىز،
ئۇرۇشۇر بولساڭىز، ئەمدى كېلىگىز.
بىز باشىمىزنى كۆرۈپ بىز ئاندا،
يوقتۇرۇر ھېچ ئىشىمىز جاندا.
كوچەمىز مۇھكەم ئېرۇر، قورغان ھەم،
ئالا ئالماس ئانى سۇلتان، خان ھەم.»
چۇن بۇ سۆزلەرنى ئېشىتتى سۇلتان،
ئەيلەدى تاڭلا ئۇرۇشقا فەرمان.
چىقتى تۇشلۇق ـ تۇشىدىن⑪ سۇلتانلار،
قوپتى يەرلىك ـ يەردىن ئوغلانلار.
ياسانىپ بارچەسى ئاتلاندىلار،
يۇرۇبان كوچەدە قاتلاندىلار.
قاراكۆلۈنىڭ كىشىسى ھەم يەكجان،
چىقتى ئاتلىق ياياغ ئەيلەپ ئەفغان⑫.
ئوقچى⑬ ئەل ئەردىلەرۇ ئاۋچى⑭ بەسى،
ھەر بىرى بار ئېدى بىر بۇلھەۋەس⑮ى.
ئۇرۇش ئەيلەرگە تەئەسسۇب⑯ باردا،
بارچەنىڭ كۆڭلى تەئەسسۇب⑰ ساردا.
چىقتى بولغاي يەنە بەش مىڭچە كىشى،
ئۇرۇش بارىنىڭدۇر بايىرىي ئىشى.
كوچە ئاغزىدا بەسى بولدى ئۇرۇش،
يوق ئېدى ھېچ ئوق ئاتماققا تۇرۇش.
كوچەگە سالدىلار ئاتلار، ئەمما،
يارالىغ بولدى بەسى ئات ئول ئارا.
يانغاچ ئانى يارالىغ بولغانلار،
غەيرەتۇ قەھر بىلە تولغانلار.
سالىپ ئاتلارنى يۇگۇردىلەر پات،
چېكىپ ئول ئەلگە مۇنادى مەمات⑱.
ئاتقۇلاب بارچەسىنى قاۋلادىلار،
كوچەنىڭ سەيد⑲لەرىن ئاۋلادىلار.
چىقتى ئول ئەلگە سەلايى ئەئدام⑳،
كوچەنىڭ يوللارى ئاچىلدى تەمام.
يەنە بىز مىڭ كىشى مۇندا ئۆلدى،
خىرمەن㉑ى ئۇمرلارى ساۋرۇلدى㉒.

---

① ئەدەم (ئەرەبچە) ـــ يوقلۇق، يوقلىش؛ ② ئۆلۈس ـــ ئەل، خەلق؛ ③ بۇنياد (پارسچە) ـــ ئاساس، «بۇنياد بولماق» مەيدانغا كەلمەك، ئىشقا ئاشماق؛ ④ ئىخبار (ئەرەبچە) ـــ خەۋەرلەندۇرمەك، بىلدۇرمەك؛ ⑤ مەدھى گۇزار (پارسچە) ـــ ماختىغۇچى، داڭلىغۇچى؛ ⑥ ئەۋان ـــ جەڭ، قايتىلىما جەڭ؛ ⑦ رەئىيەت (ئەرەبچە) ـــ پۇقرا، خەلق؛ ⑧ تەئەمۇل (ئەرەبچە) ـــ چوڭقۇر ئويلاش؛ ⑨ بىجىھەت ـــ ھاجەتسىز؛ ⑩ ئۇسانماق ـــ يىرگىنچ، ھەزەر ئەيلەش، نومۇس قىلماق، ئۇيالماق؛ ⑪ تۇشلۇق ـ تۇشدىن ـــ تۇشمۇتۇشتىن؛ ⑫ ئەفغان (پارسچە) ـــ پەرياد قىلىش، ناله قىلىش؛ ⑬ ئوقچى ـــ مەرگەن؛ ⑭ ئاۋچى ـــ ئوۋچى؛ ⑮ بۇلھەۋەس (ئەرەبچە) ـــ ھەۋەسكار، ھەۋەس قىلغۇچى؛ ⑯ تەئەسسۇب (ئەرەبچە) ـــ جاھىللىق، تەلۋىلىك؛ ⑰ بايىرىي (پارسچە) ـــ چۆل ئادەمى، سەھرا-لىق، دەشت ـ بايا‌ۋاندا ياشايدىغان ئادەم؛ ⑱ مۇنادى مەمات (پارسچە) ـــ ئۆلۈم جاكاسى، ئۆلۈم نىداسى؛ ⑲ سەيد (ئەرەبچە) ـــ ئوۋ، ئوۋلۇق، ئوۋلىنىدىغان ھايۋان؛ ⑳ سەلايى ئىئدام ـــ يوقىتىش، ئۆلتۈرۈش چاقىرىقى؛ ㉑ خىرمەن (پارسچە) ـــ خامان؛ ㉒ ساۋرۇلماق ـــ سورۇلماق.

ئاسرۇ كۆپ خەلق قىرىلدى ئاندا،
ئاسرۇ كۆپ گۈللار ئاچىلدى ئاندا.
قەلئەغە ھەم كىرە ئالماي بىسيار،
قاچتىلار ئاتلىق ئېلى ۋەھەم ئىلە زار.
قەلئە ئىچىندىكىلەر قورغانى،
تارتىبان جار[1]لارى سۈلتانى.
دەردى دىل ئەيلەدىلەر ھەددىن تاش،
دېدىلەر: «بىر نېچە زىشت[2]ى ئەۋباش[3].
قىلدىلار بىزنى بۇ ياغلىغ بەدھال[4]،
بولدىلار ئۆزلەرى ئانداق پامال[5].
ئەمدى، ئەي پادشاھى دىنپەرۋەر،
بول بۇ قورغانغا ئىنايەت گۈستەر[6]!»
كۆرۈپ ئول قەۋمنى ئانداق نالان[7]،
ئەيلەدى لۇتفۇ ئىنايەت سۈلتان.
ئەيلەدى ھۈكمكى ئول قورغانغا،
يەئنى قالغان ئۇلۇس ھەيرانغا.
تەگمەسۇن ھېچ كىشىدىن زەخمەت،
كىم مۇناسىبدۇر ئالارغە شەفقەت.
ئەلگە دارۇغە قويۇپ ياندى ئۆزى،
باردى خان ھەزرەتىغە ياخشى سۆزى.

22
ئىمامۇززەمان بۇخارادىن قەرشى ئۈستىگە بارغانى

چۇن يانىپ كەلدى چىرىك خان قاشىغا،
باردى ھاسىل يەنە ئاتەش باشىغا.
دېدى: «قەرشىغەدۇر ئەمدى نەۋبەت،
تىلەلى ھەزرەتى ھەقدىن نۇسرەت.»
دېدى بۇ سۆزنىيۇ ئاتلاندى رەۋان،
راست قەرشىغە يېتىشتى ئول خان.
دېدىلەر: «ئاسرۇ يەقىندۇر ئول شەھر،
زاھىرەن[13] تۇشكەي ئاڭا شۇئلە[14]ئى قەھر.»
يۇرۇگەچ بىر ئىككى كۈن ئول لەشكەر،
قىلدىلار شەھر قىراغىنى مەقەر[15].
كۆردىلەر ئاسرۇ مۇئەززەم[16] شەھرى،
شەھر يوقكىم ئەزەمەت[17]دە دەھر[18]ى.
ئىچىيۇ تاشى بارى توپتولا[19] مال،
تىۋەۋۇ ئات بىلە مالامال[20].
خان يۇرۇپ قىلدى ئۇرۇشقا فەرمان،
لەشكەر ئەھلى ياسانىپ چىقتى رەۋان،
بولمادى شاتۇ[21]ۋۇ تورە[22] ھاجەت،
چەكمەدىلەر ئانىڭ ئۈچۈن زەخمەت.
يۇگۈرۇشۇپ قەلئەسىغە مىندىلەر،

① جار ــ چاقىرىش؛ ② زىشت (پارسچە) ــ ناچار، ئەسكى؛ ③ ئەۋباش (پارسچە) ــ بەڭباش، تەرسا؛ ④ بەدھال (پارسچە) ــ بەختسىز، ناچار ئەھۋال؛ ⑤ پامال (پارسچە) ــ ئاياغ ئاستى قىلىنغان، خورلانغان؛ ⑥ ئىنايەت گۈستەر (پارسچە) ــ ئەھمىيەت بەرمەك، ئىنايەت كۆرسەتمەك؛ ⑦ نالان (پارسچە) ــ ناله قىلىش؛ ⑧ قەباب ــ قامال قىلىپ، مۇھاسىرىگە ئېلىپ؛ ⑨ ئىيەسىن ــ ئىگەسىن؛ ⑩ پۇر دىل (پارسچە) ــ باتۇر، جاسارەتلىك؛ ⑪ خۇزار ــ قەرشى شەھرىگە يېقىن بىر يەر؛ ⑫ تاجىكىستاننىڭ پايتەختى دۇشەنبى شەھرىگە يېقىن بىر جاي؛ ⑬ زاھىرەن (ئەرەبچە) ــ ئاشكارا، كۆرۈنۈشچە؛ ⑭ شۇئلە (ئەرەبچە) ــ شولا، يورۇق؛ ⑮ مەقەر (ئەرەبچە) ــ تۇرار جاي، قارارگاھ؛ ⑯ مۇئەززەم (ئەرەبچە) ــ كاتتا؛ ⑰ ئەزەمەت (ئەرەبچە) ــ بۈيۈك-لۈك، زورلۇق، ئۇلۇغۋارلىق؛ ⑱ دەھرى (پارسچە) ــ ھېچ زامان، ھېچ ۋاقىت؛ ⑲ توپتولا ــ تولۇق، پۈتۈنلەي؛ ⑳ مالامال (پارسچە) ــ تولغان، قاپلانغان، نۇرغۇن؛ ㉑ شاتۇ ــ شوتا؛ ㉒ تۇرە ــ

رەخنە① ئەيلەپ ئىچىگە ئىندىلەر②.
ئالدىلار ئاندا بەسى مالۇ ياراغ،
بولدى پەيدا بەسى ئەسبابى فەراغ③.
نازەنىن قىزلار ئەسىر ئەيلەدىلەر،
ئول ئارادىن يەنە ھەم سەيلە④دىلار.
خانغا ئول ھادىسە بولغاچ مەئلۇم،
قىلدى قىزلاردىن ئالارنى مەھرۇم.
ئۆزىبەك ئېلىدىن ئايىردى بارىنى،
خار⑤دىن گۈل كەبى تەردى بارىنى.
خانىمىڭ ئول مەرھەمەتىنى ئىشىتىپ،
قاچقان ئەل بىر ـ بىرسىگە ئايتىپ.
ئەللەرى كەلدى ئېسە ھەر ياندىن،
بىخەبەر ئەردى بارى ئىماندىن.
خان يىغىپ ئوغلان ئۇشاغىن يەكسان،
ئۆرگەتە بەردى بارىغە ئىمان.

23

ئىمامۇززەمان خۇزار ئېلىنى ئالىپ ئەھل ۋە
ئەۋلادلارىغە ئىمان ئۆرگەتكەندىن سوڭ
قەرشىنى قەباب، باقىغە ئۇرۇشدىن
ئانت⑥ بەرگەنى

چۈن خۇزار ئەھلىغە تەقدىرى خۇدا،
سالدى بۇ نەۋئ بۇزۇغلۇق ئول ئارا.
يەنە خان كەلدى بۇخارا سارى،
چىرىكى ساغۇ سەلامەت بارى.
ياز ئاچىلغاچ يەنە ئەزىم بولدى،
قەرشىنىڭ ئەزمىغا جەزم⑦ بولدى.
يېتىبان قەرشىغە بولدى ساكىن⑧،
ئەيلەدى ھۆكمكى «تابىن ـ تابىن⑨»
قەلئە دەۋر⑩نغە ئالىپ مەلجەئ⑪لار،
شاخۇ نەي بىرلە سالىپ مەلجەئلار.
«تېگرە يانىن ئالىپ ئولتۇرسۇنلار،
كېچە ـ كۈندۈز ئۇرۇشا تۇرسۇنلار.»
ھۆكم ئىلە بارچە قاپايى تۇشتىلار⑫.
قەمىشۇ شاخقا ياپۇشتىلار.
كوچەلەر ياسادىلار قەلئە سارى،
بەرگدىن خۇررەمۇ سەرسەبز⑬ بارى.
قەلئە سارى قىلايىن دېسە گۈزەر،
كوچە گەشتى⑭ قىلۇر ئەردى لەشكەر.
تاشقارى سەبزە⑮ ۋۇ سەھرا ۋۇ بەھار،
ئىچكەرى جۇببە⑯ ۋۇ دەردى دىل زار.
تاشقارى لالەئى نۇئمان⑰ ئاچىلىپ،
ئىچكەرى ئەل كۆزىدىن قان ساچىلىپ.
تاشقارى ئەيشۇ نەشات⑱ۇ سۇھبەت،
ئىچكەرى مەھنەتۇ رەنجۇ زەخمەت.
تاشقارى ئەلگە ئۇمىدى جاۋىد⑲.
ئىچكەرى ئەل بارى جاندىن نەئۇمىد⑳.
تاشقارى ئەلگە غەنىمەت تۇشتى،
ئىچكەرى ئەلگە ئولات㉑ ياپۇشتى.
گاھ ئۇچيۇزى كىشى ئۆلدى بىر كۈن،
گاھ كەنت ئېلى بولدى بىر كۈن.
بولدى ئانداق ئولاتكىم دەۋران،
ئول ئولاتنى كۆرۈپ ئولدى ھەيران.
ئىكى ئايكىم قەبەل㉒ ئەردى ئاندا،
ئاز كىشى قالدى ئۇشۇل قورغاندا.
قالغانى ھەم بارى بىمار ئېدىلەر،
غۇسسە㉓ۋۇ غەم قولىدا زار ئېدىلەر.
سەييىدى بار ئېدى ئول قورغان ئارا،
دېدى: «ئول قەلئە ئارا ھۆكمى خۇدا.
بىر ئوتۇز مىڭ كىشىنى ئۆلتۈردى،
تاكى بۇ يەردىن ئۇ شۇل خان تۇردى.
ھېچكىم كۆرمەدى بۇ تەۋر㉔ى ئولات،
كەلدى ئول قەلئەغە بىر دەۋرى ئولات.»

---

① زەخنە (پارسچە) ــ دەز، يېرىق، چاك؛ ② ئىندى ــ چۈشمەك؛ ③ فەراغ (ئەرەبچە) ــ كۆڭلى تىنچ، خاتىرجەم؛ ④ سەيلا (ئەرەبچە) ــ سايلىماق، تاللىماق؛ ⑤ خار ــ تىكەن؛ ⑥ ئانت ــ قەسەم؛ ⑦ جەزم (ئەرەبچە) ــ قارار، نىيەت؛ ⑧ ساكىن (ئەرەبچە) ــ تىنچ، جىم بولۇش؛ ⑨ تابىن ـ تابىن ــ تەسلىم بول، تابىنماق، تېۋىنماق؛ ⑩ دەۋر (ئەرەبچە) ــ ئەتراپ، ئۆپچۆرە، ھالقا؛ ⑪ مەلجەئ (ئەرەبچە) ــ پاناھلىنىدىغان جاي، بارگاھ، پاناھگاھ؛ ⑫ قاپايى تۇشمەك ــ باشچىلاپ كىرىشمەك، بېرىلمەك؛ ⑬ سەرسەبز (پارسچە) ــ كۆكلىگەن، ياشنىغان؛ ⑭ كوچە گەشتى ــ كوچا چارلىغۇچىلار؛ ⑮ سەبزە (پارسچە) ــ يېشىل؛ ⑯ جۇببە ــ ساۋۇت، تۆمۈر چاپان؛ ⑰ لالەئى نۇئمان (پارسچە) ــ تاغ لالىسى، شەقەقۇل؛ ⑱ ئەيشۇ نەشات ــ ئەيش ـ ئىشرەت؛ ⑲ جاۋىد (پارسچە) ــ پۇتمۇس ـ تۇگمەس، مەڭگۈلۈك؛ ⑳ نەئۇمىد (پارسچە) ــ نائۇمىد؛ ㉑ ئولات (موڭغۇلچە) ــ ۋابا، خولېرا؛ ㉒ قەبەل ــ قامال؛ ㉓ غۇسسە ۋە غەم ــ غەم ـ غۇسسە؛ ㉔ تەۋر (ئەرەبچە) ــ تۇرلۇك، ھەر خىل.

قىرىلدى باريۇ ئاخىرى كار①،
باقى تارخان داغى② بولدى بىمار.
زارلىق ئەيلەدى خان ھەزرەتىغە،
يىبەرىپ ئەلچىسىنى خىزمەتىغە.
كىم: «ماڭا لۇتف قىلىپ يول بەرسۇن،
بۇ ئولاتدىن مېنى خان ئايرىسۇن.»
خان دېدىكىم: «مەن ئاڭا يول بېرەيىن،
جاندىن خارى جەفا تېرەيىن.
شەرت قىلسۇن كېتەرگە مۇندىن،
ئەھد قىلسۇن يېتەرگە مۇندىن!»
خان سۆزىنى چۈنكى ئېشىتتى باقى،
دېدى: «بار لۇتفۇ مۇروۋۋەت③ چاقى.
خان ئەگەر قىلسا مۇروۋۋەت مەن ھەم،
ئەيلەيىن شەرت بەغايەت④ مۇھكەم!»
ھەرەمى ئۇستىدە شەرت ئەيلەدى ئول
كىم: «قاچان خان ماڭا لۇتف ئەيلەسە يول.
باشىم ئالىپ كېتەيىن قورغاندىن،
ھەرنە ھۇكۇم ئولسا يەنە ئول خاندىن.
تۇتايىن ھۇكمىنى جانىم بىرلەن،
بۇ ئىشىم بارچەغە بولسۇن رەۋشەن.»
چۈن بۇ شەرت ئەيلەدى باقى تارخان،
قەرشىدىن كەلدى بۇخارا سارى خان.
ئاڭا چۈن بولدى بۇ ياڭلىغ فۇرسەت،
قاچتىيۇ بىلدى ئۆزىگە دەۋلەت.

24
ئىمامۇززەمان خەلىفەتۇررەھمان قەلئەئى دەبۇسى⑤نى ئۇرۇش بىلە ئالغانى

ئون كۈن ئۆتمەي يەنە ئاتلاندى خان،
ھەمزە سۇلتان⑥ تەرەفى بولدى رەۋان.
ھەمزە سۇلتان بولۇپ ئەردى مەزھەر⑦،
چىرىكى ھەم مۇتەھەييىر⑧ يەكسەر⑨.
بىر يامان تاق ياروق ئاتلىق ئايماق،
تۇزۇپ ئەردىلەر ئاڭا كىنۇ نىفاق.
بەيئەتۇ ئەھدلارىنى ئۇنۇتۇپ،
باغى ئەھلى ئىشىنى ئۇترۇ تۇتۇپ.
بېرىكەتىپ قەلئەئى دەبۇسىنى،
چالدىلار كۇفر ئېلىنىڭ كۇس⑩نى.
قەلئەنىڭ بېرىكلىكىگە تايانىپ،
تۇردىلار قەلئە ئىچىندە ياسانىپ.
ۋاقىئەن⑪ قەلئەلەرى مۇھكەم ئىدى،
كىنەۋەر خەلقى تەقى ھەمدەم ئىدى.
قەلئەسى قەلئەئى خەيبەر⑫ ياڭلىغ،
خەيبەرى ئەللەرى تەرسا ياڭلىغ.
قەلئەنىڭ ئەۋج⑬ى سۇرەييا⑭ ئەردى،
تۇبى⑮دە خەندەق⑯ى دەريا ئەردى.
يەنە ئەترافىدا جەر⑰لەر بىھەد⑱،
ئۆتمەك ئاندىن كۆرۈپ مۇستەبئەد⑲.
قۇش ئۇچائالماس ئىدى جەرلەردىن،
ئۇچسا ھەم كەچكەي ئىدى پەرلەردىن.
يوللارى تاغ يولىدەك پىچان⑳،
ئۆتمەك ئاندىن قىلىپ ئەلنى بىجان.
يەكجىھەت㉑ قەلئە ئارا مىڭ ئەۋلۇك،
بارچە دىۋانى يوسۇنلۇغ دىيۇلىك㉒.
ئۇرۇش ئەسبابىنى ئامادە㉓ قىلىپ،
سۇلھدىن ئۇچلارىنى سادە㉔ قىلىپ،
جەھلدىن تۇردىلار ئول قەلئە ئارا،
بولۇبان مۇلك ئارا ئاسرۇ غەۋغا.
تەيلەتىپ قەلئەغە ياغىلاردىن،

---

① ئاخىرى كار (پارسچە) ــ ئاخىرىغا كېلىپ، ئىش ئاخىرىدا؛ ② داغى ــ يەنە، ھەم؛ ③ مۇروۋۋەت (ئەرەبچە) ــ ئادەمگەرچىلىك؛ ④ بەغايەت (پارسچە) ــ ئادەتتىن تاشقىرى؛ ⑤ قەلئەئى دەبۇسى ــ سەمەرقەند بىلەن بۇخارا ئارىسىغا جايلاشقان قەلئە. «دەبۇس» سۆزى «تۆمۇر ئۇمۇت، تۆمۇر گۈرزە» دېگەن مەنىدىمۇ كېلىدۇ؛ ⑥ ھەمزە سۇلتان ــ شەيبانىيخانىنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى؛ ⑦ مەزھەر (ئەرەبچە) ــ كۆرۈنۈش، نامۇنە، نىشانە؛ ⑧ مۇتەھەييىر (ئەرەبچە) ــ ھەيران قالغان؛ ⑨ يەكسەر (پارسچە) ــ يەككە، تەنھا؛ ⑩ كۇس (پارسچە) ــ دۇمباق، جەڭ دۇمبىقى؛ ⑪ ۋاقىئەن ــ ئەملىيەتتە، ھەقىقەتەن؛ ⑫ خەيبەر ــ ھازىرقى سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ مەككە ۋە مەدىنە شەھىرى ئارىلىقىدىكى بىر جاي، خەيبەر ئۇرۇشى تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇرۇش؛ ⑬ ئەۋج ــ ئېگىز، يۇقىرى، ئۇچى؛ ⑭ سۇرەييا (ئەرەبچە) ــ بىر خىل يۇلتۇزنىڭ نامى؛ ⑮ تۇبى ــ تۇۋۇق؛ ⑯ خەندەق ــ ئورا، ئويمان؛ ⑰ جەر ــ ئازگال، ئويمان، ئازگاللىق؛ ⑱ بىھەد (ئەرەبچە) ــ ساناقسىز؛ ⑲ مۇستەبئەد (ئەرەبچە) ــ ئېھتىمالدىن يىراق سانالغان ئىش، ئىمكانىيەتسىز ئىش؛ ⑳ پىچان ــ ئەگرى - بۈگرى، يىلان باغرى؛ ㉑ يەكجىھەت (پارسچە) ــ بىر تەرەپلىمە، ھەممىسى بىردەك، بىر تۇتاش؛ ㉒ دىيۇلىك ــ دېگۈدەك، دېيەرلىك؛ ㉓ ئامادە (پارسچە) ــ تەييار، تەييارلانغان؛ ㉔ سادە (پارسچە) ــ ئاددىي، توغرا.

دەم ئۇرۇپ بارچەسى باغلاردىن.
ئۆزلەرنچە كىشى كەلتۈردىلەر،
تىنچ خاتىر بىلە ئولتۇردىلەر.
ئىچلاردا ئىككى تارخان باشلىق،
يىغدۇرۇپ خەلقىغە يىللىق ئاشلىق.
تۈتۈبان ئۆزلەرنى قورغانگىر①،
بىخەبەر كىم نە بولۇپتۇر تەقدىر.
نەچەكىم قىلدى ئالار نادانلىق،
تۈشمەسۇن دەپ بارىغا ۋەيرانلىق.
خان نەسىھەت قىلا تۈردى بىسيار،
غەزەب ئوتىغا سۇ ئۇردى بىسيار.
لېك ئول قەۋم قەبۇل ئەتمەدىلەر،
قەلئەنى خالى ئېتىپ كەتمەدىلەر.
خان تەقى كەلدى ياساپ لەشكەرنى،
تۈزەتىپ خەندەقۇ جۇي②ۇ جەرنى.
ئالتى مەلجەۋ ياساتىپ ئۇچ كۈندە،
يالبارىپ تەڭرىگە بىر تۈندە.
سۇبھىنىڭ نۇرى فۇرۇزان③ بولغاچ،
كېچەنىڭ زۇلمەتى پىنھان بولغاچ.
جەۋشەن④ىن كەيدىيۇ قىلدى جەۋلان،
بولدى خۇرشىد⑤ سىفەتلىق تابان.
رەزم مەيدانى ساري يۈز قويدى،
دەۋلەتى خەسم⑥ كۆزىنى ئويدى.
يۈرۈبان سالدى ئۇرۇش قورغانغا،
ئوت سالىپ دۇشمەننى ئىمانغا.
فەتھۇ نۇسرەت كۈسىن چالدۇرۇبان،
خەسمىنىڭ زەھرەسىنى ئالدۇرۇبان⑦.
چۈن يۈرۈپ كەلدى سۇلەيمان⑧ زەمان،
چىرىكى مۇر⑨ۇ مەلەخ⑩دەك يەكسان.
يۈگۈرۈشۈپ قەلئە ساري ياۋۇشتى⑪،
شاتۇۋۇ تورە ئالىپ ياپۇشتى.

كۆز يۇمۇپ ئوقنىنى كۆزگە ئىلماي،
قالمايىن بىر - بىرىدىن ئايرىلماي.
كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە جەرلەردىن ئۆتۈپ،
ئۆزلەرنى خەندەقى ئىچىندە تۇتۇپ.
خاكرىز⑫ى ساري مەيل ئەيلەدىلەر،
جانلارىن خانغا تۇفەيل⑬ ئەيلەدىلەر.
ياغدى ئوق باشلارىغا يامغۇردەك،
كەلدى سىيراب⑭ باشاقلار دۇردەك.
خاكرىزى چۇ چىرىكدىن تولدى،
ئالدىراپ ئوق ئاتا ئالماس بولدى.
تاش ئاتا باشلادى ئەلنىڭ باشىغا،
لېك كىم باقتى ئانىڭ ئول تاشىغا.
شاتۇنى تامىغا يەتكۇردى كىشى،
بولدى قورغانغا مىنىپ چىقماق ئىشى.
بولمادى ئىشى تاش ئاتماق بىلە ھەم،
ئوت ياقىپ تاشلادى ئۆزگە ھەردەم.
قايسىنىڭ قويىنىغا ئەخگەر⑮ تۇشتى،
قايسىنىڭ بوينىغا كۇل ياپۇشتى.
ئاقىبەت خەسمغە يۈزلەندى غەم،
ياندۇرا ئالمادى ئول ئوت بىلە ھەم.
ئۆزگە سۆنگۇ⑯ بىلە سانجار بولدى،
ئەلنى بالار⑰ ئىلە يانچار بولدى.
لېك بالارغە كۆز سالمادىلار،
سۆنگۇسىدىن تەقى ۋەھم ئالمادىلار.
ئالدىلار بۇرج⑱لارنى ئولاشىپ،
چىقتىلار قورغانىغا چاپقۇلاشىپ.
گەرچە كۆپ بولدى ئۇرۇش ھەريانىدىن،
بولدى ئول فەتھ تېمۇر سۇلتان⑲دىن.
شاھزادە تېمۇر فەررۇخ بەخت⑳،
كىم ئاتاسىدەك ئېرۇر قابىلى تەخت.
ئاسرۇ پاكىزە خىسال㉑ى بار ئانىڭ،

① قورغانگىر (پارسچە) — قورغانىنىڭ ئىگىسى؛ ② جۇي (پارسچە) — ئېرىق - ئۆستەك؛ ③ فۇرۇزان (پارسچە) — نۇرلۇق، يالتىراق، نۇر چاچقۇچى؛ ④ جەۋشەن (پارسچە) — ساۋۇت، قۇياق؛ ⑤ خۇرشىد (پارسچە) — كۈن، قۇياش، ئاپتاپ؛ ⑥ خەسم (پارسچە) — دۇشمەن، رەقىب؛ ⑦ زەھرەسىن ئالدۇرماق — نوخلىسىنى ئالماق، ئەدىپىنى بەرمەك؛ ⑧ سۇلەيمان — سۇلايمان پەيغەمبەرنى كۆرسىتىدۇ؛ ⑨ مۇر — چۇمۇلە؛ ⑩ مەلەخ — چېكەتكە؛ ⑪ ياۋۇشماق — يەڭلىشىنى ئالماق، ئەدىپىنى بەرمەك؛ ⑫ خاكرىز (پارسچە) — خەندەكتىن چىقىرىلغان توپا دۆۋىسى؛ ⑬ تۇفەيل — بۇ سۆز ئەسلىدە «سەۋەب، ۋاستە» دېگەن مەنىدە، لېكىن بۇ يەردە «پىدا قىلىش، قۇربان بېرىش» مەنىدە كەلگەن؛ ⑭ سىيراب — پارقىراق، يالتىراق؛ ⑮ ئەخگەر (پارسچە) — يېنىپ تۇرغان ئوت، چوغ؛ ⑯ سۆنگۇ — نەيزە؛ ⑰ بالار — تۆۋرۈك، بادرا؛ ⑱ بۇرج (ئەرەبچە) — سېپىلنىڭ چوقچىيىپ تۇرغان تۆت بۇرجىكى، مۇنار؛ ⑲ تېمۇر سۇلتان — ئەمىر تېمۇرنى كۆرسىتىدۇ؛ ⑳ فەررۇخ بەخت (پارسچە) — بەختىيار، قۇتلۇق، بەختلىك㉑ خىسال (ئەرەبچە) — خىسلەت.

پاكرۇ①لار بىلە ھالى بار ئانىڭ.
سانىئ②ى مەملەكەتى رەببانى③،
ئەيىبدىن پاك ياراتتى ئانى.
ئاسرۇ خۇش خۇلقدۇر خۇش گۇفتار④،
ئاسرۇ نىكۇ سىيەرۇ نىكۇكار⑤.
فەزل⑥ گۈلزاردا نەۋخاستە⑦دۇر،
ئەدەبۇ ھىلم⑧ ئىلە ئاراستە⑨دۇر.
يۈرۈسە سەرۋ⑩ى خىرامان⑪ىدۇر،
ئاتقا مىنسە ماھى تابان⑫ىدۇر.
تۇشمەس ئانىڭ ئوقى يەرگە ھەرگىز،
لاجەرەم⑬ خەسمىنى ئەيلەر ئاجىز.
زۇھرە⑭ خىناگەر⑮ ئانىڭ سۇھبەتىدە،
مۇشتەرى⑯ جان بېرىبان خىزمەتىدە.
ئىككى خادىمدۇر ئىشىكىدا مۇدام⑰،
بىرى كەيۋان⑱ۇ بىرسى بەھرام⑲.
قۇررەتۇل ئەين⑳ى شاھى شەيبانى،
لايىقى دەۋلەتى چىنگىزخانى.
تەڭرى باشىنى ئۈزۈن قىلسۇن ئانىڭ،
دادۇ ئەدلىنى فۇزۇن㉑ قىلسۇن ئانىڭ.
بارچەدىن بۇرنا بۇ سۇلتان قولىدىن،
چىقتىلار قەلئەغە شاتۇە (شاتۇ) يولىدىن.
كىمكى بار ئەردى ئۇشۇل ئىكرامدا،
قىردىلار بارچەسىنى بىر دەمدە.
بىر تۇمەن خەلق قىرىلدى بارى،
بولدى زاھىر سىفەتى قەھھار㉒ى.
كىم ياغىق㉓سا شاھى شەيبانىيغا،
ئۇشبۇ كۇن كەلگۇسىدۇر جانىغا.
گەر تانۇق㉔ ئىستەر ئېسەڭ بۇ سۆزگە،
سەرىپۇل㉕ تېگرەسىدە چىق تۇزگە.
كۆركى بابۇر چىرىكى نە بولمىش،
قانلارى يەرگە نىتاك㉖ تۆكۈلمىش.

25

ھەزرەتى ئىمامۇززەمان ۋە خەلىفەتۇررەھمان
بابۇر مىرزانى باسىپ قوۋلاغانى

چۇ سەمەرقەندنى ئالدى بابۇر،
خەلق ئارا تەفرىقە سالدى بابۇر.
ھۇسىن مەيدانىغە زالىم كىردى،
زۇلۇم بازارىغا رەۋنەق بەردى.
زۇلفىغا تاب بېرىپ ئولتۇردى،
بىر نېچە دىلشۇدە㉗نى كۆيدۇردى.
يىغىلىپ ئاللىدا قاچقان كۆرگەن،
ئاتاسىدەك ئانى ھەم كۆرگەن.
لاف㉘ بازارىنى گەرم㉙ ئەيلەدىلەر،
سۆز بىلە تاغنى نەرم㉚ ئەيلەدىلەر.
ئەندىجان لەشكەرىنى كەلتۇرۇبان،
جىتتە㉛ غارەتگەر㉜نى كەلتۇرۇبان.
خان ساری ئەزم قىلۇر بولدىلار،
خان بىلە رەزم قىلۇر بولدىلار.
خان ئالىپ قەلئە سەرىپۇل كەلدى،
ئول تەقى مەيلى سەرىپۇل قىلدى.
ئىككى مىڭ تورە ياياغلارغا بېرىپ،
ئۇچ مىڭ ئاتقۇچى تورە ئىچرە كىرىپ.
يۇرۇبان كەلدى ئىككى سان لەشكەر،
كىنە پەردازۇ ئەداۋەت گۇستەر㉝.
ئەقل كۆركىم بۇ سىفەتلىغ خانغا،

---

① پاكرۇ (پارسچە) ــ پاك يۇزلۇك، پاكىز؛ ② سانىئ (ئەرەبچە) ــ ياراتقۇچى، بارلىققا كەلتۇرگۇچى؛ ③ رەببانى ــ خۇداغا مەنسۇپ، ئىلاھىي؛ ④ خۇش گۇفتار (پارسچە) ــ خۇش سۆزلۇك، سۆزى يېقىشلىق، تاتلىق سۆزلۇك ئادەم؛ ⑤ بۇ بىر پارسچە بىرىكمە بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «بەكمۇ ياخشى خۇيلۇق ۋە ياخشى قىلىقلىق ئادەم» دېگەننى بىلدۈرىدۇ؛ ⑥ فەزل (ئەرەبچە) ــ ئارتۇقلۇق، ئۇستۇنلۇك؛ ⑦ نەۋخاستە (پارسچە) ــ ماياسا، ياش نوتا؛ ⑧ ھىلم ــ ئېغىر بېسىق، سالماق؛ ⑨ ئاراستە (پارسچە) ــ بېزەك؛ ⑩ سەرۋ (پارسچە) ــ خۇش قامەت، تىك تۇرۇپ؛ ⑪ خىرامان (پارسچە) ــ بىمالال، خاتىرجەملىك بىلەن؛ ⑫ماھى تابان ــ پارلاق، نۇرلۇق ئاي؛ ⑬ لاجەرەم (ئەرەبچە) ــ شۇنىڭ ئۈچۈن، شۇ سەۋەبتىن، ئەلۋەتتە، شەكسىز، شۇبھىسىز؛ ⑭ زۇھرە (پارسچە) ــ چولپان يۇلتۇز؛ ⑮ خىناگەر (پارسچە) ــ سازەندە، كۈيچى؛ ⑯ مۇشتەرى (پارسچە) ــ يۇپىتېر؛ ⑰مۇدام (ئەرەبچە) ــ دائىمىي، باقي، ئۇزاق زامان تۇرغۇچى؛⑱ كەيۋان (پارسچە) ــ زۇھەل، ساتۇرن يۇلتۇزى؛ ⑲ بەھرام (پارسچە) ــ مىررىخ يۇلتۇزى، كۇرۇد يۇلتۇزى؛ ⑳ قۇررەتۇل ئەين (ئەرەبچە) ــ قىممەتلىك، ئەرزۇلۇق، كۆز نۇرى، تۇتىيا؛ ㉑ فۇزۇن (پارسچە) ــ زىيادە، كۆپ، ئارتۇق؛ ㉒ قەھھار (ئەرەبچە) ــ غەزەپلەنگۇچى؛ زالىم؛ ئۆلتۇرگۇچى؛ مۇتلەق ھاكىم؛ خۇدا؛ ㉓ ياغىق ــ دۇشمەنلەشمەك، ئۆكتە قوپماق؛ ㉔ تانۇق ــ گۇۋاھ؛ ㉕ سەرىپۇل ــ سەمەرقەنت بىلەن بۇخارا ئارىلىقىدىكى بىر جاي؛ ㉖ نىتاك ــ قانداق؛ ㉗ دىلشۇدە (پارسچە) ــ بىچارە، سارىڭ، دەلدۇش؛ ㉘ لاف (پارسچە) ــ سۆز، بايان؛ ㉙ گەرم (پارسچە) ــ قىزىق؛ ㉚ نەرم (پارسچە) ــ يۇمشاق؛ ㉛ جىتتە ــ ھارامىلىق، ئوغرى، ھارامى؛ ㉜غارەتگەر (پارسچە) ــ ئوغرىلىغۇچى، تالان ـ تاراج قىلغۇچى؛ ㉝ گۇستەر (پارسچە) ــ يايغۇچى.

ناشىرى مەئدەلەتۇ ئىھسانغا.①
سالىبان قەلئەسىن ئۆزى چىقتى،
ئەلەمى دەۋلەتىن ئۆزى يىقتى.
خان تەقى كۆرگەچ ئانىڭ بۇ كېلىشىن،
سالىپ تەڭرى تەئالاغا ئىشىن.
ئىشى «قۇرئان» ئوقۇماقلىق بولدى،
ئىچى تەڭرى سۆزى بىرلە تولدى.
دېدىكىم: «يەتسە بۇ سانجىشتا ماڭا،
تەڭرى تەقدىرى بىلە ھۆكمى قەزا.
بارى «قۇرئان» ئوقۇمىش بولغايمەن،
ھالەتىم بارچەغە بولسۇن رەۋشەن.»
بۇ ساغىش②لارنى قىلىپ ھەزرەتى خان،
ئاتلانىپ ئۇرۇشقا قىلغاچ فەرمان.
بارچە ساغىيتلانىپ③ ئاتلاندىلار،
كۆڭۈل ئىستەر كەبى قاتلاندىلار.
مەۋجزەن④ بولدى تېگىزدەك لەشكەر،
تۇتقۇدەك مەۋجى ئانىڭ بەھرۇ بەر⑤.
ھەر بىرى رۇستەمى داستان يالقىنغ،
ھەر بىرى سامى نەريمان يالقىنغ.
بۇزغۇدەك ھەر بىرى بىر لەشكەرنى،
ئالغۇدەك ھەر بىرى بىر كىشۋەرنى.
سۆزلەشىپ خەسلەرنىي ئوۋلاشا،
كىردىلەر جاۋ⑥ ئىچىگە چاپقۇلاشا.
تۇرۇش ئايىن⑦نغا سۆز تاپمادىلار،
خەسمنىڭ تورەسىغە باقمادىلار.
سول قولى خەسم بىرلە چىرماشتى،
ئوڭ قولى جاۋنى ئۇشاتىپ ئاشتى.
ئاندا ھەم ياخشى يىگىت سايلانىبان،
خەسمنىڭ ئارقاسىغا ئايلانىبان.
بەرمەيىن دۇشمەن ئىمانغا ئامان.
چاپقۇلاپ ئاتقۇلادىلار يەكسان.

قايسىنىڭ كۆزىنى كور ئەيلەدىلەر،
قايسىنىڭ جانىغا زور ئەيلەدىلەر.
خان قولى چۇنكى بۇ تەۋر ئات سالدى،
خەسم بەدروز⑧ ئارادا قالدى.
جانىنىڭ ۋەھمەدىن ئانىڭ ئېلى ھەم
ئورۇشىن قىلمادى چاپقۇنچە ھەم.
ئانچەكىم مۇمكىن ئېدى سانجىشتى،
تا مەجالى بار ئېدى يانجىشتى.
ئاقىبەت خانى جاھانگىر ئۆزى ئوق⑨
جاۋ ساری ئاتنى يۇگۇرتۇپ ئاتىپ ئوق.
نېچەسىنى ئاتىپ ئورغان بولدى،
يالغۇز ئول جاۋنى قاچۇرغان بولدى.
ئىستى نۇسرەت يېلى⑩ خان قوللارىدىن،
پەردە ئاچىلدى زەفەر گۇللارىدىن.
بابۇر ئۆز تۇغىنى تاشلاپ قاچتى،
بابۇرلارغا نە گۇللار ئاچتى.
چۇن غەزەب ئوتى فۇرۇزان بولدى،
ئول ئىككى سان⑪ كىشى يەكسان بولدى.
قايسى ئوق ئۇچىدا جان تاپشۇردى،
قايسى كىتى⑫گە كۆزىن ئالدۇردى.
ھەزرەتى مەۋت⑬ زۇھۇرى قىلدى⑭،
مەلەكۇلمەۋت⑮ ھۇزۇرى قىلدى.
باشلارىن بەسكى قىلچىلار بۆلدى،
بىرىسىنىڭ باشى ئىككى بولدى.
باشى ئىككى بولماسا ئول نادانغا،
باش ئۇرۇپ بىللە كېلۇرمۇ خانغا.
يەنە بىر بۇلئەجەب ئىش قىلدى زۇھۇر،
كىم ئەدۇ⑯نىڭ ئېلى بولغاچ مەقھۇر⑰.
بىر ساری يولىنى دەريا تۇتتى،
سۇغا تۇشكەننى بالىغلار يۇتتى.
خان ئەمەس ھەزرەتى مۇسادۇر بۇ،

---

① بۇ مىسرا پارسچە بولۇپ، مەنىسى «ئادالەت ۋە ياخشىلىقنى تارقاتقۇچى» دېگەنلىك بولىدۇ؛ ② ساغىش — ھېساب، چوت، تەخمىن، مۆلچەر؛ ③ ساغىيتلانىپ — ساداقلانىپ، «ساداق» سۆزى «ساغىتاق» ۋە «ساغداق»دىن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن؛ ④ مەۋجزەن (پارسچە) — مەۋج ئۇرغۇچى؛ ⑤ بەھرۇ بەر (پارسچە) — دېڭىز ۋە قۇرۇقلۇق؛ ⑥ جاۋ — ياۋ، دۇشمەن؛ ⑦ ئايىن — رەسىم، يوسۇن، رەۋىش؛ ⑧ بەدروز — بەختسىز، تەلەيسىز؛ ⑨ «ئوق» سۆزى بۇ يەردە «...لا، پەقەت» دېگەن مەنىدە كەلگەن؛ ⑩ يېل — شامال؛ ⑪ بۇ يەردىكى «سان» سۆزى مۆلچەرنى بىلدۇرىدىغان «دەك، تەك، چە، لەرچە» مەنىسىنى بىلدۇرىدىغان بولۇپ، ئالدىدىكى «ئىككى» بىلەن قوشۇلۇپ «ئىككىلەرچە» دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ؛ ⑫ كىت — كەينى، ئارقا؛ ⑬ مەۋت (ئەرەبچە) — ئۆلۈم، ۋاپات بولۇش؛ ⑭ زۇھۇر قىلدى — كۆرۈنۈش قىلدى؛ ⑮ مەلەكۇلمەۋت (ئەرەبچە) — جاننى ئالغۇچى پەرىشتە؛ ⑯ ئەدۇ (ئەرەبچە) — دۇشمەن، رەقىب؛ ⑰ مەقھۇر (ئەرەبچە) — مەغلۇبىيەت، دەپسەندە بولۇش.

قولى نە بولسۇن، يەدى بەيزا[1]دۇر بۇ.
كىمۇ يامانلىق تىلەدى مۇساغا،
باردى فىرئەۋن كەبى دەرياغا.

26

ئىمامۇززەمان ۋە خەلىفەتۇررەھمانىنىڭ
هىممەتىغە ياراشا مۇناجات قىلغانىم

يا رەب، ئول خانى سۇلەيمانفەر[2]نى،
يا رەب، ئول خۇسرەۋۇ دىنپەرۋەرنى.
سەرفەراز[3] ئەيلە بارى ئالەمغە،
شاھ قىل خەيلى بەنى ئادەمغە.
بەلكى دۇنيادا نە كىم بار تەمام،
ئاڭا قىلغىل بارىنى ئىنئام.
قويماغىل ئالەم ئېلىنى ستەمە[4]،
ئەيلەگىل بارچەسىنى يەكقەلەمە[5].
تا جەھان ئەدل[6] ئىلە مەئمۇر ئولغاي،
زۇلملار ئەل باشىدىندۇر ئولغاي.
ھەممە ئىشلار رەۋاجى تاپقاي،
خەلق دەردىغە ئىلاجى تاپقاي.

27

ھەزرەتى ئىمامۇززەمان ۋە خەلىغەتۇررەھمان
ئەبۇلفەتھ مۇھەممەد شەيبانىخان بابۇر
مىرزانى قوۋلاپ سەمەرقەندغە
كېلىپ، قەبۇل قىلغانى

چۇن باسىپ قوۋلادى خان بابۇرنى،
قىلدى بىنامۇ نىشان بابۇرنى.
ئول سەمەرقەند ساری ئەيلەدى ئەزم،
خان ئەزىمەت سوڭىچە ئەيلەدى جەزم.
ئول تۇشۇپ قەلئە ئىچىندە تۇردى،
خان قەباب قەلئەسىنى ئولتۇردى.

تۇزۇپ ئەردى نەۋكەرى بابۇرنىڭ،
ئىرىپ ئەردى جىگەرى بابۇرنىڭ.
تۇرا ئالماس ئېدى ئول شەھرده ئول،
ئەرتەراك[7]دىن ئالايىن دېدى يول.
بار ئېدى شەھر ئارا شەيخۇلئىسلام،
سۆزلەرى بارچە سەقالىدەك خام.
بولمەكارىم ئېدى ئانىڭ ئاتى،
ئاڭا بار ئەردى يامانلىق زاتى.
ئىلىمدىن بەھرە[8]سى چەندان يوق ئېدى،
زاتىدا مەشرەبۇ ئىرفان يوق ئېدى.
ئاتانىپ ئەردى بۇزۇرگى ئەييام[9]،
ھەم سەمەرقەند ئارا شەيخۇلئىسلام.
بىراۋ ئانىڭ ئەۋىگە يەتكەندۇر،
سەرى كويى[10]دا مەقام ئەتكەندۇر.
بىر زەمان ئول ئارا تۇرغاندۇر ئول،
بىر كىشىدىن بەسى سورغاندۇر ئول.
كىم: «بۇ خۇدكام[11] ئەۋىدا بارمۇ،
شەيخۇلئىسلام ئەۋىدا بارمۇ؟»
ئول دېگەندۇر ئاڭاكى: «ئەي نىكۇنام[12]،
شەيخ خۇد بار، ۋەلې يوق ئىسلام.»
بۇلمەكارىم ئول ئايتقاندەك ئېدى،
جەھل[13] يولىغا قايتقاندەك ئېدى.
ئول دېدىكىم: «نە قىلۇر خان بىزگە،
بولسا بابۇر كەبى سۇلتان بىزگە.
قەلئە بولسا سەمەرقەند كەبى،
تاملارى دەۋرىدە ئەلۋەند[14] كەبى.
يۇز مىڭ ئەۋلۇك كىشى ئانىڭ ئىچىدە،
بارچە يازۇ قىشى ئانىڭ ئىچىندە.
كىم بۇ قورغان ساری مايل بولغاي،
مەيلدىن ئاڭا نە ھاسىل بولغاي.
ئالسالار تاشقى مەھەللەتلەر[15]نى،
يېسەلەر ئانداغى نىئمەتلەرنى.
شەھرنىڭ ئىچى نە يەتمەس بىزگە،

① يەدى بەيزا — ئاق قول، پارلاپ تۇرىدىغان قول؛ ② سۇلايمانفەر — سۇلايمانغا ئوخشايدىغان، سۇلايمان سۈلەت؛ ③ سەرفەراز — ئۇلۇغ، ھۆرمەتلىك؛ ④ ستەم — زۇلۇم؛ ⑤ يەكقەلەم (پارسچە) — بىر قوللۇق ئىدارە قىلىش؛ ⑥ ئەدل (ئەرەبچە) — ئادالەت، ئادىل، توغرا؛ ⑦ ئەرتەراك — بالدۇرراق، ئەرتە-رەك، سەھەررەك؛ ⑧ بەھرە (پارسچە) — قىسمەت، ئۇلۇش؛ ⑨ ئەييام (ئەرەبچە) — دەۋر، چاغلار، پەيت؛ ⑩ سەرى كوي (پارسچە) — دوقمۇش، كوچا بېشى؛ ⑪ خۇدكام (پارسچە) — كاج؛ ⑫ نىكۇنام (پارسچە) — نامى ياخشى ئادەم؛ ⑬ جەھل (ئەرەبچە) — بىلىمسىزلىك، جاھىللىق؛ ⑭ ئەلۋەند — ئىراندىكى مەشھۇر بىر تاغ ۋە تاغ تىزمىسىنىڭ نامى؛ ⑮ مەھەللەتلەر — مەھەللىلەر، ئورۇنلار.

تاشقى ياغى زەرەر ئەتمەس بىزگە.
ھەر قاچان ئەيلەدى ياغى تۇغيان،
دېدى دەرۋىشى مۇھەممەد تارخان①.
كىم سەمەرقەند ئارا شاھ ئولغان،
شاھلىق تەۋرىدىن ئاگاھ ئولغان.
ئىككى قاپقا② ئارا بىشەكۇ گۇمان③،
قىرىق يىل شاھلىق ئەيلەر ئاسان.»
ئۇشبۇ سۆزلەر بىلە بابۇر مىرزا،
تۇردى ئول شەھر ئارا باشلاپ غەۋغا.
شەيخۇلئىسلام ئالىپ مىرزانى،
كەلدى شەھر ئىچرە سالىپ مىرزانى.
شەھرنىڭ ئورتاسىدا④ قىلدى مەقام،
شەھرنىڭ خەلقى بىلە سۇردى كەلام⑤.
دېدى: «ئەي خەلق، بىلىڭلار تەھقىق⑥،
كىم بۇدۇر خان شەيبانىيغا تەرىق⑦.
كىم بۇ قورغاننى قولىغا ئالسا،
فەتھ⑧نىڭ كۇسىنى مۇندا چالسا.
بولۇر ئوغلانلارىڭىز بارچە ئەسىر،
ئەغنىيا⑨ داغى بولۇر بارچە فەقر⑩.
قولۇڭىزدىن چىقار ئەيۋانۇ سەراي،
فاقە⑪ۋۇ فەقر قىلۇر سىزنى گەداي.
بىر لەب نانغا بولۇرسىز مۇھتاج،
بارچە ئول خانغا بولۇرسىز مۇھتاج.
ئەزەمەتلەر بارى تەغىير⑫ تاپار،
تەرس⑬ تۇشلار بارى تەئبىر تاپار.
كاتتا دەستار⑭ تۇشەر باشلاردىن،
كۆز يۇمارسىز بارىڭىز ياشلاردىن.
ئىگەچى ۋە سىڭىل ۋە ئەھلۇ ئايال،
بارچە ئۆزبەككە بولۇرلار پامال.
ئىتتىفاق ئەيلەڭىز ئەمدى بىزگە،
تا جەفا يەتمەگەي ئاندىن سىزگە.
نېچە يۇز ئۆزبەكنى ئۆلتۇردۇك،
خەسملىقنى ئاڭا ۋاجىب كۆردۇك.
تاشقارى ئولتۇرۇپ ئەردى ئول خان،
بىز سىزنىڭ بىرلە قىلىپ شەرت ۋە ئامان.
ئۇشبۇ مىرزانى كېچە كەلتۇردۇك،
شەھرنىڭ ئورتاسىغا يەتكۇردۇك.
باشلادۇق ئاسرۇ كۆپ ئىشلار ئەمما،
نىتەلى ئۆزگە ئېدى ھۇكمى خۇدا.
ئىش بۇ يەرلەرگە يېتىپدۇر ئەمدى،
كۆرەلى بىز نە يېتىپدۇر ئەمدى.
باشىمىز بارغۇچە ئەمدى تۇرالى،
ھەر نە كەلسە باشىمىزغا كۆرەلى.»
ئول بۇ سۆزلەرنى دېگەچ شەھر ئېلى،
دېمەگىل شەھر ئېلى، قەھر ئېلى.
بىر يولى ئەيلەدىلەر بارچە قىغان،
كىم: «بۇ ئەلگە كېرەكى يوق ئول خان.
ھەرنەكىم سەن دېسەڭ ئانداق قىلالى،
كېچە ـ كۇندۇز قاشىڭا يىغىلالى.
خان بىلە جەنگ ۋە جەدەل ئەيلەگەلى،
خان بىلە ھەرب ۋە قىتال⑮ ئەيلەگەلى.
قەلئەمىزنى قىلالى مۇستەھكەم،
بولالى بولالى قەلئە سارىدىن بىغەم.
قوپالى كىن ۋە نىفاق ئەيلەپ فاش،
قەلئەنىڭ مەردەك⑯ى سانى يۇز باش.
نەفت⑰ ياغى ۋە قەمىش جەمئ ئىتەلى،
بىر قەمىش باغىنى يۇز شەمئ⑱ ئىتەلى.
تەخش ئەنداز⑲لارىمىز كۆپدۇر،
ھەرب ئۇچۇن سازلارىمىز كۆپدۇر.
ئول ئۇرۇش بىرلە نە ئىش قىلغۇسىدۇر،
ئىشلارى بارچە ئايتىلغۇسىدۇر.
دارى ئالمادى⑳ بۇ سارى ئول خان،
ئۇرۇش ئەتمەكلىكى خۇد نە ئىمكان.
قىلۇر ئىشى قەباب ئولتۇرماقدۇر،

① مۇھەممەد تارخان ــ ئەسلى ئىسمى مىردەرۋىش مۇھەممەد تارخان بولۇپ، تېمۇرىلەر ھۆكۈمدارلىرىدىن؛ ② قاپقا ــ قوۋۇق، دەرۋازا؛ ③ بىشەكۇ گۇمان ــ شەكسىز، گۇمانسىز، شەك ـ شۇبھىسىز؛ ④ ئورتاسىدا ــ ئوتتۇرىسىدا؛ ⑤ كەلام (ئەرەبچە) ــ سۆز، گەپ؛ ⑥ تەھقىق (ئەرەبچە) ــ ھەقىقەت، راست؛ ⑦ تەرىق ــ يول، مەسلەك؛ ⑧ فەتھ ــ بويسۇندۇرۇپ ئېلىش؛ ⑨ ئەغنىيا (ئەرەبچە) ــ بايلار، غەنىلەر؛ ⑩ فەقىر (ئەرەبچە) ــ كەمبەغەللىك، موھتاجلىق؛ ⑪ فاقە (ئەرەبچە) ــ بۇمۇ «فەقىر» سۆزى بىلەن ئوخشاش مەنىدە؛ ⑫ تەغىير (ئەرەبچە) ــ ئۆزگەرتىش؛ ⑬ تەرس ــ تەس، قېيىن؛ ⑭ دەستار (ئەرەبچە) ــ سەللە؛ ⑮ قىتال (ئەرەبچە) ــ ئۇرۇش، جەڭ؛ ⑯ مەردەك ــ ئەرزىمەس، پەسكەش ئادەم، نان قېپى، رەزگى؛ ⑰ نەفت (پارسچە) ــ نېفىت؛ ⑱ شەمئ (پارسچە) ــ شام، چىراغ؛ ⑲ تەخش ئەنداز (پارسچە) ــ مەرگەن، كامانداز، ئوقياچى؛ ⑳ دارى ئالمادى ــ يېتىپ كەلمىدى.

شىيۇە[1]سى تاشقاريدا تۇرماقدۇر.
قەباسا ھەم قەباسۇن، شاد بولۇڭ،
سىز قەبال بەندىدىن ئازاد بولۇڭ.
ئالىشىپ قەلئەنى بىز ساقلاغالى،
سالىشىپ قەلئەنى بىز ساقلاغالى.
ئىتلەرىمىزگەچە ھاسىل سويالى،
ئىت ئەت[2]ى يېرگە[3] كۆڭۈل قويالى.
ئاڭاچە ساقلاغالى قورغانى،
جانىغا يەتكۈرەلى ئول خانى.

ھالىيىەن[4] ئاشلىغىمىزغا نە ھەسەب،
تۇزىمىزغا نە ھەسەب[5] ۋە نە كەتەب[6].
ئات بىلە تىۋەمىز ئاسرۇ كۆپتۇر،
قوي بىلە مېۋەمىز ئاسرۇ كۆپتۇر.
قەند يېسە ئۇلۇسۇمىز بىر يىل،
بۇ سەمەرقەند ئارا بولۇر ھاسىل.
ئۆزگەسىدىن نە ھىكايەت قىلالى،
ئەمدى ئايتساڭ قىلۇر ئىشنى بىلەلى.»

(نەشرگە تەييارلىغۇچى جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

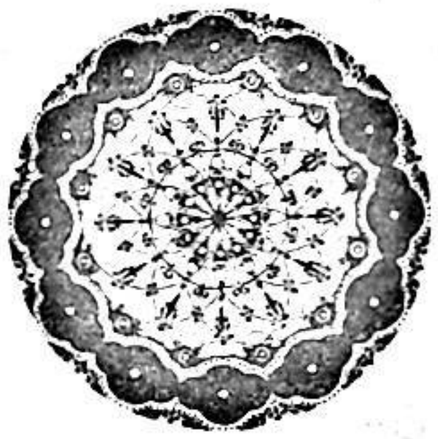

① شىيۇە (پارسچە) ــ ئادەت، ئادىتى؛ ② ئەت ــ گۆش؛ ③ يېرگە ــ بۇ سۆز بۇ يەردە «يەيدىغانغا، يېيىشكە» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن؛ ④ ھالىيىەن (ئەرەبچە) ــ شۇ تاپتا، شۇ پەيتتە؛ ⑤ ھەسەب (ئەرەبچە) ــ ھېسابچى، ھېساب تۇتقۇچى، نازارەتچى؛ ⑥ كەتەب (ئەرەبچە) ــ كاتىپ، پۈتۈكچى.

تۇرسۇن قۇربان، تۇركەش

تۈرك قەلەم ئەھلىنىڭ ئەلىشىر نەۋايى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى

ئەلىشىر نەۋايى (1441 ــ 1501) يۈسۈپ خاس ھاجىپ (11 ـ ئەسىر)تىن كېيىنكى تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىنىڭ، جۈملىدىن مەملىكىتىمىزدىكى ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئۇلۇغ ۋەكىلى، مۇتەپەككۇر شائىر. نەۋايى ئۆمرىدە ئەدەبىيات، تىل، تارىخ، ئەخلاق، دىن ۋە تەسەۋۋۇپقا ئائىت 30 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. شائىرنىڭ ئىجادىي مىراسلىرى ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىن باشلاپ ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىياغا كەڭ تارقالغان. زامانداشلىرى ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى توغرىسىدا قىممەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان. 16 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئاۋۋال ئىتالىيەدە، كېيىن غەربىي ياۋروپا ئەللىرىدە نەۋايى ھەم نەۋايى ئەسەرلىرى ھەققىدىكى تەتقىقات تەڭلا باشلانغان.

«لىسانۇت ـ تەير» (قۇش تىلى) ئەلىشىر نەۋايىنىڭ تەسەۋۋۇپلۇق دۇنيا قارىشىغا ۋەكىللىك قىلىدىغان مەشھۇر پەلسەپىۋى داستانى. شائىر بۇ ئەسەرنى پارس ـ تاجىك ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر نامايەندىسى فەرىددىدىن ئەتتار (1150 ــ 1220)نىڭ «مەنتىقۇت ـ تەير» (قۇش نۇتۇقى) داستانىنى تۈركىي تىلغا ئىجادىي تەرجىمە قىلىش ۋە ئۇنىڭغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا تامامەن يېڭى بەدىئىي ئەسەر يارىتىش روھى بىلەن يېزىپ چىققان.

مەلۇمكى، نەۋايى ۋە ئەتتار داستانلىرىدا قۇشلارنىڭ سۈمۈرغ تەرەپكە قىلغان سەپەر ۋەقەلىكلىرىنى تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ مۇئەييەن پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى ئوبرازلىق ئۇسۇلدا ئىپادىلەپ كۆرسەتكەن.[1] لېكىن، قۇش تىلى ۋە سەرگۈزەشتلىرىنى سۈرەتلەشتەك مەسەللىك ئۇسۇل ئارقىلىق ئۆز دۇنيا قارىشىنى ئىپادىلەپ ئەسەر يېزىش شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدا نەۋايى ۋە ئەتتاردىنمۇ بۇرۇن بار بولغان بەدىئىي ئۇسلۇب ئىدى. ئىبنىسكلوپېدىك ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا (980 ــ 1037)نىڭ «تەير قىسسەسى» (قۇش رىسالىسى) ئەسىرى ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرى يازما ئەدەبىيات تارىخىدا قۇش تىلى ۋاستىسىدە يېزىلغان تۇنجى پەلسەپىۋى ئەسەردۇر. شۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەت غەززالىي (1040 ــ 1111)نىڭ ئىبن سىنا بىلەن ئوخشاش ئۇسلۇب ۋە ماۋزۇدىكى قۇشلار داستانى دۇنياغا كەلدى ۋە بۇ ئەنئەنىۋى تېما ئەتتاردىن نەۋايىغا ئۆتۈپ شائىرنىڭ قەلبى ئاستىدا يېڭىلىقى ۋە ئىجادىيلىقى بىلەن يۈكسەك سەۋىيە ياراتتى.

ئىبن سىنانىڭ «تەير قىسسەسى» ناملىق ئەسىرى «تۇزاق ۋە قۇش كىتابى» نامى بىلەنمۇ شەرق خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق بىر ھېكايە سۆزلىنىدۇ: ئوۋچى تۇزىقىغا چۈ-

شۇپ قالغان بىر توپ قۇش ئۆزىنى ئۇياق ـ بۇياققا ئېتىپمۇ ئۇنىڭدىن قۇتۇلالمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلار ئەر-كىنلىكتىن ئۈمىد ئۈزۈشۈپ، بارا ـ بارا ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىغا كۆنۈپ قالىدۇ. مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن بىرمۇنچە قۇش ئۇچۇپ ئۆتىدۇ. ئەسلىدە ئۇلارمۇ تۇزاققا ئېلىنغان قۇشلار بولۇپ، ئۇزۇنغىچە ئوۋچىنىڭ قولىدىن تولۇق قۇتۇلمىغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئۇلارنىڭ باش ۋە قاناتلىرى ئۇلارنى ئازات قۇشلاردەك كۆرسەتسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بۇ جانىۋارلارنىڭ ئاياغلىرى بەندىلەنگەن-دى. ئوۋچى تۇزىقىدىكى قۇشلار بۇرادەرلىرىنىڭ ياردىمىدە باش ۋە قاناتلىرىنى توردىن مىڭ تەسلىكتە چىقارسىمۇ، لېكىن ئاياغلىرىدىكى باغلاقنى ئېلىۋېتىشنىڭ ئامالىنى قىلالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بىرلىشىپ چەكسىز ۋادىلار ۋە ئېگىز تاغلاردىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ، يىراقتىكى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يارداەم تىلەپ بارىدۇ، قەسىرگە كىرىش بىلەن سەھىدىن پەردە كۆتۈرۈلۈپ، قۇشلارنىڭ كۆزى شاھقا چۈشىدۇ. شاھنىڭ سىيماسى شۇنچىلىك نۇرلۇق ئىكەنكى، قۇشلار ئۇنى كۆرۈش بىلەن تەڭ ھوشىنى يوقىتىپ، كېلىشتىكى ئەسلىي مەقسىتىنىمۇ ئۇنتۇپ قېلىشىدۇ. شاھ كەرەم ۋە مەرھەمىتى بىلەن ئۇلارنى ئىلھاملاندۇرىدۇ، جانىۋارلار ئىستەكلىرىنى بايان قىلىدۇ. شاھ ئۇلارغا: «ئاياغلىرىڭلاردىكى باغلاقنى ئوۋچىدىن باشقا ھېچكىم يېشەلمەيدۇ. مەن بىر ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن سىلەرنى ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلىمەن» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇشلار ئەسلىي ماكانىغا قاراپ ئۇچۇشىدۇ.

«تەير قىسسەسى»دىكى مەزكۇر ۋەقەلىك ئەدەبىياتتا ھەرخىل ئىزاھلانغان. بەزى تەتقىقاتچىلار ئەسەر-دىكى مەسەللىك خاراكتېر ياكى ئاللاگورىيەلىك (ئادەملەشتۈرۈش) ئىپادىلەشنى ئىبن سىنانىڭ شەخسىي ھاياتىغا دائىر ۋەقەلەر بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرگەن، يەنى تۈرمىدىكى ھاياتىنى[2] قەپەستىكى قۇشقا ئوخ-شىتىپ تەسۋىرلىگەن بۇ ئەسەرنى، ئاپتور ئۆزىنىڭ كېيىن ئادالەتلىك ھەمدان ھاكىمى[3] تەرىپىدىن ئازات قىلىنغانلىقىغا تەقلىد قىلىپ يازغان. قىسسەدىكى تۇزاق مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ[4] چاڭگىلىغا، قۇشلارنىڭ باش ـ قاناتلىرىنىڭ ئازات بولۇشى خارەزمشاھنىڭ[5] ئالىملارنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆز قولىغا بەرگەنلىكىگە، ئاياغلىرى باغلاقلىق قۇشلارنىڭ تاغۇ ۋادىلاردا تىنىمسىز ئۇچۇپ يۇرۇشى بولسا زالىم پا-دىشاھنىڭ تەقىبى بىلەن ئىبن سىنانىڭ يۇرتمۇيۇرت تىنىمسىز قېچىپ يۈرۈشىگە سىمۋول قىلىنغان[6] دەپ قاراشقان. لېكىن، شەرقشۇناس ئالىم س. خ. گىرىگورىيان بولسا ئەسەردە ئالغا سۈرۈلگەن ئاساسىي تې-ماتىك غايە بويىچە «تەير قىسسەسى»نى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي مەزمۇندىكى ئەسەر سۈپىتىدە تەھلىل قىلغان. ئۇنىڭچە، ئىبن سىنا ئۇشبۇ داستاندا ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمى ۋە فېئودال دۆلەتنىڭ ئاۋامغا سالغان زۇلۇملىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. ئەسەردىكى قۇش خەلقىنى، تۇزاق فې-ئودال زۇلۇمغا، شاھ ھۆكۈمدارغا سىمۋول قىلىنغان. داستاندىكى قۇشلارنىڭ شاھقا قىلغان ئىلتىجاسى نەتىجىسىز قالغاندەك، فېئودالىق دەۋردە خەلقنىڭ ھۆكۈمرانلار سىنىپىدىن ئەركىنلىك تەلەپ قىلىشى-مۇ ئوخشاشلا ئەملىگە ئاشمايدىغان قۇرۇق خىيال دەپ قارالغان.

بىزنىڭچە، بۇ ئىبن سىنانىڭ «سالامان ۋە ئىبسول»، «ئويغاق ئوغلى تىرىك» رىسالىلىرىگە ئوخشاش چوڭقۇر پەلسەپىۋى مەزمۇندىكى بەدىئىي ئەسەر بولۇپ، ئۇنى تېخىمۇ چوڭقۇرراق چۈشىنىش ئۈچۈن قىسسەدىكى مەجازىي (كۆچمە مەنىدە، يوشۇرۇن ئوخشىتىپ ئىپادىلەش) ئوبرازلارغا يۈكلەنگەن ئىچكى مە-نىلەر ھەققىدە توختىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەلۇمكى، شەرق خەلقلىرى ئارىسىدا قەدىمكى زامانلاردىن بۇيان ئىنسانىنىڭ جېنى(روھى) ئەركىن قۇش سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىپ كەلگەن. ئەدەبىي ئەسەرلەردە تەس-ۋىرلەنگەن «جان قۇشى»، «كۆڭۈل قۇشى» ئىبارىلىرى ئەلۋەتتە مۇشۇ خىل چۈشەنچىلەر بىلەن باغلىق. ئىبن سىنا داستاندا مۇشۇنداق ئەنئەنىۋى پىكىرلەرگە ئاساسلىنىپ، قۇشلارنى ئىنسان جېنىنىڭ مەجازىي ئوبرازى سۈپىتىدە تەلقىن قىلغان. شۇنىڭدەك، بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى دىنىي تەلىماتلارغا تايىنىپ، جان

تەن ئىچىدە مەۋجۇت، تەن جان ئۈچۈن بىر قەپەس ياكى تۈزاق، ئۇنى چېقىپ تاشلاپ ئەركىن قۇشقا، يەنى ئۆزلۈككە ئېرىشمەك لازىم، دېگەن سۆپىستىك پىكىرنى ئالغا سۈرگەن. دېمەك، نەچچە مىڭ يىللىق شەرق فولكلورى جۈملىدىن، ھىندى خەلقىنىڭ مەشھۇر داستانى «كەلىلە ۋە دىمنە» دىكى مەسەل ـ چۆچەكلەر ئاساسىدا يېزىلغان مەزكۇر قىسسەدىكى قۇشلار ئىنسان روھىنىڭ، تۈزاق ئادەم تېنىنىڭ، ئۇۋچى تەبىئەتـ نىڭ، پادىشاھ بولسا تەڭرىنىڭ مەجازىي ئوبرازىدۇر. «تەير قىسسەسى»نىڭ دۇنياغا كېلىشى شەرق بەدىئىي تەپەككۇر تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي پىكىرلەر تەرەققىياتىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ، تۈركىي، ئەرەب ۋە پارس خەلقلەر ئەدەبىياتىدا قۇشلار سىمۋولىدا پەلسەپەۋى ئەسەر يېزىشنىڭ ئۈلگىسى ۋە ئەنئەنىسىنى باشلاپ بەردى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئىبن سىنادىن ئىلھاملانغان غەززالىيمۇ «رىسالەتۈت ـ تەير» ئەسىرىنى يېزىپ، سۆپىزم بىلەن ئىسلام ئەقىدىلىرىنى ماسلاشتۇرۇش غايىسىنى ئىپادىلىدى. لېكىن، ئۇ ئىنسان دۇنياۋى پائالىيەتلەردىن قول ئۈزۈپ زاھىدلىق ۋە رىيازەت يولىغا كىرگەندىلا ئۇنىڭ روھى يۈكسەك بەخت ۋە مۇتـ لەق روھنىڭ مۇجەسسىمى بولغان خۇدا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىدۇ، دەيدىغان دۇنيانى تەرك ئېتىشتەك پاسسىپ تەشەببۇسنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇڭلاشقا، غەززالىي داستانىدىكى شاھنى ئىزلەپ يولغا چىققان قۇشلارنى ئەمەلىيەتتە تەڭرىنىڭ ۋەسلىگە ئېرىشمەك ئۈچۈن تەرىقەت يولىغا كىرگەن سۆپىلار، ئەنقانى بولسا ئۇلارنىڭ ئەڭ يۈكسەك ئىدېئالى بولغان تەڭرىنىڭ سىمۇوللۇق ئوبرازى قىلىپ ئىپادىلەپ، ئۆزىدىن كېيىنكى شەرق مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ پەلسەپىۋى پىكىر ئېقىمى ۋە تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن.

«مەنتىقۇت ـ تەير» پارس ـ تاجىك مۇتەپەككۇرى ۋە شائىرى پەرىددىدىن ئەتتارنىڭ تەسەۋۋۇپ مەزـ مۇنىدىكى زور ھەجىملىك ئەدەبىي مىراسى ئىچىدىكى ۋەكىل خاراكتېرىگە ئىگە مەشھۇر ئەسەر. داستان ئىبن سىنا ۋە غەززالىي رىسالىلىرىگە نەزىرە قىلىش ۋە ئۇلار بىلەن ئىجادىي رىقابەتلىشىش ئارقىلىق يېزىلغاچقا، ئەتتار ئاۋۋالقىلار ئەسەرلىرىدىكى مەسەللىك سۈژىتىنى ھەر تەرەپلىمە راۋاجلاندۇرۇرغان. بـو ـ لۇپمۇ ئەتتار داستاندىكى ئابستراكت ئۇقۇمدىكى قۇشلارغا ئۆزى ياشاۋاتقان زامان رېئاللىقى ئاساسىدا ئىجتىمائىي ـ سىياسىي قىممەت يۈكلىگەن. ئۇلارنى ۋاستە قىلىپ تۇرۇپ، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، غايىسى، مەشغۇلاتى ۋە خاراكتېرى جەھەتتىن بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايدىغان كىشىلەر توپىنىڭ كونكرېت ئوبرازىنى يارىتىپ، ئۇلارنى ئۆز نۇقسانلىرىنى تۈزىتىش بەدىلىگە مۇكەممەللىشىشكە چاقىرغان. بۇ ئەينى دەۋر ئۇچۇن ئېيتقاندا زور ئىلغارلىق ۋە جاسارەت ھېسابلىناتتى.

ئەلىشىر نەۋايى ئىنتايىن مۇرەككەپ ۋە سىقىق بىر زاماندا ياشاپ، ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. يەـ نى شائىر ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي جەھەتتىن ئەمىر تۆمۇر ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىپ ئىچكى ئۇرۇشلىرى كۈچەيگەن، ئىقتىساد تەرەپتىن شەھەر قول ھۈنەرۋەنچىلىكى ۋە سودا نىسپىي گـۈلـ لەنگەن، مەدەنىيەت ھەم سەنئەتتە ياۋروپا تارىخىدىكى ReHeccaHc ــ ئويغىنىش دەۋرى دەپ ئاتالغان دەۋرگە ناھايىتى ئوخشاپ كېتىدىغان زاماندا ياشىدى ۋە شۇ دەۋرنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ۋەكىللىرى قاتاردا تونۇلـ دى.[7] نەۋايىنىڭ ئۆز تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «لىسانۇت ـ تەير» شائىرنىڭ پەلەكتىن ناتىۋانلىغ[8] كۆرگەن دەۋرلىرىدە يېزىلغان. نەۋايى داستانىنى ئىجاد قىلىشنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى ھەققىدە توختىلىپ، ئەسەرنىڭ خاتىمە قىسمىدا مۇنداق يازغانىدى: «قۇشلار تىلىنى بىلمىدىغانلاردىن بىرسى سۇلايمان پەيغەمـ بەر ئىدى. ۋەزىرى ئاساف ئۇنىڭدىن قۇش تىلىنى ئۆگەنگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن ھېچكىمنى خەـ ۋەردار قىلمىدى. پەلەك تېز سۈرئەتتە ئايلىنىپ مىڭ يىلدىن كېيىن ئاجايىپ مەنىلىك نۇتۇق كۈيلىگۈچى بىر قۇش (ئەتتارنى دېمەكچى) دۇنياغا كەلدى. ئۇ بارچە قۇشلار تىلىنىڭ داناسىدۇر! ھەقىقەت سىرلىرىنى

بايقاشتا ئۇنىڭ تەڭدىشى يوقتۇر... پارس تىلىنى بىلىدىغانلار ئەتتارنىڭ ئەسىرىدىكى بارچە ئىنچىكە مە-نىلەردىن بەھرىمەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ تىلنى بىلمەيدىغان ساددا تۇركىيلەر ئەسەرنى ئوقۇپ پايدىلىنىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالدى... مەنمۇ شۇنداق بىر قۇش ئىدىمكى، كېچە ـ كۈندۈز ئەتتارنىڭ دۇكىنىدىن شېكەر ئېلىش بىلەن مەشغۇل ئىدىم... تۇنجى مەكتەپكە كىرگەن ۋاقتىمدا، مېنىڭ قىزىققان تەبىئىتىم ئۇنىڭ «مەنتىقۇت ـ تەير» داستانىغا مەپتۇن بولۇپ قالدى. كۆڭلۈم ئۇنىڭدا يېزىلغان سۆزلەرگە ئاشنا بولغاچ... ئۇ خىلۋەتتىكى ئەڭ قەدىردان سىردىشىمغا ئايلاندى... پۈتۈن خىيالىم قۇش تىلى بىلەن بەند ئىدى... لېكىن بىر ئارزۇ ئۆمرۈم بويى ماڭا ئارام بەرمەي كەلدى. يەنى ھەق مەدەت بەرسە تەرجىمە يولى بىلەن ئەسەر يازسام... شۇنىڭدىن كېيىن 60 يېشىمدا قۇش تىلىنى شەرھلەش ئۈچۈن قەلىمىمنى ئۇچ-لىدىم. بۇ ئىشتا شەيخ روھىدىن (ئەتتاردىن) مەدەت سورىدىم ۋە ئەسىرىمنى قىسقا ۋاقىتتا يېزىپ تامام-لىدىم.[9] بۇ نۇقتىنى نەۋايىنىڭ «مۇھاكەمەتۇل ـ لۇغەتەين» ناملىق ئەسىرىدە بىر پۈتۈن ئىجادىي ھاياتى-دىن خۇلاسە قىلىپ مەزكۇر ئەسەر ھەققىدە ئېيتقان «چۈن ‹لىسانۇت ـ تەير› ئەلھانى بىلە تەرەننۇم تۇ-زۇپمەن، قۇش تىلى ئىشارىسى بىلە ھەقىقەت ئەسرارىن مەجاز سۇرەتىدە كۆرگۈزۈپمەن»[10] دېگەن بايانلا-رىدىن تېخىمۇ ئېنىق تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ئەتتار «مەنتىقۇت ـ تەير»نىڭ ئىلھامى شائىر داستانىنىڭ يېزىلىشىغا تۈرتكە بولغان بولسىمۇ، لېكىن نەۋايىغا بالىلىقىدا تۇتاشقان ئوت ئەللىك يىللار ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا گۈلخانلاپ تۇرغان. گۆزەلكتىكى مۇپتىلالىقنىڭ كۆڭۈل يارىسى شائىرنى زامان ـ زامانلار ئارامسىزلاندۇرۇپ ۋە كۈچ ـ ماغدۇرىنى خورىتىپ بوۋايلىقىدا ئېغىز ئالغان. دېمەك، شا-ئىر بىر ئۆمۈر گېلىدا تۇرۇپ قالغان نەرسىنى فانالىقنىڭ ئالدىنقى بېكىتمىدە «قۇش تىلى» شەكلىدە زور غەيرەت بىلەن رېئاللاشتۇرغان.

«لىسانۇت ـ تەير» نەۋايىنىڭ «خەمسە»دىن كېيىنكى ئالتىنچى داستانى. بۇ ئەسەر ھەجىم جەھەتتىن كىچىكرەك بولۇشىغا قارىماي، تۇزۇلۇشى مۇرەككەپ. داستان 1498 — 1499 ـ يىلى يېزىلغان. ئۆزبېك-چە نۇسخا بىرقەدەر مۇكەممەل نۇسخا بولۇپ، 193 باب، 3598 بەيىت شېئىردىن تەركىب تاپقان. ئۇيۇ-غۇرچە نەزمە ۋە نەسىر ۋارىيانتىنىڭ باب ۋە بەيىت سانى بۇنىڭدىن ئازراق. شائىر ھەر بابنىڭ بېشىدا تەڭرى، تەبىئەت، ئىنسان، تەسەۋۋۇپ، بىلىم، ئەقىل ـ پاراسەت، ئەخلاق ـ پەزىلەت ۋە رېئاللىق ھەققى-دىكى پىكىر ـ مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئارقىدىنلا بۇ كۆزقاراشلىرىنىڭ ئىسپاتى ئۈچۈن تۇر-لۇك ئەقلىي ـ مەنتىقىي نەسرىي پارچىلارنى مىسال كەلتۈرگەن. بۇلار شەكلى خىلمۇخىل، مەزمۇنى چوڭقۇر ۋە بەدىئىيلىكى يۇقىرى شېئىرىي شەكىلدىكى 65 پارچە ھېكايە، مەسەل ۋە رىۋايەتنى ئۆز ئىچى-گە ئالىدۇ. دېمەك، نەۋايى مەزكۇر پەلسەپىۋى داستانىنىڭ مەزمۇن ۋە قۇرۇلمىسىنى تەشكىللەشتە مەشھۇر «خەمسە»دىن، جۈملىدىن ئۇنىڭدىكى «ھەيرەتۇل ـ ئەبرار»، «سەددى ئىسكەندەرىي»لەرنى يېزىشتا توپلىغان مول تەجرىبىلەردىن پايدىلانغان.

ئاۋۋالقى 13 باب ئەسەرنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلى بويىچە ئالەمنىڭ يارىلىشى، تەڭرى، تەبىئەت ۋە ئىنسان ئوتتۇرىسىدىكى ئۆزئارا ئالاقىدارلىق ھەم ماسلىق مۇناسىۋىتى ئوستىدە توختالغان. بۇ جەھەتتىن نەۋايى گۈزەللىك قانۇنىيىتىدىن ئىبارەت مۇھىم بەدىئىي ئېستېتىك پىرىنسىپقا ئاساسلانغان. شائىر قارىماققا بۇ ھەقتىكى بايانلىرىدا تەڭرى ـ تەبىئەت روھىدىكى ئالىي ماھىيەت، بۇلار ئۆزئارا سىڭىشكەن بىر پۈتۈن گەۋدە ئىچىدە مەۋجۇت، دەيدىغان پانتېزملىق كونا قاراشنى تەكرارلاۋاتقاندەك قىلسىمۇ، لېكىن ماھىيەت جەھەتتىن ئالەمنىڭ يارىتىلىشى-دىكى ئاساسىي مەقسەت ئىنسان، بارچە مەۋجۇدات ئادەم ئۈچۈن، دېگەن ئىلغار گۇمانىزملىق پەلسەپىۋى ئىدىيەنى ئالغا سۈرگەن. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دۇلدۇلغا مىنىپ ئەرشكە چىققانلىقى ھەققىدىكى دىنىي

ۋەقەلىك، تۆت خەلىپە قاتارلىق ئۇلۇغ كىشىلەر مەدھىيەسى ۋە شائىرنىڭ شەخسىي ھاياتى ھەقىدىكى مەزمۇنلارمۇ مۇقەددىمىدىن ئورۇن ئالغان.

172 بابتىن ئاخىرغىچە بولغان 21 باب داستاننىڭ خاتىمىسى بولۇپ، بۇ قىسىم تەرتىپىگە ياسىغۇچىلا بىغىشلانغان مۇناجات، داستاننىڭ يېزىلىش سەۋەبى، يېزىلغان ۋاقتى، ئەسەردە نېمە ئۈچۈن «فانىي»[11] تەخەللۇسىنىڭ قوللىنىلغانلىقى ۋە پادىشاھ ھۈسەين بايقارا تەرىپى قاتارلىق مەزمۇنلارغا بېغىشلانغان.

داستاننىڭ يادرولۇق ئىدىيەسىگە ئائىت قۇشلار ۋەقەلىكى 14 ـ بابتىن باشلانغان بولۇپ، بۇ قىسىم جەمئىي 158 باب ھەجىمدىكى نەچچە مىڭ مىسرادىن تۈزۈلگەن. «لىسانۇت ـ تەير»نىڭ بۇ بۆلىكى ئەنئەنىۋى ئىسلام شەرق ئەدەبىياتىدىكى ھېكايە ئىچىدىن ھېكايە چىقىرىش ئۇسلۇبى بويىچە يېزىلغان. ئەسەر قۇشلارنىڭ بىر تۇغنىڭ ئاستىدا ئىتتىپاقلىشالماي ھەممىسى ئۆزىنى «مەن پادىشاھ» دەپ ئورۇن ۋە مەنمەنلىك تالىشىشىدىن ئىبارەت كەسكىن دراماتىك توقۇنۇش ئىچىدە باشلانغان. شۇنىڭ بىلەن ھۆپۆپ (ھۇدھۇد)، بۇلبۇل، كەكلىك (كەبىك)، شۇنقار، لاچىن (شاھباز)، تۇتى، ئۆردەك، سوپىسوپىياق، يازەرب (بايقۇش، بۇم)، پاختەك، بۇركۇت (ئۇقاب)، كەپتەر، توخۇ (خوراز) قاتارلىق تەبىئىتى ۋە تۇرلىرى خىلمۇ-خىل بولغان قۇشلار[12] يىغىلىشىپ، ئۆزلىرىگە پادىشاھ سايلاش قارارىغا كېلىدۇ. داستاندا قۇشلارنىڭ بۇ ئارزۇسى ئۇلارنىڭ تىلى ئارقىلىق مۇنداق بايان قىلىنغان:

شاھسىز ئەردۇك بەغايەت كۆپ سىپاھ،
نە سىپاھ بولغايكى يوقتۇر ئاندا شاھ...
تا بۇ كىم سۇمۇرغ بولغاي شاھىمىز،
بارچە شەررۇ خەيردىن ئاگاھىمىز...
شاھقا بولسا بۇ مەئنى دىلفەزىر،
بەندە بولغايمىز نېچە زارۇ ئەسىر...[13]

(بىز پادىشاھسىز قالغان بىر توپ قۇشلارمىز. ئەگەر قوشۇندا پادىشاھ بولمىسا، ئۇ قانداقمۇ قوشۇن بولسۇن! ئىستىكىمىز سۇمۇرغ بىزگە باش بولۇپ، بىزنى بارچە ياخشى ـ يامانلىقىمىزدىن ئاگاھ قىلسا، بىزلەرمۇ بەجانىدىللىق بىلەن ئۇنىڭ قۇللۇقىنى قىلاتتۇق.)

شۇنداق قىلىپ، قۇشلار كېڭىشىپ غەرب تەرەپتە ياشايدىغان سۇمۇرغ (ئەنقا)نى پادىشاھلىققا ئېلىش مۇڭاپىق نامزات دەپ قارايدۇ ۋە سۇمۇرغنىڭ ئاشۇ تەرەپتىكى ئاراللارنىڭ بىرىدە ياشايدىغانلىقىدىن خەۋەر تاپىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلاردىكى بۇ ھەۋەس كۈچلۈك ئارزۇغا ئايلىنىپ، پادىشاھنى ئىزلەپ تېپىش ھەقىقىدە ئەھدۇپەيمان قىلىشىدۇ. ئۇلار بۇ جەريانداا سۇمۇرۇغنىڭ بۇ جاھاندىكى مانىنىڭ سۇرەتخانىسى[14] دەپ ئاتالغان مەشرىقتىكى ئۇلۇغ چىن زېمىنىدىن ئۇچۇپ ئۆتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، بۇ ئەلگە سايامەتكە كېلىشىدۇ، قۇشلار رىيازەت چېكىپ سۇمۇرغنىڭ خىزمىتىدە بولۇشنى ئۆزلىرىگە بەخت ـ سائادەت ھېسابلايدۇ. ئۇلۇغ مەقسەت ئۇچۇن ئاتلانغان سانسىز قۇش سەپەر جەريانىدا تەلەپ (تىلاۋەت)، ئىشىق، مەرىپەت (تۇنۇش)، ئىستىغنا (ئېھتىياجسىزلىق)، تەۋھىد (يەككىلىنىش)، ھەيرەت، فەقرۇ فانا (يوقىلىش) دەپ ئاتالغان «يەتتە ۋادا»، ئېگىز تاغ ۋە چۆللەردىن ئۇچۇپ ئۆتىدۇ. داستاندىكى مەسەللىك سۇزۇتتىنىڭ كۆلىمىناتسىيە قىسمىدا سۇمۇرغ ۋەسلىگە تەشنا ئۇزۇن سەپەر قىلغان ئۇچارقاناتلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلۇپ، پەقەت ئوتتۇز قۇش ئاخىرقى مەنزىلگە يېتىپ بارىدۇ. ئۇلار قەيەرگىلا قارىسا ئۆزلىرى كۆرۈنىدۇ. ئۆزلىرى سۇمۇرغ سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. نەۋايىنىڭ مۇھاكىمىسىچە، قۇشلار (ئىنسانلار) مەنىۋى ئەخلاقى جەھەتتىكى تاكامۇللۇقىنىڭ يەتتە سىناق باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئاجايىپ بىر سۈپەتتە ئۆز ماھىيىتى-

www.uyghurkitap.com

ىدىكى سۈمۈرغنى، ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ ئالىي گۈزەللىك ۋە كامالەت تېمسالى بولغان سۈمۈرغ بىلەن بىر تەن- ىدە مەۋجۇتلۇقىنى تونۇپ يېتىدۇ. يورۇقلۇق قۇياشقا قايتقاندەك، تۇرلۇك قۇشلار بىر قۇشقا ئايلىنىدۇ. يە- نى ئالەمدىكى ھەممە نەرسە جەۋھەرلىنىپ ياراتقۇچىغا مەركەزلىشىدۇ. دېمەك، ئاخىرقى ھېسابتا ئىنسان ئىلاھلىشىدۇ! قۇشلار «ئاللا، ئاللا» دېيىشىپ، بۇنداق مۆجىزىۋى كارامەتتىن ھەيران بولۇشىدۇ. «لىسانۇت ـ تەير»نىڭ 165 ـ بابىدا بۇ پىكىرلەرنىڭ نەزمى شەكلى كەلتۈرۈلگەن:

كۆردىلەر ئۆزنى قايانكىم چۈشتى كۆز،
ئەللاھ ـ ئەللاھ نە ئاجايىبتۇر بۇ سۆز...
كىم سەن ـ ئوقسەن ھەرنەكىم مەقسۇد ئېرۇر،
سەندىن ئۆزگە ھەرنەكىم مەۋجۇد ئېرۇر.
ئۆز ۋۇجۇدۇڭغا تەفەككۇر ئەيلەگىل،
ھەرنە ئىستەرسەن ئۆزۈڭدىن ئىستەگىل.[15]

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، بۇ بېيىتلار داستاننىڭ جەۋھىرى. شائىر بۇ يەردە پارسچە سۆز «سۈمۈرغ»نىڭ شۇ ناملىق بىر قۇش ۋە ئوتتۇز قۇشنى كۆرسىتىدىغانلىقىدىن ئىبارەت تەجنىسلىك ئالاھىدىلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭدا «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن ھەدىسكە ئىشارە قىلغان. بىز ئىنچىكە كۆزەتسەك، نەۋايىنىڭ ئاددىي سۆز ئويۇنى قىلغان «سۈمۈرغ» سۆزىنى خاسىيەتلىك قۇتا قىلىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە داستاننىڭ جېنى، يەنى ئوتتۇز ياكى سانسىز قۇشنىڭ ئاقۇۋەتتە بىر قۇشقا قايتقانلىقىدىن ئىبا- رەت يادرولۇق ئىدىيەنى يوشۇرۇپ قويغانلىقىنى بىلەلەيمىز. مۇتەپەككۇر شۇ ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەسەۋ- ۋۇپتىكى «ۋەھدەتۇل ۋۇجۇت» ۋە تەجەللىيلىك پەلسەپىسى قارىشىنى ئوبرازلىق ھەم مەركەزلىك ئىپادە- لىگەن. قىسقىسى، قۇشلارنىڭ ئۆز مەقسىتىنى ئىزلەپ قىلغان سەپىرىنى ئالەمنىڭ يارلىشىدىكى ئاسا- سى سەۋەب ئىنسان، دۇنيادىكى بارچە شەيئىلەر ئىنسان تۇپەيلى مەۋجۇت ۋە قىممەتكە ئىگە، ئىنسان ئۆز ھاياتى داۋامىدا تەقدىرنىڭ قۇلى ئەمەس، بەلكى ئۆز ئىستىقبالىنىڭ ئاكتىپ ئىجادكارى بولۇشى كېرەك، ئۇ ئۆز بەخت ـ سائادىتى ۋە تەقدىرىنى يارىتىشتا ھېچقاچان تاشقى كۈچتىن نىجات تىلىمەي، كۈچلۈك ئىرادە تىكلەپ مۇستەقىل كۆرەش قىلىشى لازىم، ھەقىقەت ئىنساندا پاتېنسىئال تەرزدە مەۋجۇت، شۇڭا ئىنسان ئۇنى تاشقىرىدىن ئەمەس بەلكى ئۆز ۋۇجۇدىدىن ئىزدىشى زۆرۈر، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزلۈكىنى تونۇشى ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈشى شەرت، دېگەن گۈمانىزملىق نۇقتىدىن تەلقىن قىلىش ئەسەرنىڭ ئومۇمىي ئىدىيەسىگە تېخىمۇ ئۇيغۇن.

داستاندىكى يەنە بىر گەۋدىلىك ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇزاق يىل داۋاملاشقان مەنىلىك ئەمما مۇشەق- قەتلىك سەپەردە بەزى قۇشلار ھەر خىل سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ يېرىم يولدا توختاپ قالماقچى بولسا، يەنە بەزىلىرى كېسەل بولۇپ ھالسىزلىنىدۇ، ئىرادىسى بوشىشىدۇ. مۇشۇنداق شارائىتتا قۇشلار باشچىسى ھۆپۈپ بىلەن ئۆز نىشانىغا يېتىشتىن يالتايغان قۇشلار ئوتتۇرىسىدا ئىبرەتلىك سوئال ـ جاۋابلار بولـ- ىدۇ. سۆھبەت ئاساسەن ئىشق، دىن، ئىرادە، غايە، سەۋر ـ تاقەت، چىدام، نەپسى بالالىق ۋە شەخسىيەتچـ- لىك قاتارلىق ئىنسانىي پەزىلەت ۋە ئەخلاقىي ئىللەتلەر مۇھاكىمىسىگە بېغىشلىنىدۇ. مەسىلەن، بىر قۇش ھۆپۈپتىن ھىممەت (ياخشىلىق، مەردلىك) ھەققىدە: «زەئىپمەن، ئەما ھىممەتلىكمەن، دېگەن سۆزدە قانداق مەنە بار؟» دەپ سوئال سورىغاندا، ھۆپۈپ: «ھىممەت ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ئالىي پەزىلەت. ئا- دەم ئەسلى سەدەپ بولسا، ھىممەتتىن گۆھەرگە ئايلىنىدۇ. ھىممەتلىك گادايى ھىممەتسىز پادىشاھتىن ئەۋزەل» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. شائىر بۇ يەردە قۇشلار ئوبرازىدىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئادەملەر-

دىكى زامان ۋە تۇزۇمدىن كەلگەن، مەنىۋى يۈكسەكلىككە توسقۇنلۇق قىلغۇچى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىل-
لەتلەرنى تەنقىتلەيدۇ. ئىنسانلارنى پەزىلەتلىك بولۇشقا، ئالىيجاناب غايىسى ئۈچۈن توختاۋسىز كۈرەش
قىلىشقا چاقىرىدۇ! ئادەملەرگە جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، بايلىقى ۋە تاشقى قىياپىتىگە ئەمەس، بەلكى
ئىنسانىي پەزىلىتىگە قاراپ باھا بېرىش كېرەك، دېگەن مۇھىم ئەخلاقىي - ئېتىكىلىق ئىدىيەنى ئىلگە-
رى سۈرىدۇ.

مۇھەببەت نەۋايى ئەسەرلىرىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ، بۇ ماۋزۇ «لىسانۇت - تەير»دىمۇ يېڭىچە
رەڭ ۋە ئۆزگىچە ئاھاڭلار بىلەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. داستاندا سۆزلەنگەن سۆيگۈ ۋەقەلىكلىرى نەۋايى
ئەسەرلىرىنىڭ مۇھەببەت دەرياسىنى تېخىمۇ ئۆركەشلىتىپلا قالماستىن، بەلكى شائىرنىڭ ئىجادىيىتى
بىلەن ئۇنىڭدىكى بەدىئىي ماھارەتنى ئۆگىنىشتە مۇھىم مەنبەلىك رول ئويناپدۇ. ئەسەرگە «مەجنۇن»،
«ئارىستو ۋە ئۇنىڭ شاگىرتى»، «ھەيرەتتە قالغان ئاشىق»، «لەيلى - مەجنۇن» قاتارلىق كىچىك ھەجىم-
دىكى ھېكايىلەر كىرگۈزۈلگەن. بۇلاردىن «شەيخ سەنئان» ئالغا سۈرگەن غايىۋى تېمىاتىك مەزمۇننىڭ،
ھەجمىنىڭ، ئوبرازنىڭ مۇكەممەللىكى، پىسخىك تەھلىللەرگە بايلىقى ۋە تەسۋىرلەنگەن مۇھەببەت
ماجراسىنىڭ ھەيران قالارلىقى بىلەن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. شۇڭا، مەزكۇر ھېكايىنى داستاندىكى ئادەتتىكى
قىستۇرما پارچە قاتارىدا ئەمەس، بەلكى مۇستەقىل ۋە ئاجايىپ مۇھەببەت قىسسىسى سۈپىتىدە تەھلىل
قىلىش بىز ئۈچۈن پېڭىلىق ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئوتلۇق سۆيگۈ ساھىبى بولمىش شەيخ سەنئان ھەققىدىكى رىۋايەتلەر شەرق خەلقلىرى ئا-
رىسىدا قەدىمدىن تارتىپ مەلۇم ۋە مەشھۇر بولغان. بۇ ھەقتىكى ھېكايىلەر ھەر خىل خەلق كىتابلىرىدىن
ئورۇن ئالغان. ئەمما بۇ ئاجايىپ رىۋايەتنى بىرىنچى بولۇپ نەزمگە سىلىش شەرىپى پەرىدىددىن ئەتتارغا
مەنسۇپتۇر. لېكىن نەۋايىنىڭ داستانى 514 بەيىت بولۇپ، ئەتتارنىڭكىدىن تەخمىنەن يۈز بەيىت ئارتۇق.
ئەسەرنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسى باشقىدىن تەشكىللەنگەن، ئوبرازلار كېڭەيتىلگەن. رۇس شەرقشۇناسى بېر-
تېلس نەۋايى بىلەن ئەتتار ئىجادى ئۇستىدە چوڭقۇر سىلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، مۇشۇنداق بىر
قاتار گەۋدىلىك ئۆزگىچىلىكلەرنىگە ئاساسەن «لىسانۇت - تەير»نى «مەنتىقۇت - تەير»دىن پەرقلىق ئار-
گىنال ئەسەر، دەپ كۆرسەتكەن.[16] يەنى داستان تەرجىمە كاتېگورىيەسىدىن ھالقىپ كەتكەن.

ئەسەرنىڭ باش قەھرىمانى شەيخ سەنئان ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس جايى كەبىدىكى باش شەيخ. نەۋا-
يى شەخسلەر ھەققىدىكى تەزكىرە ئەسىرى «نەسايىمۇل - مۇھەببەت»تە بۇ پېرسوناژنى ئۆز دەۋرىدە ياشى-
غان شەيخ سەنئاننىڭ پەزىلىتى ھەققىدە ھەرقانچە يازسىمۇ ئازلىق قىلىدۇ. ئۇ كامالەتكە يەتكەن تۆت يۈز
مۇرتى بىلەن ئەللىك يىل ھەرەمدە ياشىدى،[17] دەپ يېزىپ، ئۇنى رېئال تارىخىي شەخس سۈپىتىدە
ئىزاھلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بىزنىڭچە باشقىلارنىڭ ھاياتىدا يۈز بەرگەن ئىشنى شەيخ سەنئاننىڭ نا-
مىغا يۈكلەپ يازغان توقۇلما شەخسىتۇر. قىسسىدە ئېيتىلىشچە، شەيخ سەنئان چۈشىدە كۆرگەن رۇم شە-
ھىرىگە بېرىپ، ئۇ يەردە خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان گۈزەل بىر قىزنى ياخشى كۆرۈپ قالى-
دۇ. شەيخ مۇھەببەت ئىزھار قىلغاندا، قىز تۆت شەرت، ئىككى جەرىمانىنى ئادا قىلسا، ئۇنىڭ سۆيگۈ تە-
لىپىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شەيخ ھېچ ئىككىلەنمەستىن بۇتپەرەسلەر مۇراسىمىدا خۇدىنى
يوقاتقۇچە ھاراق ئىچىدۇ؛ دىنىدىن ۋاز كېچىپ، خىرىستىيان بولىدۇ؛ مۇقەددەس كىتابنى ئوتقا تاشلايدۇ؛
شەيخلىق ئۇستىبېشىنى خىرىستىيانلىق كىيىملىرىگە ئالماشتۇرۇپ، بېلىگە زۇننار باغلايدۇ. جەرىمانە
سۈپىتىدە كېچىسى ئاتەشدانغا ئوت ياقسا، كۈندۈزلىرى چوشقا باقىدۇ. گەرچە داستاننىڭ ئاخىرىدا شەيخ
بىر سادىق مۇرتىنىڭ دەۋىتى بىلەن تۆۋە قىلىپ، ۋەتىنى ۋە ئېتىقادىغا قايىتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۆز
ئېتىقادى يولىدا دىن، ئىرق ۋە مەدەنىيەت چېگرالىرىدىن ھالقىپ كەتكەن بىر ئاشىق ئۆلمىنىڭ ئوبرازى

كۆز ئالدىمىزدىن زادىلا كەتمەيدۇ. شەيخ سەئانانىڭ دىلىغا چۈشكەن مۇھەببەت سەۋدالىقى ئەمەلىيەتتە ياراتقۇچىنىڭ شەيخىتىن ئىبارەت بۇ تەسەۋۋۇپ ۋە ئىشق ئەھلىنىڭ كامىل ئىنسانغا ئايلىنىش يولىغا قويغان سىناق تېشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ بىر تەرەپتىن تەكرى ئىنسانىنى ئوخشاش ياراتتى ۋە ھەممە دىن خۇدانىڭ نەزىرىدە ھاسىل بولغان دەپ قارىسا، يەنە بىر ياقتىن، شەيخ ئازغۇنلۇقتىن قايتىپ، ئالىلا يولىدا تۆۋە ـ ئىستىغپار قىلىدۇ. ناسارا قىز دىنىدىن چىقىپ، دىلىدا ئىمان نۇرى پارلاپ مەككىدە ئىسلامغا كىرىدۇ. قىز تاڭدا، بوۋاي (يىگىت) چۈشتە جان تەسلىم قىلىپ يانمۇيان قەبرىلەردە ياتىدۇ، روھلىرى ۋىسال شارابى ئىچىشىدۇ. دېمەك، جان بىلەن جانان يەنى ئاشىق بىلەن مەشۇق «ۋەھدەتىل ۋۇجۇد» دا بىر ئاللانىڭ نۇرىغا چۆمۈلىدۇ. شائىر شەرئىەتتە ئېغىر سىناققا دۇچ كەلگەن شەيخ سەنئانىڭ ھېكايىسىنى ژانىر، ئۇسلۇب جەھەتتىن پەرقلىق، ئەمما ماھىيەت جەھەتتىن يېقىن «لىسانۇت ـ تەير»گە قىستۇرۇپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق داستاننىڭ تەسەۋۋۇپلۇق خاھىشىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن. بۇ ئارقىلىق كامىللىقنىڭ يەتتە باسقۇچىغا سىمۋول قىلىنغان يەتتە ۋادىدىن ئىبارەت ھايات ـ ماماتلىق سەپەر ئىمتىھانىدىن ئۆتەلىگەن قۇشلارنىڭلا سۇمۇرغ (تەكرى) ۋەسلىگە، يەنى ئۆزلۇككە ئېرىشەلەيدىغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى يان تەرەپتىن گەۋدىلەندۇرۇپ بەرگەن. شەيخنىڭ مۇرەككەپ خاراكتېرى ئارقىلىق ئىنسانىي مەنىۋى كامالەت يولىدا نەفسى بالاسى بىلەن قەتئىي كۈرەشكە چاقىرغان. بۇلاردىن باشقا ئوتتۇرا ئەسىر جاھالىتى ۋە ئىسلام دىنى ئىدېئولوگىيەسى مۇتلەق ھۆكۈمران بىر دەۋردە شەيخ سەنئانەك مەجنۇن ئۆلىمانىڭ بولۇشى ماكان ۋە زامان مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن بولمىسىمۇ، لېكىن شائىر بۇ ئوبراز ئارقىلىق تەقدىرچىلىك ۋە خۇراپى دوگماتىزمغا قارشى كۈچلۈك شەخسىي ھەم ئىنسانىي مۇھەببەت ئەركىنلىكى ئىدىيەسىنى ئالغا سۈرىدۇ. ئىجتىمائىي، مىللىي ۋە دىنىي كەمسىتىشكە قارشى تۇرلۇك ئېتىقادتىكى كىشىلەرنىڭ باراۋەر ۋە ئىناق ياشىشى دىنىنىڭ ئەسلىي ماھىيىتى بولغان ئىنسانپەرۋەرلىككە تېخىمۇ ئۇيغۇن دەپ قارايدۇ. قىسقىسى، نەۋايى «لىسانۇت ـ تەير» دىكى قۇشلار ۋە شەيخ سەنئان مەجازى ۋەقەلىكلىرى ئارقىلىق نەقىشبەندىيە تەرىقىتىنىڭ «خىلۋەت دەر ئەنجۇمەن» ۋە «سەپەر دەر ۋەتەن» (خىيالدا ئالىلا زىكرى، رېئالدا ۋەتەن سەپىرى) شوئارىنى ئوبرازلىق ئىپادىلەپ، ئەجدادلار قەلەمگە ئالغان بۇ كونا تېما ۋە سۇزىتىنى «زامانىۋىلاشتۇرغان»، بۇ ئارقىلىق ئۆزى ياشىغان دەۋرنىڭ روھىنى ئىپادىلەپ، ئۇنىڭغا ئۆز دۇنيا قارىشىنىڭ تامغىسىنى باسقان. نەتىجىدە «خەمسە»گە ئوخشاش ئەنئەنىۋى ۋەقەلىك ماھىيەت ۋە مەزمۇن جەھەتتىن ئۆزگىرىپ، ئۇنىڭغا ئويغىنىش دەۋرىنىڭ ئەك يۈكسەك غايىسى بولغان ئىنسانىنى ئۇلۇغلاش، شەخس ئەركىنلىكى ۋە باراۋەرلىكتىن ئىبارەت چوڭقۇر گۇمانىستىك روھ بېغىشلانغان. شۇنىمۇ ئەسكە سېلىش ھاجەتكى، «لىسانۇت ـ تەير» نەۋايىنىڭ شۇنچە كۆپ ھەجمدىكى مەنىۋى بېساتى ئىچىدە ئۆزىنىڭ شەخسىي مۇھەببىتى ھەققىدە ئۇچۇر يوشۇرغانلىقى بىلەنمۇ قىممەتلىك ئەسەردۇر. نەۋايى داستاندىكى «شەيخ سەنئان» قىسسەسىنىڭ تۈگەنچىسىدە ئۆز سۆيگۈسى ھەققىدە مەخسۇس ئەسەر يېزىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئاشكارىلىغان:

كەل، نەۋايى، سۆزنى ھالا خەتم قىل،
ئىشق ئارا ئىزھارى دەئۋا قىلماغىل.
بىر نېچە كۈن ئۇمىردىن تاپسام ئامان،
شەرھى ئىشقىم نەزم ئېتەي بىر داستان.
ئاندا بىلگەي كىمگەكىم ئىنسافدۇر،
كىم سۆزۈم چىنمۇدۇر يا لافدۇر.[18]

ئىندىۋىدۇئال لېرىكىغا خاس بۇنداق كۆلەڭگە شائىر داستانلىرىدىكى ئونلىغان پىنھان لەۋھەلەر بىلەن يۈزلىگەن غەزەللىرىدىكى يارقىن مەنزىرىلەردە دەردلىك سادا قايتۇرۇپ تۇرغانكى، نەۋايىنىڭ مۇھەببەتتى ۋىسال تاپمىغان. نەۋايىشۇناسلىقتىكى بۇ «قىزىق نۇقتا»دا ئېيتىلمىشچە، شائىر ياشلىقىدا مېھىر قويغان قىز پاجىئەگە يولۇققان ياكى ئۆزگە يۈرتقا كۆچۈپ كېتىپ، نەۋايىغا ئۇنى قايتا كۆرۈش نېسىپ بولمىغان. كېيىن شائىر ئۆمۈر بويى باشقا بىر «گۈل»گە كۆڭۈل بېرەلمىگەن. ۋاقىتسىز ئەجەل سەۋەبىدىن نەۋايىنىڭ بەختسىز سۆيگۈسى ھەققىدە داستان يېزىش پىلانىمۇ ئەملىگە ئاشمىغان. دېمەك، «لىسانۇت تەير» ھەق ئىشقىغىلا بېغىشلىنىپ قالماستىن، بەلكى شائىرنىڭ چىن ئىنسان سۈپىتىدىكى شەخسىي مۇھەببىتىدىن بىشارەت بەرگۈچى لىرۇ ئىپىك داستاندۇر.

ئۇنىڭدىن باشقا، داستاندىكى شەيخ سەنئان قىسسەسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھېكايەتلەر ئۆزبېنىڭ مەزمۇن ۋە بەدىئىي خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئەلىشىر نەۋايى پىروزا ئىجادىيىتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇ كېيىنكى دەۋرلەر تۈركىي ـ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا ئوتتۇرا، كىچىك ئىپىك ژانىرلارىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسەتكەن.

نەۋايى ئەسەردە «گەرچە ‹لىسانۇت ـ تەير›دە ئىپادە ئېتىلگەن مەقسەتنى بىلىش قىيىن بولسىمۇ، لېكىن قۇش تىلىنى ئەل كۆڭلىگە ئايان قىلغىل»[19] دەپ يازغان. شۇڭا، «قۇش تىلى» نىڭ مەخپىي «سىرى»نى يېشىشتە، ئەسەردىكى قۇشلار ئوبرازىنى تەھلىل قىلماي تۇرۇپ ئاساسىي مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. داستان پېرسوناژلىرى بولغان قۇشلار ئوبرازىنى ئۇلارنىڭ ئەسەرنىڭ مۇھىم تېمىتىك مەزمۇنىدا تۇتقان ئورنى ۋە ۋەزىپىسىگە قاراپ ئۈچ تىپقا بۆلۈش مۇمكىن. بۇلار سۈمۈرغ ئوبرازى؛ ھۆپۈپ ئوبرازى باشقا قۇشلار ئوبرازىدىن ئىبارەت.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، «لىسانۇت ـ تەير»نى نەۋايى نەقشبەندىيە غايىلىرىنىڭ تەرغىباتى ئۈچۈن يازغان، دېيىشكە بولىدۇ. سۈمۈرغ ئەسەرنىڭ باش ۋە يېتەكچى ئوبرازىدۇر. گەرچە سۈمۈرغ داستاندىكى كونكرېت ۋەقەلەرگە قاتناشمىسىمۇ، لېكىن ئەسەردىكى ھەممە تەرەپ ئۇنىڭ نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلانغان. ئۇ قۇشلارنىڭ غايىۋى مەقسىتى، مۇتلەق گۈزەللىك ۋە بەخت ـ سائادەت سىمۋولى سۈپىتىدە داستاندا ھەربىكەتلەندۈرۈش ۋە ئۇيۇشتۇرۇش رولىنى ئوينايدۇ. يەنە كېلىپ داستاندىكى سۈمۈرغدا «نەقش» تەسۋىرى ئەڭ كۆپ قوللىنىلغان. ئۇنىڭ ھۆپۈپ تىلىدىن بېرىلگەن خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ گەۋدىلىك تەرەپلىرى مۇنداق:

ھەر پەردە يۈز تۈمەن رەنگى ئەجىب،
لېيك ھەر رەنگىدە يۈز نەقشى غەرىب...
ئۇل سەفەت ئافاق ئارا شايىئ بولۇپ،
بارچە ئانىڭ زاتىغا راجىئ بولۇپ...

سۈمۈرغنىڭ بۇ خاراكتېرىدىن ئۇنىڭ ھەم ئەپسانىۋى گۈزەل قۇش، ھەم ئىلاھىنىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازى ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. شائىرنىڭ مۇلاھىزىچە، سۈمۈرغ تەبىئەتتىكى نەرسە، ھادىسە ۋە ئۆزگىرىشلەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان ماھىيەتتۇر. ئەسەردە ئۇ ئاۋۋال يوشۇرۇن ھۆسنگە ئىگە ئەسلى زات تەرىزدە كۆرۈلسە، كېيىن ئىچكى قۇدرەت تۈپەيلى راۋاجلىنىپ، شەيئىلەردە تەجەللى بولغۇچى روھىي كۈچ سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن نەۋايى پەقەت خۇداغىلا خاس دەپ قارىغان سۈپەتلەرنى تەبىئەتكە، مۇھىمى ئىنسانغا كۆچۈرىدۇ. نەتىجىدە خۇدانى ئۇلۇغلاش شائىر ئۈچۈن تەبىئەت ۋە ئىنساننى ئۇلۇغلاش ۋاستىسىگە ئايلىنىدۇ. ئومۇمەن، نەۋايىنىڭ تەلقىنىچە، سۈمۈرغ گۈزەللىك ۋە مەنىۋى يۈك-

سەكلىكنىڭ سىمۋولى بولغان ئىلاھىي ئوبراز بولۇپ، شائىر بۇ قۇشنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئۆزىنىڭ ئىلاھىيەت، تەبىئەت، ئىنسانىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكى ھەققىدىكى پانتېيستىك پەلسەپىۋى قارىشى ھەم غايىۋى ـ ئېستېتىك چۈشەنچىسىنى رەمزى شەكىلدە ئىپادىلەيدۇ. دېمەك، ئەسەردە شائىرنىڭ ھەم «ۋەھدەتۇل مەۋجۇت»لۇق ھەم «ۋەھدەتۇل ۋۇجۇت»لۇق پانتېزم ئىدىيەسى ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

ئەسەردىكى مەركىزى ئوبرازلاردىن يەنە بىرى ھۆپۈپتۇر. ئىبن سىنا ياكى غەززالىينىڭ شۇ نامىلىق ئەسەرلەردە ھۆپۈپ ئوبرازى بولمىغان. مۇقەددەس كىتابلاردىن «قۇرئان» (27 ـ سۈرە 20 ـ ئايەت)دا بۇ قۇش بىرىنچى بولۇپ تىلغا ئېلىنغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ھۆپۈپ ئوبرازىنى «مەنتىقۇت ـ تەير»دە بىرىنچى بولۇپ تەسۋىرلەپ، ئۇنى شەرق ئەدەبىيات گۈلشىنىگە ئېلىپ كىرگەن ئاپتور ئەتتاردۇر. رىۋايەت قىلىنىشىچە، ھۆپۈپ سۈلايمان پەيغەمبەرنىڭ يېقىن سىردىشى ۋە مەسلىھەتچىسى بولۇپ، سۈلايمان پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى بىلقىسنىڭ مۇناسىۋەتلىرىدە ئالاقىچىلىك رول ئوينىغانلىقى ئۈچۈن پەيغەمبەرنىڭ نەزىرىگە ئىلىنمىش. «ھۆپۈپ نېمىشقا سايرايدۇ؟» دېگەن بىر رىۋايەتتە سۆزلىنىشىچە، سۈلايمانغا ۋەزىر بولغان بۇ قۇشنى كېيىنكى پادىشاھ پىتنىچىلەر سەۋەبىدىن ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپتۇ.

ناھەقچىلىققا چىدىمىغان ھۆپۈپ توختىماي «ھۆپۈپۇپ» دەپ سايراپ ناله قىلىدىغان بوپتۇ. «ھۆپۇپۇپ» دېگىنى ئۇنىڭ «ئاللا، ئاللا» دەپ نىدا قىلغىنى، بېشىدىكى چىرايلىق تاجىسى بولسا ۋەزىرلىك مەنسىپىنىڭ يالدامىسى ئىكەن. يەنە بەزى ھېكايىلەردە ھۆپۈپ دانىشمەن ۋە يوشۇرۇن سىرلاردىن خەۋەردار قۇش سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان. ئەتتار بۇ قۇشنىڭ ياخشىلىقىدىن ئىبارەت كونا ئەقىدىلەردىن ئىجادىي پايدىلىنىپ، ھۆپۈپنى سۈمۈرغ تەرەپكە قاراپ يولغا چىققان قۇشلارنىڭ يولباشچىسى قىلىپ تەسۋىرلەگەن. نەۋائىي «لىسانۇت ـ تەير»دە ئۇنىڭ تەرغىباتچىلىق ۋە ماھىر ناتىقلىق ئالاھىدىلىكىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرگەن. ئۇ قۇشلار سەپىرىدىكى يادرولۇق پېرسوناژ بولۇپ، ئادەملەشتۈرۈلگەن دانىشمەن ئوبراز سۈپىتىدە باشقا قۇشلار (كىشىلەر) بىلەن سۈپىزمنىڭ مۇھىم نەزەرىيەۋى ۋە ئەمەلىي پىرىنسىپلىرى، ئۇنىڭ ھاياتقا، جەمئىيەتكە، كىشىلەر تۇرمۇشى ۋە ئەخلاققا بولغان كۆزقاراشلىرى، دىن ۋە تەرىقەت تۇغرىسىدىكى چۈشەنچىلىرى ئۇستىدە چوڭقۇر سۆھبەت ئېلىپ بارىدۇ. نەۋائىي قەلىمى ئاستىدىكى ھۆپۈپ يۇكسەك ماھارەت بىلەن يارىتىلغان ئوبراز بولۇپ، ئۇ دىيالوگلىرى ئارقىلىق بىر تەرەپتىن كىشىلەرنى ھايات گۈزەللىكلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشقا چاقىرسا، يەنە بىر تەرەپتىن تەكرى ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ھەممىدىن ۋاز كېچىپ تەركىدۇنيا بولۇشقا چاقىرىدۇ. بۇ ئۇنىڭ قوش بىسلىق خاراكتېرىگە ئىگە مۇرەككەپ بەدىئىي ئوبرازلىقىنى دەلىللەيدۇ. قىسقىسى، داستاندا شائىرنىڭ سۈمۈرغ ھەققىدىكى پانتېيستىك پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئاغزىدىن بېرىلگەن. دېمەك، نەۋائىي ئەنئەنىۋى قىسسەلەردىكى ئادەتتىكى قۇش ھۆپۈپنى ئۆز ئەسىرىدە يۇكسەك دەرىجىدە تىپىكلەشتۈرگەن لىرىك قەھرىمانغا ئايلاندۇرغان.

داستاندىكى ئۇچىنچى تۈر بولغان باشقا قۇشلار ئوبرازىنى، يەنى ئومۇمىي قۇشلار (يۈز تۆمەن مىڭ قۇش) ئوبرازى، كونكرېت قۇشلار (ئەتتاردا ئون، نەۋائىيدا ئون تۆت) ئوبرازى ۋە ئوتتۇز قۇش ئوبرازى، دېگەن تۈرلەر بويىچە تەھلىل قىلىش مۇمكىن. قۇشلارنىڭ ھەر بىرى ئۆز تەبىئىتى، تاشقى كۆرۈنۈشى ۋە باشقا سۈپەتلىرى بىلەن تەسۋىرلىنىپ، بىر تەرەپتىن ئەسەردە بىيولوگىك «قۇشلۇقى» بىلەن گەۋدىلەنسە، يەنە بىر ياقتىن خاراكتېرى، مەنىۋى قىياپىتى، جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى ۋە تۈرمۇش شارائىتى پەرقلىق بولغان كىشىلەرنىڭ مەجازى ئوبرازىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. مەلۇمكى، تۇتى بولسا شەرق فولكلورى ۋە يازما ئەدەبىياتىدا دانىشمەن، شېرىن سۆز ۋە تەقلىدچىنىڭ ئوبرازى بولۇش بىلەن مەشھۇر. داستاندا ئۇ مۇشۇنداق خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، يەنە باي ـ غوجاملارنىڭ ھويلا ـ باغلىرىدا

سايراپ، تۇرمۇشتا ھېچقانداق ئىسسىق ـ سوغۇقنى باشتىن كەچۈرمىگەن شەخسىيەتچىنىڭ ئوبرازى قەـ يىاپىتىدە كۆزگە چېلىقىدۇ. قۇشلار ئىچىدە تاۋۇس بىلەن قىرغاۋۇل تەبىئىي تاشقى گۈزەللىكى بىلەن كىشىلەرنى جەلپ قىلىدۇ. ئەمما، نەۋايى ئەسەردە ھۆپۈپ تىلى ئارقىلىق بۇلارنى تەنقىدلەپ، ماختانچاقلىق ۋە قۇرۇق شۆھرەتپەرەسلىكنىڭ كىشىگە يامان ئاقىۋەت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ھۆپۈپ ئۆز سۆھبىتىدە قۇشلار پېئىلىدىكى تۇرلۇك نۇقسانلارنى تەنقىدلەپ، ئۇلارنى سۇمۇرغ تامان بولىدىغان سەپەرگە دالالەت قىلىدۇ ۋە ئاخىرىدا ئوتتۇز قۇش سۇمۇرغقا ئايلىنىپ كېتىدۇ. نەۋايى بۇ ئارقىلىق «جاندىن كەچمىگىچە جانانغا يەتكىلى بولمايدۇ»، «ئىنسان قاچان ئۆز ئاجىزلىقىنى ئەۋزەللىككە ئايلاندۇرسا، ئۆزلۇكىنى تونۇپ مۇكەممەللىشىدۇ ۋە كۇچىيىدۇ» دېگەن ئىجتىمائىي ئەخلاقىي قاراشنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئىپادىلەيدۇ.

ھەرقانداق سۆز سەنئەتكارىنىڭ تالانتى ئۇنىڭ ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى بەدىئىي ماھارىتى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بۇ جەھەتتىن ئالغاندا، «لىسانۇت ـ تەير»نىڭ كومپوزىتسىيە جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيىتى تۇركىي ئەدەبىياتتا «خەمسە»دىن كېيىنكى زور ۋەقە ھېسابلىنىدۇ. ھەمىدىن ئاۋۋال داستاننىڭ قۇرۇلما ئامىللىرى بولغان مەسەللىك قىسسە، پېرسوناژ ۋە ئۇنىڭ تەركىبىدىكى تۇرلۇك ھەكايىلەر نەۋايىنىڭ داستاندا ئەكس ئەتكۈزمەكچى بولغان تۇپ مەزمۇن، ئاساسىي غايىسىگە ماسلاشتۇرۇلغان؛ ئىككىنچى، نەۋايى ئەتتار داستانىغا نەزىرە قىلغاندا، ئەسەرنى ئۆز دەۋرىگە خاس رومانتىك تەسۋىر، رېئالىستىك ئامىل ۋە سىمۋولىستىك ئۇسۇللار بىلەن بېيىتقان. ئەتتار ئەسىرىدىكى ئۆز مەقسىتىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان تەرەپلەرنى تاشلىغان، ماتېرىياللارنى قايتىدىن تەشكىللىگەن، يېڭىچە دېتال ۋە ئۆزگىچە مۇلاھىزىلەرنى قوشقان. داستاندا نۇرغۇن ئىندىۋىدۇئال تىپلارنى يارىتىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ ئوبرازلار سىستېمىسىنى بېيىتقان. ئۇچىنچى، شائىر «لىسانۇت ـ تەير»دە تۇرلۇك ئۆزگىرىشچان قۇرۇلمىۋى ئامىللاردىن، مەسىلەن، ئېپىك تەسۋىر، ھېكايە ئىچىدىن ھېكايە چىقىرىش، مۇنازىرە، دېداكتىك ۋەز ـ نەسىھەت قاتارلىقلاردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىپ، ئۇنى ئەسەرنىڭ مەزمۇن جەھەتتىكى رەڭگا-رەڭلىكىگە ئۇيغۇنلاشتۇرغان. تۆتىنچى، داستاندىكى كۆپ تەرەپلىمە يۇكسەكلىكنى ئۇنىڭدا يۇقىرى ماھارەت بىلەن قوللىنىلغان ئەنئەنىۋى تەسۋىر ۋاستىلىرىنىڭ رولىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. مەلۇمكى، بەدىئىي تەسۋىر ئۇسۇللىرى ئەدەبىي ئەسەرلەردە پىكىرنى بالاغەتلىك، راۋان ۋە نەپىس ئىپادىلەش ۋاستىلىرى بولۇپ، كىلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا قوللىنىدىغانلىرى يۇز خىلدىن ئاشىدۇ. مەجاز لۇغەتلەردە ئۆزىنىڭ ئەسلىي مەنىسىدە كەلمەي «يوشۇرۇن ئوخشىتىش» ياكى «كۆچمە مەنىدە ئىپادىلەش» دەپ ئىزاھلانغان. بۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، «لىسانۇت ـ تەير» ئالدى بىلەن مەجاز سەنئىتىنىڭ سەمەرىسىدۇر. ئەسەردىكى قۇشلار نۇتۇق ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىنىپ پۈتۈنلەي ئادەملەشتۇرۇلگەن. داستاندا ئوخشىتىشنىڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرى بار. مەسىلەن، نەۋايى ئەتتارنى ئانا قەنۇسقا، ئۆزىنى بولسا بالا قەنۇسقا ئوخشاتقان ۋە بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەسەردە قەنۇسلار ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتنى نەقىل كەلتۈرگەن. ئەسەردە يەنە زىتلاشتۇرۇش (قىش ـ ياز، خازان ـ بوستان)، شەكىلداشلىق (بىر ئاي ـ ۋاقىت ۋە گۈزەل قىز)، تەكرارلاش ۋە تەمسىل كەلتۈرۈشتەك نەچچە ئون خىل ئىستىلىستىك سەنئەتنىڭ گۈزەل ئۆرنەكلىرى بار. ھەتتا نەۋايى بەزىدە بىر بېيىتتا نەچچە تۇرلۇك سەنئەتنى تەڭلا قوللىنىپ ئالەمشۇمۇل مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن. بەشىنچى، داستان ئارۇزنىڭ رەمەلى مۇسەددەسى مەھزۇف ۋەزنىدە يېزىلغان بولۇپ، ۋەزىن ئىسخېمىسى مۇنداق:

تۇركىي نەزمىدە چۇ مەن تارتىب ئەلەم،

ئەيلەدىم ئول مەملەكەتنى يەككەلەم.[21]
– V – | – – | – V – | – – | – V – |
فائىلاتۇن فائىلاتۇن فائىلۇن

بۇ شەرق كىلاسسىك داستانچىلىقىدا پەلسەپىۋى ـ دىداكتىك مەزمۇندىكى ئاممىباپ ئەسەرلەرگە ماس كېلىدىغان ۋەزىن. ئۇ ئېپىك شېئىرىيىتىمىزدىكى ئاساسلىق ژانىر مەسنەۋى شەكلىدە قاپىيەلەنگەن.

كىلاسسىك قاپىيە ئىلمى بىزدە تېخىچە ئۆگىنىلمىگەن بولۇپ، قاپىيەلەر بەيىتلاردىكى مەزمۇننى چوڭقۇر ئىپادىلەيدىغان ئاھاڭداش سۆزلەردىن تۈزۈلىدۇ. ئۇلار مىسرا، بەيىت ۋە بەيىتلار ئارىسىدىكى مۇزىكىلىقنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، رېتىم ئاساسىدا شېئىرىي پىكىرنى مەركەزلىك ئىپادىلەش رولىنى ئويناىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، نەۋايى ئەسەردە مەزمۇن ۋە ھىسسىياتنى ئوبرازلىق ئىپادىلىگۈچى خەلق تىلىدىكى جانلىق سۆزلەرنى قاپىيە قىلىپ تاللىغان. داستاندا قاپىيەنىڭ توق قاپىيە، ئاچ قاپىيە، ئىچ قاپىيە، ئالماش قاپىيە، قوش قاپىيە، تەجنىسلىك قاپىيە، رادىفلىق قاپىيە ۋە ھەر ئىككى مىسرا ئاھاڭداش سۆزلەردىن تۈزۈلگەن تەرسىلىك قاپىيەدىن ئىبارەت ئاددىي، مۇرەككەپ شەكىللىرى قوللىنىلغان.

قىسقىسى، قارىماققا «لىسانۇت ـ تەير» قۇشلار ۋە ئۇلارنىڭ سەرگۈزەشتلىرى بايان قىلىنغان ئاددىي مەسىلەدەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ماھىيەت جەھەتتىن ئىنسان ۋە ئۇنىڭ مەنىۋى كامالىتى ھەقىدە تەپەككۇر يۈرگۈزگۈچى پەلسەپىۋى داستاندۇر. نەۋايىنىڭ تۈركىي ـ ئۇيغۇر تىلىنىڭ بەدىئىي بالاغەتتە پارس ـ تاجىك تىلى بىلەن گۈزەللىك تالىشالايدىغانلىقىنى ئىسپاتلىشى ۋە تۈركىي ئەدەبىياتنى شەرقتىكى راۋاجلانغان ئەدەبىياتلار قاتارىغا ئۆتكۈزۈشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيەسى «لىسانۇت ـ تەير»نىڭ يېزىلىشىغا سەۋەب بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا شائىرنىڭ ئەتتارغا نەزىرە قىلىنغان بۇ ئەسىرىنى قۇش تىلى ۋاستىسىدە ئۆزىنىڭ پانتېىستىك تەلىمات ساھەسىدىكى كۆپ يىللىق ئىجادىي قاراشلىرىنىڭ مەلۇم سىستېمىغا سېلىنىشى، شۇنداقلا ئۆمۈرلۈك مەنىۋى پائالىيىتى داۋامىدا ئىلگىرى سۈرگەن ئىلغار ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى، دەپ قاراشقىمۇ بولىدۇ. نەۋايى ئۆزىدىن بۇرۇنقى مۇسۇلمان شەرق ئەدەبىياتىنىڭ ھەممە ئۇتۇقلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ، تېما، ئوبراز، ماتېرىيال، قۇرۇلما، ئېقىم، ئۇسلۇب، بالاغات، ئارۇز، قاپىيە ئىلمى قاتارلىق بارچە تەرەپلەردىن ئەدەبىياتىمىزنى ئىلغار ئەبەدىياتلار بىلەن تەڭلەشتۈردى. نەۋايىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەسەرلىرى تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەدەبىيات مەكتىپى بولدى. جۈملىدىن نەۋايىنى ئۇستاز تۇتمىغان، ئەسەرلىرىگە تەقلىد قىلمىغان، ئۇنىڭدىن بەدىئىي قۇۋۋەت ئالمىغان ئۇيغۇر ئەدىب يوق دېيەرلىك. «گۈل ۋە بۇلبۇل» تېمىسىدىكى ئەسەرلەرنىڭ ھەممىسىگە نەۋايىنىڭ تەسىرى يۇققان. بۇ ھەقتە مەخسۇس ئەسەر يازغان ئۆزبېكىستان ئەنجان دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئۇيغۇر دوكتورى ھەنىپە سالىھاۋانىڭ پىكرىچە، 18 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر شائىرى ھىرقەتىينىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مېھنەتكام» داستانىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان نەۋايى ئەسەرلىرى، جۈملىدىن «لىسانۇت ـ تەير» داستانىنىڭ بەدىئى ئەنئەنىلىرى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش زۆرۈر.[21] بىزدە شۇ ناملىق داستان يازغان شائىر تۇرسۇن مۇھەممەت ئەلەم غۇربەتتي ھەققىدە يېڭى ئىزدىنىشلار يوق. «گۈل ۋە بۇلبۇل»نىڭ ئاپتورى سالاھىي ئۆز ئەسىرىدىكى ۋەقەلىك ئاساسىنىڭ نەۋايىنىڭ «لىسانۇت ـ تەير»دىن كەلگەنلىكى ھەققىدە توختالسا،[22] ئىبراھىم خوتەنىي «مەنتىقۇت ـ تەير» داستانىدا ئەتتاردىن ئىلھاملانغانلىقىنى يازغان.[23] نۆۋەتتە نەچچە خىل ۋارىيانت ئاساسىدا «لىسانۇت ـ تەير»نىڭ ئاكادېمىك نۇسخىسىنى تەييارلاش زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مۇشۇ ئاساستا ئوخشاش موتىفلىق ئەسەرلەر ئۇستىدە مەنبەشۇناسلىق، تېكىستولوگىيە، تېماشۇناسلىق بويىچە سېلىشتۇرما تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئەدەبىياتشۇناسلىقىمىز ئۇ-پۇقىنى كېڭەيتىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىزاھاتلار:

① نەۋايى: «لىسانۇت ـ تەير»، تاشكەنت، 1991 ـ يىلى، 224 ـ، 225 ـ، 266 ـ بەتلەر.

② ئىبن سىنا ــ 1019 ــ 1021 ـ يىللىرى ھەمداندا ۋەزىر بولغان ۋە مەلۇم سەۋەبلەر بىلەن تۇتۇلۇپ ئاي تۇرمىدە ياتقان.

③ ھەمدان ھاكىمى ــ ئىبن سىنانىڭ بۇ يەردە كىمنى كۆزدە تۇتقانلىقى ئېنىق ئەمەس.

④ مەھمۇت غەزنەۋىيلەر سۇلالىسىنىڭ تۇرك سولتانى (999 ــ 1030) بولۇپ، ئۇ سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى، جۇملىدىن ئىبن سىنانىڭ يۇرتى بۇخارانى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ئالىمنىڭ سەرگەردانلىق ھاياتى باشلانغان.

⑤ خارەزمشاھ ــ مۇھەممەت خارەزمشاھ بولسا كېرەك.

⑥ سولتان مەھمۇت غەزنەۋي1017 ـ يىلى خارەزمنى بېسىۋالغان. كېيىن خارەزمشاھ ئوغۇز تۇركلىرىنىڭ قولىدىن بۇخارا بىلەن سەمەرقەنتنى قايتۇرۇۋالغان.

⑦ ئىززەت سولتان: «نەۋايى ۋە زامانىمىز» ــ «نەۋايى ۋە ئەدەبىي تەسىر مەسىلىلىرى»، تاشكەنت، 1968 ـ يىلى، 39 ـ بەت

⑧ ئا. ئىرسوف: ئىبن سىنانىڭ «سالمان ۋە ئىبسول قىسسەسى»، تاشكەنت، 1973 ـ يىلى، 18 ــ 19 ـ بەتلەر.

⑨ موللا سىددىق يەركەندى: «لىسانۇت ـ تەير» (مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت تەييارلىغان نەسرىي نۇسخا)، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1993 ـ يىللىق 4 ـ سان، 76 ـ، 77 ـ، 86 ـ، 87 ـ بەتلەر.

⑩ نەۋايى: «مۇھاكەمەتۇل ـ لوغەتەين» (خ.تۆمۇر، ئا.پولات نەشرگە تەييارلىغان)، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىلى، 83 ـ بەت.

⑪ نەۋايى تۇركىي ـ ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسەرلىرىدە «نەۋايى»، پارس تىلىدىكى ئەسەرلىرىدە «فانىي» دېگەن تەخەللۇسنى قوللانغان. بۇ يەردە «لىسانۇت ـ تەير»نى تۇركىي تىلىدا يازغان تۇرۇقلۇق يەنە نېمە ئۈچۈن «فانىي» تەخەللۇسنى قوللانغانلىقى ھەققىدە توختالغان.

⑫⑬⑮⑳ نەۋايى: «لىسانۇت ـ تەير» (مۇھەممەتتۇرسۇن باھاۋۇدۇن تەييارلىغان نەزمىي نۇسخا)، «بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 1994 ـ يىللىق 2 ـ سان، 70 ـ، 81 ـ، 94 ـ بەتلەر. 15 ـ ئىزاھاتنىڭ 3 ـ بېيىتى ئۇيغۇرچە ۋارىيانتىدا يوق، ئۆزبېكچىسىدە بار.)

⑭ مانى (216 ـ 276) مانىيلىق تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى، پەيغەمبەرلىك داۋاسى قىلغان. شەرق رىۋايەتلىرىنىڭ كۆرە، مەشھۇر رەسسام ۋە نەققاش بولۇپ، چىن دۆلىتى غايەت گۈزەللىكىدىن ئۈنىنىڭ سۈرەتخانىسى بولغانمىش.

⑯ بېرتېلس: «نەۋايى ۋە ئەتتار»، موسكۋا، 1965 ـ يىلى، 389 ــ 390 ـ بەتلەر.

⑰ نەۋايى: «نەسايىمۇل ـ مۇھەببەت»، تاشكەنت، 2001 ـ يىلى، 430 ـ بەت.

⑱ نەۋايى: «لىسانۇت ـ تەير»، «بۇلاق» ژۇرنىلى (ئابدۇرەھىم توختى نەشرگە تەييارلىغان ئىزاھلىق نۇسخا)، ئو. مۇمىي 11 ـ سان، 31 ـ بەت.

㉑ ھەنىپە سالىھاۋا: «نەۋايى ئىزداشلىرى»، تاشكەنت، 2005 ـ يىلى، 106 ـ بەت.

㉒㉓ «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخى»، ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى، 2006 ـ يىلى، مىللەتلەر نەشرىياتى، 2 ـ توم 625 ـ، 657 ـ بەتلەر.

(ئاپتور شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

قۇربانجان ئابدۇقادىر

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىكى كۆپ بەندلىك شېئىرلار

14 ـ ئەسىردىن 19 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدا دىۋان ئەدەبىياتى مۇھىم ئورۇننى تۇتىدۇ. كۆپ بەندلىك شېئىرلار دىۋاننى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبلەردىندۇر. لىرىك ژانىرلارنى تۇرلەرگە بۆلۈشتە مىسرا، بەيت، بەند (كۇبلىت) ۋە قاپىيەلەر مۇھىم ئۆلچەملەر بولۇپ، شېئىرلار بەيىت ياكى بەندتىن تەركىب تاپقانلىقىغا قاراپ، بەيىتلىك شېئىرلار ۋە بەندلىك شېئىرلار دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. بەيىتتىن تەركىبلەنگەن شېئىرلار ئەينى قاپىيەلىك ياكى ئايرى قاپىيەلىك دەپ ئىككىگە بۆلىنىدىغان بولۇپ، ئەينى قاپىيەلىك شېئىرلار قەسىدە، غەزەل، مۇستەھزاد، ئايرى قاپىيەلىك شېئىرلار مەسنەۋى قاتارلىق تۇرلەرگە ئايرىلىدۇ. بەندتىن تەركىبلەنگەن شېئىرلار بولسا بىر بەندلىك ۋە كۆپ بەندلىك دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. بىر بەندلىكلەردىن رۇبائىي، تۇيۇق قاتارلىقلار بار. كۆپ بەندلىك شېئىرلاردىن مۇسەممەت، تەرجىئات، ساقىينامە قاتارلىقلار بار. مۇسەممەت كلاسسىك شېئىرىيەتتىكى ئۇچ مىسرالىقتىن ئون مىسرالىققىچە بولغان كۆپ بەندلىك شېئىرلارنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، بۇلاردىن مۇسەللەس، مۇرەببەئ، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەببەئ، مۇسەممەن، مۇتەسسەئ، مۇئەششەر قاتارلىقلار بار. بۇلاردىن باشقا يەنە غەزەلنى ئۆزگەرتىش ئاساسىدا يېزىلغان مۇسەممەتلەر بولۇپ، بۇلار غەزەلدىن راۋاجلاندۇرۇلغان شەكىللەر دەپىلىدۇ. بۇنداق شەكىللەردىن تەربىئ، تەخمىس، تەسدىس، تەسبىئ، تەسمىن، تەتسىئ، تەئشىر قاتارلىقلار، ئالاھىدە ژانىرلاردىن تەرجىئات (تەركىبەند، تەرجىئبەند)، فەرد، قىتئە، ساقىينامە، مۇئەمما، لۇغز، تۆتلۈك، ئازادە (بىر مىسرالىق) قاتارلىقلار بار.

ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغان ئەلىشىر نەۋايى «بەدايىئۇل ـ بىدايە»نىڭ دىباچىسىدە دىۋانىغا كىرگۈزۈلگەن لىرىك ژانىرلىرى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ: «...يەنە مەسنەۋىدىلەردىن، قەسىدىلەردىن باشقا ــ تەئرى خالىسا ئۇلار ھەر قايسىسى ئايرىم كىتاب بولغۇسى ــ ھەر تۇرلۈك شېئىردىن، مەسىلەن، روھنى كۆتۈرىدىغان مۇخەممەسلەر ھەممىسى بەش زىننەتلىك، راۋان مۇسەددەسلەر ھەممىسى ئالتە قەۋەتلىك، مەنپەئەتلىك رۇبائىيلار ھەممىسى لاتاپەتلىك، پايدىلىق قىتئەلەر ھەممىسى مەنپەئەتلىك، كۆڭۈلگە يېقىملىق مۇستەھزادلار بارچىسىنىڭ سۈپەتلىرى خەتتىن زىيادە، تەئداشسىز فەردلەرنىڭ ھەممىسى شېرىن ۋە راۋانلىقتا يىگانە، نامغا ئائىت مۇئەممالار بارچىسى ئات يوشۇرماقتا چاققان، قىزغىن نەپەرلەرگە بارچىنىڭ مەپتۇنلۇقى ئايان، بىر ـ بىرىگە باغلانغان تەرجىئبەندلەر ھەممىسى يېقىملىق، مۆتىدىل تۇيۇقلار بارچىسى تۇركچە ئۇسلۇبتا بولۇپ، بۇ بەيىتلار تەۋسىدە ھەمراھ

بۇ شېئىرلار گۈزەللىكنى ھېس قىلىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارغا ئۆلچەملىك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ئوقۇتۇشتا ئاساس قىلىنىدىغان شېئىرلار بولۇپ، ئۇلار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلەرنى چۈشىنىش ۋە ئۇلارغا باھا بېرىش ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈشتە ئاساسىي رول ئوينايدۇ. بۇ شېئىرلار گۈزەللىكنى ھېس قىل

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى www.uyghurkitap.com

دەر رەھ قەدەم ئەز سەركۈن،
ۋەز خاتىرى مەن پەركۈن،
رۇخ جانىبى كاشغەر كۈن،
بەر تۇھفە سالام ئەز مەن.

(يولۇڭدا بېشىڭنى پۇت قىلىپ ماڭ، مېنىڭ خاتىرەمنى ئۆزەڭگە قانات قىلىۋال، يۇزۇڭنى قەشقەر تەرەپكە قىل، مەن تەرەپتىن سالام سۇۋغىسىنى ئېلىپ بار.)

3) مۇخەممەس: ھەر بىر كۇبلېتى بەش مىسرادىن تەركىب تاپقان مۇسەممەتلەر مۇخەممەس دېيىلىدۇ. ئەگەر غەزەلنىڭ ھەر بىر بېيىتىگە ئوچ مىسرا قوشۇش ئارقىلىق مۇخەممەس شەكلىگە كەلتۈرۈلسە تەخمىس بولىدۇ. كىلاسسىك شېئىرىيىتىمىزدە مۇخەممەس كۆپ يېزىلغان ژانىرلارنىڭ بىرى دەپ قاراشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

جىلۋە قىلدى دەھر ئارا كۆپ ھۇسنى بىپەرۋا يىگىت،
گۇل كەبى نازۇك بەدەنلىك سەرۋەدەك رەئنا يىگىت،
ئۇشبۇ مەجمەئدىنكى بولغاي ئەردى مىڭ زىيبا يىگىت،
كۆڭلۇم ئالدى بىر پەرى پەيكەر مەلەك سىيما يىگىت،
كىم بەنىي ئادەمدە ئانداق بولمامىش پەيدا يىگىت.

سەركەش ئەبلەق سەكرەتىپدۇر ئايدەك خۇرشىدۋەش،
ئىگنىدە زەركەش لىباسى، داغى ئانداقكىم قۇيەش،
ھۇسنى دىلكەش، خەلقى خەش، ئۆزى داغى ھەم جۇرئە چەش،
ئاتى سەركەش، تونى زەركەش، ھۇسنى دىلكەش، خەلقى خەش،
كۆرمەدۇك بۇ نەۋئ مەھۋەش، چابۇكۇ رەئنا يىگىت.

4) مۇسەددەس: ھەر بىر كۇبلېتى ئالتە مىسرادىن تەركىب تاپقان مۇسەممەتلەر مۇسەددەس دېيىلىدۇ. ئەگەر غەزەلنىڭ ھەر بىر بېيىتىگە تۆت مىسرا قوشۇش ئارقىلىق مۇسەددەس شەكلىگە كەلتۈرۈلسە تەسدىس بولىدۇ. مەسىلەن:

زۇلف سىيمىن جىسمىڭ ئەفئى گەنجى قارۇن ئۇستىنە
گەنج ئۇزە ساھىر كۆزۇڭ ئەفئىغە ئەفسۇن ئۇستىنە
دەردى ئىشقىڭ ئولكى قويدى جانى مەھزۇن ئۇستىنە
دېدى كۆرگەچ ئارەزىڭ ئول قەددى مۇزۇن ئۇستىنە
ئەي قەدىڭ تۇبىيۇ جەننەت خەددى گۇلگۇن ئۇستىنە
كۆرمەدى دەۋران سېنىڭدەك ئاي گەردۇن ئۇستىنە

تاپتى جان ھەر دەم ئۆلەر ھالەتدە بۇ جىسمى زەئىف
لەئلىدىن جان بەخش سۆز ئايتۇردا ئول شۇخى زەرىف
قالدى كۆزۇم تىيرە جىسمىم خەستەۋۇ جانىم نەھىف

زۇلفۇ كۆزى لەئل ھەجرىغە بولا ئالماي ھەرىق
بولدى سۆزۈم نازۇكۇ كۆڭلۈم خۇشۇ تەبئىم لەتق
ھەر قاچان سالدىن نەزەر ئول شەكلى مەۋزۇن ئۇستىنە

5) مۇسەببەئ: ھەر بىر كۇبلېتى يەتتە مىسرادىن تەركىب تاپقان مۇسەممەتلەر مۇسەببەئ دېيىلىدۇ. ئەگەر غەزەلنىڭ ھەر بىر بەيتىگە بەش مىسرا قوشۇش ئارقىلىق مۇسەببەئ شەكلىگە كەلتۈرۈلسە تەسبىئ بولىدۇ.

6) مۇسەممەن: ھەر بىر كۇبلېتى سەككىز مىسرادىن تەركىب تاپقان مۇسەممەتلەر مۇسەممەن دېيىلىدۇ. ئەگەر غەزەلنىڭ ھەر بىر بەيتىگە ئالتە مىسرا قوشۇش ئارقىلىق مۇسەممەن شەكلىگە كەلتۈرۈلسە تەسمىن بولىدۇ. مەسىلەن:

ھەر تەرەف ئەزم ئەيلەپ ئول شۇخ ستەمكار، ئەي كۆڭۈل،
تىغى ھەجرىدىن نېچە بولغاي بىز ئەفگار، ئەي كۆڭۈل،
چۈن سەفەر ئەيلەپ ئېدى بىر قاتلا دىلدار، ئەي كۆڭۈل،
دەردۇ ھەجرىغە بولۇپ ئەردۇك گىرىفتار، ئەي كۆڭۈل،
بۇيلەكىم تەئرىق ئېتىپ غۇربەتنى بىسيار، ئەي كۆڭۈل،
شەھرۇ كىشۋەردىن مەلالەت ئەيلەپ ئىزھار، ئەي كۆڭۈل،
ئاڭلادىڭ يا يوقمۇكىم ئەيلەر سەفەر يار، ئەي كۆڭۈل،
ۋاھكى، بولدۇڭ يانا بىر ھەجر ئېلكىدىن زار، ئەي كۆڭۈل.

ئەھلى ئىشق ئىچرە ماڭا دەردۇ فىراق ئولمىش نەسىب،
بۇ ئېمەس دەردىكى ئانى دەفئ ئېتە ئالغاي تەبىب،
يارنى غۇربەت ساری تەرغىب ئېتەر ھەر دەم رەقىب،
ۋاھكى، ئول گۈل فۇرقەتىدىن ئۆلگۈسى بۇ ئەندەلىب،
چۈن سەفەر ئەسبابىنى ئامادە ئەيلەپتۇر ھەبىب،
بىر تەرەف گۇيا ئەزىمەت قىلغۇدەكتۇر ئەنقەرىب،
ئول خۇد ئەيلەپ ئەزم مەن ھەم خەستەدۇرمەن ھەم غەرىب،
گاھ گاھىي بولغاسەن مەندىن خەبەردار، ئەي كۆڭۈل.

7) ھەر بىر كۇبلېتى توققۇز مىسرادىن تەركىب تاپقان مۇسەممەتلەر مۇتەسسەئ دېيىلىدۇ. ئەگەر غەزەلنىڭ ھەر بىر بەيتىگە يەتتە مىسرا قوشۇش ئارقىلىق مۇتەسسەئ شەكلىگە كەلتۈرۈلسە تەتسىئ بولىدۇ.

8) ھەر بىر كۇبلېتى ئون مىسرادىن تەركىب تاپقان مۇسەممەتلەر مۇئەششەر دېيىلىدۇ. ئەگەر غەزەلنىڭ ھەر بىر بەيتىگە سەككىز مىسرا قوشۇش ئارقىلىق مۇئەششەر شەكلىگە كەلتۈرۈلسە تەئشىر بولىدۇ.

2. تەرجىئات: بىر خىل لىرىك شېئىرلار توپىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى شېئىرلار ئوخشاش ۋەزىندە ئەمما ئوخشىمىغان قاپىيەلەردە يېزىلىدۇ. بۇخىلدىكى شېئىرلار ئورتاق ۋەزىندىن باشقا يەنە ئالدى بىلەن كەينىنى باغلاش رولىنى ئوينايدىغان مەخسۇس بەيتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر نەچچە بۆلەكتىن تۇزىلىدۇ. ھەر بىر بۆلەك (بەند) بەشتىن ئونغىچە بەيىتتىن تەركىب تاپىدۇ. بەيتلارنىڭ قاپىيەسى غەزەلنىڭ قاپىيەسىگە ئوخشاشلا بىرىنچى بەيىت ئۆزئارا قاپىيەداش، قالغان بەيتلارنىڭ ھەر ئىك-

كىنچى مىسراسى بىرىنچى بەيت بىلەن قاپىيەداش بولىدۇ. تەرجىئاتلاردىكى باغلاش رولىنى ئويناپدىغان بەيت «ۋاستە بەيت» دەپىلىدۇ. تەرجىئاتلار ۋاستە بەيىتلارنىڭ ئەينەن تەكرارلانغان ياكى ئۆزگىرىپ تۇرغانلىقىغا قاراپ تەرجىئىبەند ۋە تەركىئىبەندتىن ئىبارەت ئىككى تۈرگە بۆلىنىدۇ.

1) تەرجىئىبەند: ۋاستە بەيتى ئەينەن تەكرارلىنىدىغان تەرجىئاتلار تەرجىئىبەند دەپىلىدۇ. مەسىلەن:

(1)

خەرابات ئارا مەن دۈرد ئاشام — چەكتىلەر زاھىر ئېتىپ زۇلم تەمام
مەستلىغ بىرلە ئىشىم ئەيش مۇدام — قىلدىلار شەيخى رىيايىغا زەلىل
رىندلەر خىزمەتىدىن كامىم بۇ — بېرىبان سەۋمەئە كۇنجىدا مەقام
كى فەنا كەسبىغە قىلسام ئەقدام — مۇددەتى رەنجۇ رىيازەت چەكتىم
كىم ئەگەر ساقىيئى مەھۋەش تۇتسا — قىلىپ ئۆزۈمگە تەنەئۇمنى ھەرام
مەي قۇياشىنى تولا ئەيلەپ جام — شەيخدىن يەتمەدى نافىئ ئىرشات
سالسا مەي كۆزگۈسىدە ئارەزى ئەكس — خىلۋەت ئۇزرە داغى يۇزلەنمەدى كام
كۆزگۈنى ئەكس ئىلە قىلسام ئاشام — خانەقەھدە ياشۇرۇن بادە ئىچىپ
مېنى بۇ فىكر تەرىقىدە بىلىپ — ئەيلەدىم دەير ساری مەست خىرام
كەلدىلەر باشىما ئەھلى ئىسلام — پانا مۇغ دەيرىغە كىردىم سەرمەست
كۇچ بىلە مەينى بېرىپ مەيكەدەدىن — مەي تۇت ئەي مۇغبەچەئى بادەپەرەست

(2)

كۆيدۇم ئول ھۇسنى جەھان ئارادىن — ئول بۇتى ئىشۋەگەرىي تەرسادىن
ئۆلدۇم ئول نۇكتەئى رۇھ ئەفزادىن — ۋەسلىنى ھەر نېچەكىم تۇتتۇم ئۇمىد
رۇھۇمەن ھالى تەغەييۇر تاپتى — بولمادى نەئرەئى ۋاۋەيلادىن
كۆرۈپ ئول نەخلى قەدى رەئنادىن — زۇھد تۇتتۇمكى ئۇنۇتقايمەن ئانى
بولدى ئاشۇفتە دىماغىمغا فۇتۇر — كېچە كۇندۇز قىلىبان ھەق يادىن
ھەر دەم ئول تۇررەئى ئەنبەر سادىن — تائەتۇ تەقۋىي ئىلە بولمادى گۇم
ھۇشسىز بولدى كۆڭۈل جىلۋە چاغى — ئىشقى ئاشۇبى مەنى شەيدادىن
ئول ئىكى ئارەزى مەھ سىيمادىن — ئەمدىكىم زۇھد ئىلە ئاچىلمادى ئىش
جانغا خۇنابى ھەلاك ئولدى نەسىب — چىقىبان سەۋمەئەۋۇ تەقۋادىن
ئول ئېلكى قەدەھ پەيمادىن — يانا مۇغ دەيرىغە كىردىم سەرمەست
دىنۇ ئىمانىما ئافەت يەتتى — مەي تۇت ئەي مۇغبەچەئى بادە پەرەست

2) تەركىئىبەند: تەرجىئىبەند. ۋاستە بەيتى ئەينەن تەكرارلىنىدىغان تەرجىئاتلار تەرجىئىبەند دەپىلىدۇ. مەسىلەن:

(1)

دەھر باغىكى جەفا شارى ئىدۇر ھەر چەمەنى

جۇز ۋەفا ئەھلىغە سانچىلمادى ئانىڭ تىكەنى
كىمدەكىم داغى ۋەفا كۆرسە شەھىد ئەيلەمەسە
لالەسىڭ نە ئۇچۇن قانغا بۇيالمىش كەفەنى
پايمال ئەتمەسە ئاندىنكى كېلۇر مىھر ئىسى
ئاياغ ئاستىدا نېدىن قالدى گىياھى دەمەنى
سەفھەئى خاتىرى پاك ئولماسا بەرباد ئاندىن
بەس نە ساۋرۇلماق ئېرۇركىم كۆرەر ئانىڭ سەمەنى
راستلار بولسا ئانىڭ ئەرسەسىدە بەرخوردار
جەۋردىن بەس نېگە بىبەرلىك ئېرۇر سىررۇ فەنى
گەر يەقىن ئەھلىنى مەنسۇر كەبى قەتل ئەتمەس
بەس نېدىندۇر شەجەرۇ سۇنبۇلىدىن - ئوق رەسەنى
ۋەر كەمال ئەھلى جەلايى ۋەتەن ئەرمەس ئاندىن
نېگە تۇپراغدۇر ئول ئەكمەلى دەۋران ۋەتەنى
بەھرى ئىرفان دۇرى سەييىد ھەسەن ئولكىم ئەفلاك
يەتتى دۇرجى ئارا بىر كۆرمەدى ئانداق دۇررى پاك

(2)

زالى گەردۇن كىشىگە مەيلى ۋەفا ئەيلەمەدى
كىمدەكىم كۆردى ۋەفا غەيرى جەفا ئەيلەمەدى
قايسى بىر ۋەسل كۇنىن مىھر ئىلە قىلدى رەۋشەن
كىم يەنە ھەجر تۇنى بىرلە قەرا ئەيلەمەدى
قايسى دىلخەستەغە يەتكۈردى فەراغەت نۇشى
كىم نەسىبى يەنە يۇز نىشى بەلا ئەيلەمەدى
قايسى دەۋلەت قۇياشىن چەكتى كەمال ئەۋجى ئۇزە
كىم يەنە يەر تۇبىدە مەسكەن ئاڭا ئەيلەمەدى
قايسى لەب تەشنەغە تۇتتى قەدەھىي سافى نىشات
كىم يەنە قىسمەت ئانىڭ دەردى ئەنا ئەيلەمەدى
ھەر دىل ئازۇردىغەكىم ناۋەكى زۇلم ئەتتى كۇشاد
گەرچە بار ئەردى خەتا لېك خەتا ئەيلەمەدى
چەكتى بۇ زۇلمىن ئانىڭ بارچا خەلايىق لېكىن
چارە بۇ دەردغە جۇز ئەھلى فەنا ئەيلەمەدى
خاسسە ئول فانىيى دەۋرانكى بولۇپ ۋاسلى ھەق
قويمادى كۆڭلى ئارا غەيرى خەيالىن مۇتلەق

3. ساقىينامە: ساقىينامە ـــ بىر نەچچە بەند (بۆلەك)تىن تەركىب تاپقان ھەمدە ھەربىر بەندىنىڭ تۇنجى بەيىتى بىۋاستە ساقىيغا مۇراجىئەت سۇپىتىدە باشلىنىدىغان، مەسنەۋىي شەكلىدىكى لىرىك

شەئىرىي ژانىرنى كۆرسىتىدۇ. ئادەتتە شائىرلار ساقىينامىنى ئۆزىنىڭ مەلۇم يېقىنلىرىنى (ئۆتكەن ۋەھايات بولغان) خاتىرلەش، شۇنىڭدەك دەير (دۇنيا)نىڭ بىقارارلىقى، زامان ئەھلىنىڭ بىۋاپالىقىدىن شىكايەت ئۇچۇن يازىدۇ.

ساقىينامە نىسبەتەن چوڭ ھەجىملىك شەئىرىي شەكىل ھېسابلىنىدۇ. نەۋائىينىڭ «فەۋايىدۇل - كىبەر» دىۋانىغا بىر ساقىينامە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇ ساقىينامە جەمئىي 32 بەتتىن تەشكىل تاپقان ھەمدە «رەمەلى مۇسەددەسى مەخبۇنى مەھزۇف» ۋەزنىنى ئاساسىي ۋەزىن قىلىپ يېزىلغان. مەزكۇر ساقىينامىنىڭ باشتىكى بەندلىرى (1 ــ 20) ھۇسەين بايقارا ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى، جىيەنلىرى، نەۋرىلىرىگە بېغىشلانغان، ئوتتۇرىدىكى بەندلىرىدە نەۋائىي مۇلاقەتتە بولغان ئەدىبلەر (ۋەفائى، سۇھەيلى، تۇفەيلى، جامى، سەييىد ھەسەن، پەھلىۋان مۇھەممەد ۋە باشقىلار) توغرىسىدا ئەسلىمىلەر، ئۇنىڭدىن كېيىنكى بەندلىرى ئىشق - مۇھەببەت ۋە بۇنىڭغا باغلىق كەچۈرمىشلەر، 30 - بەندى بولسا ئۆزىنىڭ سادىق دوستلىرىغا (مۇقىمى، خوجا كەمال، مىر سەدرى، بەدئىي...)غا، 31 - بەندى ھايات ئەدىبلەرگە بېغىشلانغان. 32 - بەندى شاھنى مەدھىيەلەش ئارقىلىق خۇلاسە تەرزىدە يېزىلغان.

دېمەك، ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدا لىرىك شەئىرلارنىڭ تۇرلىرى نىسبەتەن كۆپ، نەزەرىيەۋى ۋە بەدئىيلىك ئۆلچىمى ئىنتايىن يۇقىرى. جۇملىدىن كۆپ بەندلىك شەئىرلارنىڭ تېخىمۇ شۇنداق، شەكىل ۋە مەزمۇن جەھەتتە كۆپ بەندلىك شەئىرلارغا قويۇلمىغان تەلەپ ناھايىتى قاتتىق. شائىرلار كۆپ بەندلىك شەئىر يېزىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئىستېداتىنى تېخىمۇ بەك نامايەن قىلىپ كەلگەن.

(ئاپتور جۇڭگو ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە مۇقام ئىلمىي جەمئىيىتىدە)

ۋ.بارتولد

«قۇتادغۇبىلىك»تە تىلغا ئېلىنغان بۇغراخان كىم؟

ئەزەربەيجانچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچى: ئەھمەدجان ئابدۇرەھىم

مۇسۇلمان تۈركلىرىنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى ئەدەبىي ئەسىرى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ھىجرىيە 462 ـ يىلى (مىلادىيە 1069 ــ 1070 ـ يىللىرى)دا چۇ دەريا بويىدىكى بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان يۇسۇف خاس ھاجىب تەرىپىدىن كاشغەردە سەلتەنەت نامى «شەرقىنىڭ پادىشاھى تابغاچ خانى پادىشاھ بۇغراخان»، «تابغاچ قارا بۇغرا خانلار خانى»، «تابغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان» ۋە ياكى «ئوردۇ كەنت خانى بېك» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بىر ھۆكۈمدار ئۈچۈن يېزىلغانلىقى مەلۇمدۇر.

11 ـ ئەسىردىكى كاشغەر ھۆكۈمدارلىرىنىڭ سەلتەنەت تارىخى ھەققىدىكى يازما مەلۇمات بەك ئاز، شۇنىڭ ئۈچۈن يۇسۇپ خاس ھاجىپ تىلغا ئالغان ھۆكۈمدارنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى كەسكىن مۇقىملاشتۇرۇش ئاسان ئەمەس. ھالبۇكى، بۇ ھۆكۈمدارنىڭ «ئىلىك خانلار» سۈلالىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىدە شۈبھە يوق. بۇ خانلىقنىڭ تارىخى توغرىسىدا مۇسۇلمان ۋە ياۋروپا ئالىملىرى ئارىسىدا بىرىنچى نەقىل مەنبەسى ئىبنۇل ئەسىرنىڭ بۇيۇك ئەسىرىدىكى تەخمىنەن 408 ـ يىلىغا ئائىت بايانىدۇر. ئىبنۇل ئەسىر دەيدۇكى: «كاشغەر، خوتەن ۋە بالاساغۇن ھۆكۈمدارى ‹قادىرخان يۇسۇف›نىڭ ئوغلى ‹ئارسلانخان› قەبرىستانىشى ‹بۇغراخان› تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلۈپ ئەسىرگە ئېلىنغان. ئۇزاق ئۆتمەي ‹بۇغراخان›مۇ ئايالى تەرىپىدىن زەھەرلەنگەن، بۇ ئايال ئارسلانخانىنىمۇ ھىجرىيە 439 ـ يىلى ئۆلتۈرگۈزگەن. بۇغراخان پەقەت 15 ئاي ھۆكۈمدارلىق قىلغان بولۇپ، ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئورنىغا يۇسۇف قادىرخانىنىڭ ئوغلى «توغرۇلخان» (قەبرىستانىشى تەرىپىدىن) چىقىپ (456 ــ 457 ـ يىللىرىغا قەدەر) ھۆكۈمدارلىق قىلغان. ئوغلى توغرۇل تېكىن ئىككى ئايدىن كېيىن «يۇسۇف توغرۇلخانىنىڭ قەبرىستانىشى ۋە تابغاچ بۇغراخانىنىڭ ئوغلى ‹ھارۇن بۇغراخان› تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن. ھارۇن بۇغراخان كاشغەردىن ئۆتۈپ ‹ھارۇن›، (ياكى توغرۇل تېكىن)نى ئەسىر ئالغان. قوشۇننىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن كاشغەر، خوتەن ۋە بالاساغۇن ئەتراپلىرىغا قەدەر بولغان پۈتۈن زېمىننى قولغا كىرگۈزگەن. شۇنداقلا 29 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، 496 ـ يىلى ۋاپات بولغان.

ئەمما، بۇ بايان تامامەن توغرا دەپ قارالمايدۇ. چۈنكى، «بۇغراخان ھارۇن» توغرۇلخانىنىڭ قەبرىستانىشى

بولسا، ئۇ هالدا يۈسۈف قادىرخاننىڭ ئوغلى بولۇشى كېرەك. ئىبنۇل ئەسىر ئۆز ئەسىرىنىڭ ئالدىنقى سەھىپىلىرىدىمۇ شۇنداق كۆرسەتمەپ ئۆتىدۇ. ئىبنۇل ئەسىرنىڭ تىلغا ئالغىنى ۋە بۇ هۆكۈمرانلارنىڭ 439 ـ يىلىدىن 496 ـ يىلىغا قەدەر بولغان 57 يىللىق سەلتەنەت تارىخى توغرىسىدىكى مەلۇماتتا بوشلۇق بار، يەنى بۇنىڭدا ئون يىل ئارىلىق بوش قالىدۇ. بۇ ئون يىل هەققىدە ئىبنۇل ئەسىردىن تېخىمۇ ئىلگىرىكى بىر مۇئەللىپتىن، يەنى «ئەبۇلفەزل بەيهەقي»[1]دىن بىلىمسىزكى، بىرىنچى بۇغراخان ئىبنۇل ئەسىر بۇ بۇغراخاننى «مەهمۇد»دەپ ئاتايدۇ (439 ـ يىلى ئەمەس، 449 ـ يىلى ۋاپات بولغان). بۇنداق بولغاندا، توغرۇلخان بولسا 451 ـ يىلىدىن 467 ـ يىلىغىچە، «بۇغراخان هارۇن» 467 ـ يىلىدىن 496 ـ يىلىغىچە هۆكۈمرانلىق قىلغان دېيىلسە، ئاندىن توغرا بولىدۇ. ئىبنۇل ئەسىر بۇ ئىككى قېرىنداشنىڭ بىرلىكتە سەمەرقەنت خانى شەمسۇل مەلىككە قارشى يۈرۈش قىلغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇلارغا ئاساسەن شۇنداق نەتىجىگە كېلىش مۇمكىنكى، يۈسۈف خاس هاجىپ تىلغا ئالغان بۇغراخان بۇغراخان هارۇن ئىبنى يۈسۈفتۇر. بۇ پىكىرنى بۇنىڭدىن بۇرۇن «ئىسلام ئېنىسكلوپېدىيەسى»نىڭ بۇغراخان هەققىدىكى بايانلىرىم ئىچىدە ئۆزۈم سۆزلەپ ئۆتكەنىدىم.

هالبۇكى، بۇ پىكىر «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ باشقا بىر نۇسخىسى فەرغانەدە[2] «مەنمەنگان»(نەمەنگان) دا بولۇشى كېرەك) تېپىلغاندىن كېيىن قىممىتىنى يوقاتقان. چۈنكى، بۇنىڭدا ئەسەر سۆزغا قىلىنغان خان ئەبۇ ئەلى هەسەن ئىبنى سۇلايمان بولۇپ كۆرۈلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، بۇ كىشى ئارسلانخان سۇلايمانىنىڭ قېرىندىشى ئەمەس، ئوغلى بولۇپ چىقىدۇ. ئەمما، جەمال قۇرشى (ياكى قەرشى)نىڭ ئىلىك خانلارنىڭ مۇختەسەر بىر تارىخى بولغان «مۇلهەقاتۇس ـ سۇرراھ»[3] ناملىق ئەسىرىدە بۇ هەقتە هېچ بىر مەلۇمات تاپالمىساقمۇ، ئۇ بەرگەن ئىنسابى (نەسەبنامە خاراكتېرلىك) مەلۇمات ئىبنۇل ئەسىرنىڭ بەرگەن

كتاب توربكتى www.toplarkitap.com

قوداتقو بيليگنىڭ ذكر ايتديكى بوغراخان كيمدر؟

و. بارتولد
روس علوم آقادەمىيسى اعضاسىدن

مسلمان تورکلرك اك اسکى ادبى اثرى اولان «قوداتقوبيليك» ويا «قوتادغو بيليك»ك ٤٦٢ هجرى (١٠٦٩-٧٠ ميلادى) ده «چو» نهرى اوزرنده كائن «بالاساغون» شهرنده متولد «يوسف خاص حاجب» طرفندن «كاشغر» ده سلطنت ايدن و «مشرق ملكى طابغاج خانى ملك بغرا خان» ، « طابغاج قرابغرا خانلر خانى » ، «طابغاج اولوغ بغرا خان» ويا ساده جه «اوردوكند خانى يك» نامله معروف برحكمدار ايچون تأليف ايديلمش اولديغى معلومدر.

اون برنجى عصر «كاشغر» حكمدارلرينك سلطنت تاريخلرينه متعلق معلومات پك آز و مبهم اولديغى كبى، سكوى وثائقده مفقود بولونمقدەدر . اونك ايچون، «يوسف» طرفندن ذكر ايديلن حكمدارك كيم اولديغنى قطعيتله تعيين قولاى بر ايش دكلدر . آنجاق، بونك «ايلك خانلر» سلاله سنه منسوب اولديغى شبهه كوتورمز ه بوخاندانك تاريخى ايچون كرك مسلمان وكرك اوروپا عالملرنجه برنجى مأخذ، «ابن الاثير»ك معظم اثرى، بالخاصه، ٤٠٨ سنه سنه عائد قيد ايتديكى بياناتدر. ابن الاثير ديبوركه : كاشغر، ختن وبالاساغون حكمدارى «قادر خان يوسف»ك اوغلى «آرسلان خان» قارداشى «بغراخان» طرفندن خلع اولونوب اسير ايديلمشدر؛ «بغرا خان» بالآخره زوجه سى طرفندن زهرلەنمش، وينه بوقادين آرسلان خانى ده ٤٣٩ ه تاريخنده اعدام ايتديرمشدر . بغرا خان يالكز اون بش آى حكومت ايتمش اولوب يرينه يوسف قادر خانك اوغلى (يعنى قارداشى طرفندن) «طغرل خان» كچەرك اون آلتى سنه (٤٥٦ ويا ٤٥٧ سنه لرينه قادار) حكومت سورمشدر . اوغلى طغرل تكين ايكى آى صوكره «يوسف طغرل خانك قارداشى و تافقاچ بغرا خانك (؟) اوغلى» «هارون بغراخان» طرفندن خلع ايديلمشدر ؛ هارون بغرا خان كاشغرى «عبور» ايدەرك «هارون» ى (طغرل تكين اولماسين ؟) اسير ايتمش ، واردوسنى كندينه رام ايتدكدن صوكرا «كاشغر» و«ختن»ى، «بالاساغون» جوارينه قادار اولان بوتون اراضيى ضبط ايتمش، وبوراده يكرمى دوقوز سنه حكومت سورەرك ٤٩٦ده وفات ايتمشدر .

بايانلىرىدىن بەكرەك توغرىدۇر. بۇ ئەسەر ئىبنۇل ئەسىر ھىجرىيە 522 ـ يىلىدا «قارا قىتان»لارنى باسـ
تۇرغانلىقىنى ئېيتقان ھۆكۈمدار دەل ئەھمەد ئارسلانخانىنىڭ دادىسى ۋە سۇلايمانخانىنىڭ ئوغلى ھەسەن
تافقاچخان ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. بۇلارغا ئاساسەن «قۇتادغۇبلىك» زىكىر قىلغان تافغاچخان ۋە ياكى
«بۇغراخان» مۇشۇ كىشى شۇ بولۇشى كېرەك.

يارکەنتتە تېپىلغان 474 ـ يىلى ياكى 494 ـ يىلى زۇلھەججىگە ئائىت بولغان بىر ۋەسىقىدە بۇ
ۋەسىقىنىڭ ۋاقتىنى 1082 ـ يىلى 2 ـ ماي ياكى 1101 ـ يىلى 27 ـ ئىيۇل دېيىش مۇمكىن، چۈنكى
ۋەسىقە خېتى بۇزۇلغان بولغاچقا ۋەسىقە تارىخىغا ئائىت ئەرەبچە سۆز «سەبئەين» 70مۇ ياكى «تىسئەين»
90 مۇ بىلگىلى بولمايدۇ. شۇ زامانلاردا «كاشغەر»دە ھۆكۈم سۈرگەن خانىنىڭ ئىسمى «تافغاچ بۇغرا قارا-
خان ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمان ئارسلان قارا خاقان» ئىكەنلىكى كۆرۈلمەكتە.

تۆۋەندىكىسى «قۇتادغۇبلىك»تە
تىلغا ئېلىنغان بۇغراخانىنىڭ كىم-
لىكى مەسىلىسىدە ئىبنۇل ئەسىر-
نىڭ بايانىنى تامامەن ئىنكار قىلى-
دىغان ئەنە شۇ ۋەسىقىنىڭ مەتنى
ۋە تەرجىمىسى④:

تەرجىمىسى: ... ئۇشبۇ ھۆججەت
ئۇلۇغ خاقان ۋە باشبۇغ مەلىكۇل
مۇئىيدۇل مۇزەففەرۇلمەنسۇر، ئىز-
زۇددىن، مەشىدۇد ـ دەۋلەتۇل قاھى-
رە ۋە بۇرھانۇل مىللەتۇل باھىرە، ۋە
كەھفۇل ئەلامەتۇت ـ تاھىرە، غىيا-
سۇل مۇسلىمىن. شەرقنىڭ ۋە چىن-
نىڭ خانى، ئەمرۇل مۇئمىنىننىڭ
دوستى تەفغاچ بۇغرا قاراخان ئەبى
ئەلى ھەسەن بىن سۇلايمان ئارسلان
قاراخان ۋە ئۇلۇغ شاھزادە ۋە باشبۇغ
ئىمادۇددەۋلە، سەدادۇل مىللەت
چەغرى تېكىن ئەبى مۇسا بىن مەلى-
كۇل مەشرىق تەفغاچ بۇغراخان مۇ-
سۇلمانلارنىڭ ئەمىرى بولغان خو-
جىمىز ــ ئاللا ئۇنىڭغا داۋاملىق
نۇسرەت ئاتا قىلغاي ــ تەرەپلىرىدىن
يارکەنت تەۋەسىگە مەنسۇپ بۇ يۇرتقا
قازى ۋە ھاكىم بولغان شەيخ، قازى
ۋە ئىمام ئەبۇبەكر مۇھەممەد بىن

بو بيانات ، شبهه‌سز ، تماماً دوغرو عد ايديله‌مز . « بغرا خان‌هارون »، طغرل خانك قارداشى ايدى ايسه يوسف قادرخانك اوغلى اولماليدر؛ فى‌الواقع «ابن‌الاثير»داها اولكى صحيفه‌ده بويله كو-تريبور . «ابن‌الاثير»ك بحث ايتديكى و٤٣٩ دن ٤٩٦ يه قادار كى (اللى يدى سنه‌لك) سلطنت مدتى بوتون بوزمانى اورتميور ، داها اون سنه آچيقده قاليور . هر حالده داها اولكى برمؤلفدن، «ابوالفضل بيهقى»دن[١] بيليورزكه «برنجى بغراخان» (ابن‌الاثير بوكا «محمود» ديبور) ٤٣٩ده دكل ٤٤٩ده وفات ايتمشدر. شوحالده «بغراخان‌هارون» ٤٦٧دن٤٩٦يه، طغرل خانده ٤٥١ دن ٤٦٧ يه قادار حكومت سورمش اولمق ايجاب ايدر ؛ «ابن‌الاثير» ايكى قارداشك برلكده سمرقند خانى شمس‌الملكه قارشى پادشاهلرى محاربه‌لردن بحث ايديبور. بناءً عليه بوندن شو نتيجه‌يه واصل اولونه بيليركه «يوسف خاص حاجب» طرفندن ذكر ايديلن «بغرا خان» بغرا خان هارون ابن يوسف‌در ؛ بوفكر اولجه‌ده «اسلام آنسيقلوپه‌ديسى» نك «بغرا خان» فقره‌سنده طرفدن درميان ايديلمشدى .

لكن بوفكر «قوداتقوبيليك» ك ديكر برنسخه‌سنك فرغانه‌ده[٢] «منمنكان»ده كشفندن صوكرا قيمتى غائب ايتمشدر ؛ زيرا بونده ، اثرك اتحاف اولوندينى خان ابوعلى حسن بن «سليمان» اولارق كوسترلويور . شوحالده بوآرسلان‌خان سليمانك قارداشى دكل اوغلى ايمش. واقعاً «جمال قرشى» (ويا قرشى) نك ايليك‌خانلرك مختصر برتاريخى اولان «ملحقات‌الصراح» [٣] عنوانلى اثرنده بوكا داثر همان هيچ معلومات بولامايورسه‌ده ، ويرديكى انسابى معلومات، «ابن‌الاثير»ك بياناتندن چوق داها دوغرودر؛ بواثر، ابن‌الاثيرك، ٥٢٢ ده «قره‌خطاى» لرى بوزديغنى سويله‌ديكى احمد آرسلان‌خانك باباسى وسليمان آرسلان‌خانك اوغلى حسن طاقفاج‌خان[٤]

[١] تاريخ بيهق ، مورله‌ى طبعى، ص ٢٣٠

[٢] كاشفى اولان زكى وليدى افندى ، روس آركه‌ئولوژى جمعيتى شرق شعبه‌سى يازيلرى ، ٢٢نجى جلدنده بونى تعريف ايتمشدر . بويازمه، اسلام آنسيقلوپه‌ديسنك «ايليك‌خانلر» فقره‌سنده‌ده طرفدن ذكر ايديلمشدر [مقاله‌نك يازيلديغى صيرادە يازمه‌نك غائب اولمش اولديغنى «بارتولد» سويله‌يورسه‌ده، تكرار بولونمش اولديغى وليدى افندى طرفندن بيلديريلمشدر . بو صايمزده‌كى « تورکيات خبرلرى » قسمنه باقكز . مترجم] .

[٣] مؤلفك كندى افاده‌سنه نظراً [و. بارتولد، موغول استيلاسى دورنده تورکستان، متنلر : [عربى بالقرشى لغتك] قرشى نسبتى قريشدن مأخوذ دكلدر [«زاپيسكى» ، جلد ١١ ، ٢٨٦] ؛ بونكله برابر پيغمبر كبى كندينى قرشى (قريشى) كوسترييور .

[٤] موغول استيلاسى دورنده تورکستان، متنلر، ص ١٣٣ و بوقاريسى .

ئەبدۇسسەمەد بىن ئىسمائىل ئەلبۇخارى ـــ ئۇنىڭغا ئاللانىڭ سالامى ئۇزۇلمىگەي ـــ ھۆكۈمەت ۋە قازا-
لىق مەجلىسىنىڭ ھۆكۈم قىلغۇچىسىدۇر.

راست بايان قىلىنۇركى، 474 ـ يىلى (ياكى 494 ـ يىلى) زۇلھەججەنىڭ ئاخىرىدا قەرامەند (ياكى قەرابەند ـــ بۇ ئىسىمنىڭ ئوسمان تۈركلىرى دەۋرىدىكى قەرامانلار بىلەن ئالاقىسى بارمىدۇ؟) ئىنال پولاد سۇباشىنىڭ ئوغلى ھاجى ئىنال ئىسىملىك كىشىكى، مەھكىمىمىز ھۇزۇرىغا كەلگەن. ئۆزى ساقال ـ بۇ-
رۇتلىرى ئەمدى چىقىشقا باشلىغان، بەدىنى نازۇك، چاچلىرى تۈز، بويى ئېگىز، رەڭگى سېرىق ۋە ۋۇجۇدى باشقىچىلا، كۆزلىرى كۆكۈچرەك، قاشلىرىنىڭ ئارىسى ئوچۇق بىر كىشى بولۇپ، ئۆزى بىلەن بىللە تەف-
جەج (« تەفغاچ» ـــ «تاۋغاچ»نى خاتا يېزىپ قالدىمۇ قانداق) ئوغلى ھارۇن ئىسىملىك كىشىنى ئېلىپ كەلگەن. ھەر ئىككىسى تېخى چىرايى، ئىسمى، نەسەبى تەرەپلەردىن بىزگە توغرا مەلۇماتلار ئارقىلىق بە-
لىنگەن ۋە تونۇلغانىدى. كەلتۈرگۈچى (دەۋاگەر) كىشى ئېلىپ كېلىنگەن (جاۋابكار) كىشى ھەققىدە يارکەنت تە-
ۋەلىرىدىن «بەربۇل» (بربل) دەپ ئاتە-
لىدىغان بىر جايدا ئىسھاق ئىسىملىك قۇل سودىگىرىنىڭ نامىغا ئاتالغان مەسجىدنىڭ قارشىسىغا جايلاشقان، تۆت ئەتراپىدا ئوتتۇز يۈك بۇغداي ھوسۇل بېرىدىغان بىر بۆلۈك يەر بولۇپ، بىر قىسمى ئۇنۇملۈك، بىر قىسمى بولسا ئۇنۇمسىز بولغان بىر پارچە تۇپراقنى دەۋا قىلىدۇ. ئۇ يەرنىڭ چېگراسى: بىر تەرىپى يۇسۇف ئىنالنىڭ تېرىلغۇسى، بىر تەرىپى سۆكمەن بەگكە تەۋە ئې-
رىق؛ بىر تەرىپى يۇسۇف ئىنالنىڭ تېرىلغۇسى، يەنە بىر تەرىپى بولسا ئو-
مۇمنىڭ يولى ۋە چۆپرەز ئىنالنىڭ تېرىلغۇسى بولۇپ، «ئەزاك» دەپ ئاتە-
لىدىغان دەريا بىلەن چېگرالىنىدۇ. دەۋاگەر دەۋاسىدا ئۇشبۇ چېگرا دائە-
رىسىدىكى يەرنىڭ مەزكۇر ئۇقتۇرۇشـ-
تا ئىسمى زىكىر قىلىنغان دادىسىنىڭ مال ـ مۈلكى بولۇپ، مەرھۇمنىڭ ۋاپا-
تى بىلەن ئۆزى ۋە باشقا ۋارىسلارغا بۆ-
لۈپ بېرىلگەن مىراسلارنىڭ ئۆزلىرە-
نىڭ ئىلكىدىكى مۈلۈك ۋە ھوقۇقلىرى

قوداتقو بيلىكك ذكر ايتديكى بوغرا خان گيمدر ۲۲۳

اولديغنى سويلەيور. بناءً عليه قوداتقوبيلىكك ذكر ايتديكى تافقاج خان ويا «بغراخان» بواولماليدر.

اخيراً يازكنده بولونان ٤٧٤ ويا ٤٩٤ ذى الحجه تاريخلى بر وثيقه ده [يعنى ٢ مايس ١٠٨٢ ويا ٢٧ ايلول ١١٠١ده ؛ چونكه وثيقه تام بوراده بوزولمش اولديغى ايچون كلمەنك «سبعين» مى ويا «تسعين» مى اولماسى لازم كلديكى كسديرىلەميور] اوزمانلرە «كاشغر» ده حكومت ايدن خانك اسمى «طفغاج بغراقراخاقان ابوعلى بن سليمان آرسلان قرا خاقان» اولديغى كورولمكده در. ايشته قوداتقو بيلىكك بحث ايتديكى بغرا خانك كيم اولديغى مسئله سنى قطعيتله اثبات ايدن «ابن الاثير» ك بياناتى تماماً جرح ايتمش اولان وثيقه شودر :

متن [١]

بسم الله الرحمن الرحيم احمد الله و استغفره هذا كتب يشهد عليه الشيخ القاضي الامام ابوبكر محمد بن عبدالصمد بن اسمعيل البخارى سلمه الله و ابقاه فى مجلس حكمه و قضائه بكورة بازكنده وهو يومئذ قاضيها و حاكم اهلها و نواحيها من قبل الخاقان الاجل السيد الملك المؤيد المظفر المنصور عزالدين مشيد الدولة القاهرة و برهان الملة الباهرة وكهف الامة الطاهرة غياث المسلمين ملك المشرق والصين طفغاج بغرا قرا خاقان ابى على الحسن بن سليمن ارسلان قرا خاقان مجتبى خليفة الله ولى وامير المومنين ومن قبل التكين الاجل السيد عماد الدولة سداد الملة جغرى تكين ابى موسى هرون بن ملك المشرق طفغاج بغرا قرا خاقان مولى امير المومنين اطال الله بقاهما واعز نصرهما انه حضر مجلس الحكم قبله بها فى غرة ذى الحجة سنة اربع وسبعين [٢] واربعماية المسمى بحاجى انال بن بولاد سوباسى قرامند انال و هو امرد قد طر شاربه شعرانى سبط الشعر تام القامة ادهم اللون ضخم اشهل ابلج و احضر بحضوره المسمى هارون بن تنجبغ وقد عرفهما معرفة صحيحة بالوجه والاسم والنسب وادعى الذى حضر اولا على الذى احضره معه قطعة ارض فريدة موضعها برستاق يدعى بربل وهى من رساتيق كورة بازكندة بحضرة مسجد ينسب الى اسحق الجلاب وهى مبذرة ثلثين و قرحنطة بعضها موات و بعضها صالحة للزراعة (بحدوده؟)[٣] الاربعه فالحد الاول لزيق ارض يوسف انال والثانى لزيق ساقية تنسب الى سوكان بك والثالث لزيق ارض يوسف انال والرابع لزيق طريق العامة و لزيق ارض جوبرز انال ولزيق نهر يدعى ازاك و ذكر فى لفظ دعواه ان جميع هذه الارض المحدودة فيه كانت ملكا لابيه المسمى فيه و مات و تركها ميراث له و لغيره من ورثته والآن ملكهم و حقهم و ان هذا استولى عليها ظلما وجورا واجب عليه رفع يده عنها و تسليمها اليهم وهو يمتنع عن ذلك وسأل مسألته فسئل فانكر دعواه

[١] ايجاب ايدن شەلر و نقطەلرك چوغى طرفدن قونولمشدر . بارتولد [بزجه شەلرە لزوم كورولەمشدر . مترجم] .
[٢] ويا تسعين .
[٣] اصلنده بوقدر .

قاتاردا بولغانلىقىنى، ئەمما زالىمنىڭ بۇ يەرنى زۇلۇم ۋە جەبىر قىلىپ ئېلىۋالغانلىقى، مۇشۇنىڭغا ئا-ساسەن مەرھۇمنىڭ ئۇشبۇ مالىلىرىنى ئۆزلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىشلىرى لازىم بولغاندا زالىم تەرىپىدىن رەت قىلىنغانلىقىنى بايان قىلىپ جەريانىنىڭ جاۋابكاردىن سورىلىشىنى تەلەپ قىلغان. جاۋابكاردىن تەپ-سىلىي جەريان سورالغاندا، بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ئەسلىي دەۋا ۋە يېڭى دەۋا ئالدىدا ئاچچىقلانغان ۋە ئىنكار قىلغان. ئېتىزنىڭ ئۆزىنىڭ مۇلكى ئىكەنلىكىنى ۋە بۇنى باشقىلاردىن مەلۇم خىراجەت بىلەن قا-نۇنلۇق مۇلكى قىلغان بولۇپ، ھەققىنى ئادا قىلغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. دەۋاگەرگە، تېرىلغۇ ئۆزد-ىنىڭ بولسا بۇ دەۋاسىنىڭ ھەقىقىيلىكى ۋە ئىپادىسىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئىسپاتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشى بىز تەرىپىمىزدىن ئەمىر قىلىنغاندا، ئۇچ نەپەر كىشى كەلتۈرۈپ بۇلارنىڭ گۇۋاھچى بولغانلىقىنى بايان قىلغان. بۇلارمۇ دەۋاگەرنىڭ سۆزى ھەقىقىي ئىكەنلىكىگە گۇۋاھچى بولغان. بۇنىڭ ئۈستىگە دەۋاگەر گۇۋاھچىلىرىنىڭ گۇۋاھلىقى ۋە ئىپادىلىرىنىڭ نەزەرگە ئېلىنىشىنى تەلەپ قىلغان.

گۇۋاھچىلار تۆۋەندىكىچە: ئابدۇجە-لىل چەغرى، سۇ باشى بىن مۇسا بىن ئەملۇك، ئەبۇبەكرىش شەلاجى بىن بىراق بىن يەربا، جىبرئىل ۋە ساق باشى بىن مۇسا بىن بۇقجار.

يەرلىك ئورۇنىنىڭ دەۋانى تەكشۈ-رۈشى ۋە ئۇنىڭ جەريانىغا تەكرار قاراپ چىقىشىدىن كېيىن، گۇۋاھچىلارنىڭ ئىپادە بىلدۈرۈشى ئۇمىد قىلىنغان. گۇۋاھچىلارمۇ تالاش ـ تارتىش قىلغان ئىككى تەرەپنىڭ ھۇزۇرىدا توغرا ۋە مە-نىلىك گەپلەر بىلەن دۇرۇس، ئادىل ئو-رۇندا تۇرۇپ دەۋانىڭ مۇۋاپىقلىقىغا گۇۋاھلىق بەرگەن. ئىككى تەرەپمۇ ھېچ بىر نۇقتىدا ئىختىلاپ قىلىشمىغان. بۇلارنىڭ ھاللىرى ۋە ئادالەتلىرى، تەكشۈرۈش تەۋسىيەلىرى ئىجرا قىلىنغاندا، ئەمەلىيەتتە ئادالەت بىلەن ئىش قىلىنغان، يەنى ئىككى تەرەپ ئادىل مەيداندا تۇرۇپ دەۋاغا قاتناشقان ۋە ھۆ-كۈم دەۋاگەرنىڭ پايدىسىغا بېرىلگەن. شۇنىڭغا بىنائەن، ۋەزىيەت شۇ تەرتىپىدە مەرھۇمنىڭ نامىغا بۇ ئۇقتۇرۇش ھۆ-

---

قوداقوبيليكك نامه يازيلديغى بغرا خان كيمدر ۲۲۵

بو كتيرن شخص كتيرديكى شخص عليهنه ، يازكند قضاسندن بربل دينيلن بريده كاتب و جلاب اسحق نامنه مضاف مسجدك قارشوسنده واقع وحدود اربعه‌سى داخلنده اوتوزبوك بوغداى محصولى ويرر برقسى زراعته صالح وبرقسى غيرصالح اراضىٔ موائدن عبارت برقطعه طوپراق دعوا ايتمشدر. شويله‌كه : برطرفى يوسف اناك تارلاسى برطرفى سوكان بكه عائد آرق، برطرفى يه يوسف اماك تارلاسى وبرطرفى ده طريق عامه وجوبرزاناك تارلاسى وازاك دينيلن نهر ايله محدوددر. مدعى دعواسنده اشبو حدودايله محدود اراضينك اشبو اعلامده اسمى مذكور بابا سنك مالى اولوب مرقومك وقايله كنديسى وديكر ورثه يه انتقال ايتمش والآن كندولرينك ملك وحقلرى بولونمش اولديغنى وبريكنك بوراسنى ظلماً وجوراً استيلا ايتديكنى و بناءً عليه مرقومك يدينك (اشبو اموالدن) رفعيله كنديلرينه تسليمى لازم كلديكى حالده امتناع ايتمكده اولديغنى بيان ايله كيفيتك (مدعى عليهدن) صورولمه‌سنى طلب ايتمش و مدعى عليهدن كيفيت صورولدقده مرقوم دعواىى اصلاً و رأساً جحد وانكار ايتمش وتارلاسنك كندى ملكى وحق اولديغنى، و بونى غيردن ثمن معلوم ايله اشترا ايتمش اولوب بدلنى نقداً تسويه ايتمش بولوندىغنى ادعا ايلەمشدر. مدعى به تارلا كنديسنك ايسه ، اشبو مدعاسنك صحتنى و افاده‌سنك دوغرولغنى اثبات ايچون بينه اقامه ايتمى طرفزدن امر اولوندقده اوچ نفر كتيروب بونلرك شاهداولدقلرنى بيان ايلەمش، بونلرده مرقومك ديديكنك صحيح اولديغنه شهادت ايلەمشلردر. بونك اوزرينه مدعى مرقومنك شهادتلرينك استماعيله افاده‌لرينك نظر دقته آلنمه‌سنى طلب ايتمشدر. شاهدلر شونلردر : عبدالجليل جغرى سوباشى بن موسى بن املوك و ابوبكر الشلاجى بن براق بن يربا و جبرئل وساق باشى بن موسى بن بقجار. موضوع بحث دعوا و انكار طرفينه تكرار ايتديريلدكدن صوكرا شاهدلرك افاده‌لرى ايسته‌نمش و هربرىسى صيرا ايله متنازعلرك حضورنده متفق اللفظ والمعنى شهادت صحيحه و مستقيمه ايله دعوانك موافقتنه شهادت ايتمشلر و هيچ بر نقطه‌ده اختلاف كوسترمه‌مشلردر . بونلرك حالرى وعدالتلرى تفحص و تزكيه‌لرى اجرا قيلندقده فى الواقع عدالتلرى ظاهر اولمش وحكم مشهود عليه عليهنه توجه ايتمشدر. بناءً عليه كيفيت اولصورتله مرقومه اعلام و كنديسنك حق وارسه (بريكيلرى) دفع و جرح ايده‌جك بربنه كتيرمسى امر اولونمش ومرقوم ايسه اوته كيلر ايچون ويرىلن مدتك برمثلى داخلنده بوندن تماماً اظهار عجز ايتمش اولغله بزده الله تعالادن ياردم ديله‌يه‌رك و هردرلو زيغ و زللدن صيانتزى نيازايده‌رك اشبوحدودلرى معين طوپراغك مشهود لهك وبابا سنك ديكر ورثه‌سنك ملكلرى اولديغنه حكم و محكوم عليهك بوندن قصربدله محكوم لهه تسليم ايتمه‌سنى امر و نقداً ويرديكى ثمنك استردادى ايچون بايعه مراجعت ايده‌بيله‌جكنى تفهيم ايلمشزدر . بعده محكوم‌له بو صورتله عندمزده ثابت اولان حقنى تثبيتاً يدينه براعلام اعطاسنى رجا ايلەمسيله اشبورجاسى اسعاف قيلنمش وايجاب ايتديكى زمان برحجت اولمق اوزره بالاده‌كى تاريخ ايله مورخ اشبو اعلامك تسطيرى امر اولونمشدر .

اشبو اعلامك طرفندن صادر و امضاىى حاوى سطرك كندى خطدستى اولديغنى تصديق وبيان ايلر : محمد بن عبدالصمد بن اسماعيل .

نوط

«پروفسور بارتولد»ك بحث ايتديكى وثيقه، ۱۹۱۱ده «يازكند» خارجنده‌كى باغچه‌لردن برنده

تورکیات مجموعه‌سی — ۱۵

٢٢٦ قوداتقوبيليك نامنه يازيلديغى بغرا خان كيمدر

برآغاج آلتنده كشف ايديلمش اولان عربجه واويغورجه محكمه اوراقدن بريدر . بونلر، اوزمان «كاشغر»ده باش قونسولوس اولان «سيرجورج ماقارتنه‌ى»ه كتيريلمش، وموميا‌يه‌ده بونلرى هندستان حكومتنه كوندەرمشدر . بووثائق اليوم هندستان آثار عتيقه مديريت عموميه‌سنده‌در . مع‌مافيه بونلرك فوطوغرافله آلنمش صورتلرينى الده ايده‌بيلدم .

جمعاً اون‌بش پارچه وثيقه‌در. يديسى عربجه، دوردى عرب حروفاتيله تورکجه، اوچى‌ده اويغور حروفاتيله تورکجه يازيلمشدر. عربجه‌لرده، برى مستثنا اولق‌اوزره، امضا وشهادتلر عربجه‌در؛ بونده شاهدلرك امضاسى اويغور جرفلريله‌در . چوغى تاريخليدر . الك اسكيسى ٤٧٤ و الك يكيسى ٥٢٩ هجرى‌دندر . يعنى هپسى ميلادك ١١ نجى عصرى نهايتنه و١٢نجى عصرى بدايتنه عائددر . تورکجه وثيقه‌لر ، بالخاصه عربجه و اويغورجه يازيلرك برلكده قوللانيلمغه باشلاندقلرى دوره‌يه عائد اولماسى اعتباريله ، خصوصى بر اهميتى حائزدر .

د . دەنيسون روس

[راغب خلوصى بك طرفندن انكليزجه‌دن ترجه ايديلشدر]

جمتى يەزيلمپ، ئۆزننك ھەققنى تۆلتتپ قايتۇروپ ئالالمغوده‌ك ۋاريستمن بىرىگه بەرىلمشى ئەمىر قىلىنغان. دەۋاگەر بولسا ھەقدارلار ئۇچۇن بەرىلگەن مۇددەتنىك ئىچىدە مال ـ مۇلۇكنى قايتۇروشتىن تامامەن ئاجز كېلىدىغانلىقنى ئىزھار قىلىش بىلەن بىرگە ئاللادىن ياردەم تىلىگەن ھالدا بىزدىن ھۆكۈم چىقىرىشتا خاتالىقتىن ساقلىنىشىنى ئۆمىد قىلدى. بىز ئۇشبۇ چېگرا دائىر بىسىدىكى يەرلەرنى بۇ خاس تۇپراقنىك دەۋاگەرنىك ۋە دادىسىنىك باشقا ئەر ۋە ئايال ۋارىسلىرىنىك مۇلۇكلىرى ئىكەنلىلىگىگە ھۆكۈم بەردۇق. يەنى جاۋابكارنىك دەۋاگەرگە زېمىنىنى قايتۇروپ بېرىشنى ئەمىر قىلدۇق. بېكىتىلگەن تۆلەمنىك قايتۇرۇۋېلىنىشى ئۈچۈنمۇ جاۋابكارغا مۇراجىئەت قىلىنسا بولىدىغانلىقنى بەلگىلىدۇق.

ئاخىرىدا، دەۋاگەر يۇقىرىقى تەرىقىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەقىقەتنى، يەنى قازىنىك ھۆكۈمىنى ئىسپاتلارغا ئاساسەن بىر ھۆججەت قىلىپ يېزىلىشىنى ئۆمىد قىلغان. ئۇشبۇ ياردەم قىلىندى، يەنى بۇ ھۆججەتنى يېزىپ بەرمەكچى بولدۇق ۋە يېزىپ بېرىش بىزنىك زىممەمىزگە چۈشكەن ھامان بىر ھۆججەت سۈپىتىدە قاراپ، مۇشۇ ۋاقىت ـ سائەت خاتىرىلىگۈچى تەرىپىدىن خاتىرىلىنىپ ئۇشبۇ ھۆججەتنىك قۇرلىرىدا دېيىلگەن بايانلارنىك يېزىلىشى ئەمىر قىلىندى.

ئۇشبۇ ھۆججەت (ئۇقتۇروش)نىك ئۆزى تەرىپىدىن رويابقا چىققانلىقى ۋە مۆتىۋەر ئىمزا قويۇلغان قۇرلىرىنىك ئۆزىنىك ئىكەنلىكىنى تەستىق ۋە بايان قىلغۇچى: مۇھەممەد بىن ئەبدۇسسەمەد بىن ئىسمائىل.

قوشۇمچە: پىروفېسسور بارتولد مىسال ئالغان بۇ ۋەسىقە يارکەنتتىكى باغچىلاردىن بىرىدە بىر ياغاچ-نىك تېگىدىن تېپىلغان ئەرەبچە ـ ئۇيغۇرچە مەھكىمە پۇتۇكلىرىدىن بىرىدۇر. بۇ پۇتۇكلەر ئەينى زاماندا كاشغەردە باش كونسۇل بولغان سىير جورجى ماكارتنىيغا كەلتۇرۇلگەن، ئومۇمىي ئالىيە بۇلارنى ھىندىستانغا ئەۋەتكەن. بۇ ۋەسىقىلەر ھازىر ھىندىستان ئاساره ـ ئەتىقە مۇدىرىيەت جەمئىيىتىدە ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇروۇن بىر پۇرسەتتە بۇ ۋەسىقىلەرنىك فوتۇ سۈرىتىنى قولغا چۈشۈرگەنىدىم. جەمئىي 15 پارچە ۋەسىقە بولۇپ، يەتتىسى ئەرەبچە، تۆتى ئەرەب ئېلىپبەسى بىلەن تۇركىيچە، ئۇچى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى(يەنى قەدىمكى ئۇيغۇر ئېلىپبەسى) بىلەن يېزىلغان. ئەرەبچە يېزىلغان ۋەسىقىلەردە ھۆكۈم چىقارغۇچىنىك ئىمزاسى ۋە گۇۋاھچىلارنىك گۇۋاھلىق سۆزلىرى ئەرەبچە يېزىلغان. بۇنىڭدا گۇۋاھچىلارنىك ئىمزاسى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان. كۆپىنچىسىنىك يىلنامىسى بار. ئەڭ بۇرۇنقىسى ھىجرىيە 474 ـ يىلىغا ۋە ئەڭ يېڭىسى 529 ـ يىلىغا، يەنى ھەممىسى مىلادىيە 11 ـ ئەسىرنىك ئاخىرىغا 12 ـ ئەسىرنىك باشلىرىغا ئائىتتۇر. تۇركىيچە يېزىلغان ۋەسىقىلەر تەخمىنەن ئەرەبچە ۋە ئۇيغۇرچە يېزىقلارنىك بىرلىكتە قوللىنىلىشقا باشلىغان دەۋرگە ئائىت بولغانلىقى ئېتىبارى بىلەن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئې. دەنسىن روس (ۋەسىقىنىك تۇنجى تەرجىمىسىنى قىلغان كىشى)

بۇ ماقالە راغىب خۇلۇسى بەگ تەرىپىدىن ئېنگلىزچىدىن ئازەرى تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئىزاھاتلار:

① «تارىخى بەيھەقى»، مورلەي نەشرىياتى، 230 ـ بەت.

② ئۆز نۆۋىتىدە ئارخېئولوگ بولغان زەكىي ۋەلىدى ئەپەندى روس ئارخېئولوگىيە جەمئىيىتى شەرق شۆبىسى يازمىلىرى 22 ـ جىلدىدە بۇ (نۇسخا)نى تەرىپ قىلغان. بۇ يازمىنى مەن «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيەسى»نىڭ «ئىلىك خانلار» ماۋزۇسى ئاستىدا تىلغا ئالغانىدىم ــ بارتولد ماقالە يېزىلغان مەزگىلدە يازمىنىڭ غايىب بولغانلىقىنى سۆز-لىگەن بولسىمۇ، زەكى ۋەلىدى ئەپەندى تەرىپىدىن قايتا تېپىلغانلىقى بىلدۈرۈلگەن. بۇ قېتىمقى «تۈركىيات خەۋەرلە-رى» قىسمىغا قارالغان ــ تەرجىمان راغىب خۇلۇسى بەگ.

③ ئۇرفى بىلقۇرشى لەزالىكە جامال قەرشىنىڭ ئۆزىگە تەخەللۇس قىلىپ قوللانغان «قۇرشى» تەخەللۇسى «قۇ-رەيش»تىن ئېلىنغان ئەمەس. «زاپىسكى» 11 ـ جىلد 286 ـ بەت؛ بۇنىڭ بىلەن پەيغەمبەر كەبى ئۆزىنى «قۇرشى» «قۇ-رەيشى» ــ قۇرەيشلىك قىلىپ كۆرسىتىدۇ.

④ ۋەسىقىنىڭ تەرجىمىسىنى ئېدۋارد دەنىسون روس قىلغان بولۇپ، ئۆزىنىڭ رۇخسىتى بىلەن بۇ ماقالەمدە ئەي-نەن كەلتۈردۇم ــ بارتولد.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى گۈزەل ـ سەنئەت فاكۇلتېتىدا)

ئۇيغۇر كتاب توربېكىتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كتابلارنىڭ بىرى تۇرسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: رەنا ئابلىمت

كونا ئۇيغۇرچە ۋەسىقىلەردىن

نىياز باينىڭ ئەلىيار بايغا بىر يىل ئىشلەپ بېرىدىغانلىقى توغرىسىدىكى توختام ھۆججىتى

ئوقۇلغۇسى: تەئرىخقە بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئون ئىككى خوك يىلى ماھى رەبىئۇل ـ ئاخىرىنىڭ ئون ئىكـ
كىسى يەكشەنبە كۈنى. مەنكى قازاق كەنتلىك مۇتەۋاڭى ئابدۇرەسۇل باينىڭ ئوغلى ئاخۇند نىياز بايدۇر ـ
مەن. ئىقرارى شەرئى قىلدىمكى، تۇربەت كەنتلىك ئەلىيار باي ئاكامنىڭ قاشىدا مۇددەتى بىر يىل تۇرۇپ
خىزمەت قىلماقچى بولۇپ ئەجرىمگە ئون ئىككى تەڭگە پۇل ئالدىم. مۇددەتى مەزكۇرنىڭ ئىچىدە ھەر تە ـ
رەپلەرگە كارىغە بۇيرۇسا، بىلا ھەمىيەت قىلۇر بولدۇم دەپ تىلىمدىن خەت بەردىم.

ھۇججارۇل ـ مەجلىس: مەنكى نىياز باينىڭ ئىنىسى قۇربانىنىيازدۇرمەن. ئاكام قاچىپ كەتسە، تاپىپ بەرۇر بولدۇم.

يەشمسى: ھىجرىيە 1312 ـ يىلى (مىلادىيە 1894 ـــ 1895 ـ يىلى) توڭگۇز يىلى، 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى، يەكشەنبە. مەنكى قازاق كەنتلىك مەرھۇم ئابدۇرەسۇل باينىڭ ئوغلى ئاخۇن نىياز بايدۇرمەن. شەرئەت بويىچە ئىقرار قىلدىمكى، تۇربەت كەنتلىك ئەلىيار باي ئاكامنىڭ قېشىدا بىر يىل تۇرۇپ ئۇنىڭغا خىزمەت قىلماقچى بولدۇم، ھەققىم ئۈچۈن ئون ئىككى تەڭگە پۇل ئالدىم. مەزكۇر مۇددەت ئىچىدە ئەلىيار باي ئاكام مېنى ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسا، رازىمەنلىك بىلەن قىلىدىغان بولدۇم، دەپ تىلىمدىن بۇ ھۆججەتنى بەردىم.

گۇۋاھچىلار: مەنكى ئاخۇن نىياز باينىڭ ئىنىسى قۇربانىنىياز بايدۇرمەن. ئاكام قېچىپ كەتسە، مەن تېپىپ بېرىدىغان بولدۇم.

قابىل سوپى قاتارلىقلارنىڭ ئون ئىككى چارەكلىك يەرنى مەمەت ئەلى ئاخۇنغا سېتىپ بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆججەت

ئوقۇلغۇسى: تەئرىخى ھىجرى بىر مىڭ ئىككى يۈز توقسان تۆرت ئۈي يىلى ماھى جەمادىيەل ـ ئەۋ ـ ۋەلنىڭ ئونى سەھشەنبە كۈنى، بىزلەركى چۈرۈقلا كەنتلىك موللا توختاشنىڭ ئوغلانلارى قابىل سوفى ئەسالەتەن ئىسلام جانىبىدىن مەزكۇر قابىل سوفى ۋە سايىت ۋە ئابدۇيۇسۇفنىڭ ۋارەسلەرىدىن ئەھلىيە ـ سى سارا بۇبى ۋە مەمەت ئەزىزنىڭ ۋارەسلەرىدىن ئەھلىيەسى زەينەب بۇبىلەر ئەسالەتەن سەغىرە بالالارى مەمەت يەئقۇب، مەمەت قۇربانلار جانىبىدىن ئەممەسى مەزكۇر قابىل سوفى ۋە سايىت بولۇپ ئىقرارى شەرئى قىلدۇقكى، بادامسىيا ئۆستەڭى تۇربەت مەۋزىئىداقى مۇلكى مىراس تەخمىنەن ئون ئىككى چارەك ـ لىك يەرنىزنى تابىئ دەرەختلەرى بىلەن غەبن فاھىشدىن ئۆتۈپ، تايىنەن ئون سەككىز تەڭگە پۇلغە بەيئى بات قىلىپ مەزكۇر كەنتلىك ئەلىيار بايىنىڭ ئوغلى مەمەت ئەلى ئاخۇنغە ساتىپ، سەمەنى مەزكۇرنى بىلا قۇسۇر قولىمىزغە ئالدۇق. مەزكۇر يەردە ۋە سەمەنىدە ھەققىمىز قالمادى.

مەزكۇر يەرنىڭ ھەد شەرقى ئەزىمنىڭ يەرى، فاسىلە قىر؛ ھەد شىمالى ۋەقف يەر، فاسىلە قىر؛ يەنە ھەد شەرقى ھەم ۋەقف يەر، فاسىلە قىر؛ يەنە ھەد شىمالى ئالماسنىڭ يەرى، بەئزى تايامىلانىڭ يەرى، فا ـ سىلە قىر ئورەك؛ يەنە ھەد شىمالى ھەم ئەزىم خاجەنىڭ يەرى، فاسىلە ئورەك؛ ھەد غەربى موللا قۇرباز ـ نىڭ، بەئزى مەمەت ئەزىزنىڭ، بەئزى مۇشتەرنىنىڭ يەرى، فاسىلە ئورەك؛ ھەد جەنۇبى ھەم مۇشتەرنىنىڭ يەرى، بەئزى راھى ئام.

مەزكۇر سەمەندىن قابىل سوفى، ئىسلاملار ئالتە تەڭگە، سارا بۇبى ئالتە تەڭگە، مەمەت يەئقۇب، مەمەت قۇربان، زەينەب بۇبىلەر ئالتە تەڭگەگە ساتقان... تايامىلا جەمئ بولغان.

ھۆججارۇل ـ مەجلىس: يۈسۈفشا خاجە شاھىد.

يەشمىسى: ھىجرىيە 1294 ـ يىلى (مىلادىيە 1877 ـ يىلى) كالا يىلى 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، سەيشەنبە، بىز ـ لەركى چۈرۈقلا كەنتلىك موللا توختاشنىڭ ئوغۇللىرى قا ـ بىل سوپى ۋە ئىسلام تەرەپتىن مەزكۇر قابىل سوپى ۋە سا ـ يىت، ئابدۇيۇسۇپنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئايالى سارابۇبى ۋە مە ـ مەت ئەزىزنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئايالى زەينەپ بۇبىلەر، ئۇش ـ شاق بالىلىرى مەمەت ياقۇپ، مەمەت قۇربانلار تەرەپتىن قە ـ رىندىشى مەزكۇر قابىل سوپى ۋە سايىت بىرلىكتە شەرئەت بويىچە شۇنى بايان قىلدۇقكى، بادامسىيا ئۆستىڭى تۇربەت تەۋەلىكىدىكى تەخمىنەن ئون ئىككى چارەكلىك يەرنىزنى دەرەخلىرى بىلەن قوشۇپ، ئۆز ئىختىيارلىقىمىز بىلەن ئون سەككىز تەڭگە سودىلىشىپ، مەزكۇر كەنتلىك ئەلىيار بايىنىڭ ئوغلى مەمەت ئەلى ئاخۇنغا سېتىپ، مەزكۇر پۇلنى كەم قالدۇرماي قولىمىزغا ئالدۇق. مەزكۇر يەردە ۋە پۇل توغرىسىدا ھەققىمىز قالمىدى.

مەزكۇر يەرنىڭ شەرقىي چېگراسى ئەزمىنىڭ يېرىگە تۇتىشىدۇ، پاسىلى قىر؛ شىمالىي چېگراسى ۋەخپە يەر، پاسىلى قىر؛ يەنە شەرقىي چېگراسىنىڭ بىر قىسمى ھەم ۋەخپە يەر، پاسىلى قىر؛ يەنە شىمالىي چېگراسىنىڭ بىر قىسمى ئالماسنىڭ ھەم تايامىلانىڭ يېرىگە تۇتىشىدۇ، پاسىلى قىر ۋە ئورەك؛ غەربىي چېگراسى ئەزىم غوجىنىڭ يېرى، پاسىلى ئورەك؛ يەنە شىمالىي چېگراسىنىڭ بىر قىسمى ھەم ئەزىم غوجىنىڭ يېرىگە تۇتىشىدۇ، پاسىلى ئورەك؛ يەنە غەربىي چېگراسىنىڭ بىر قىسمى موللا قۇربان ۋە مەمەت ئەزىز-نىڭ، بىر قىسمى يەر سېتىۋالغۇچىنىڭ يېرىگە تۇتىشىدۇ، پاسىلى ئورەك؛ جەنۇبىي چېگراسى ھەم يەر سېتىۋالغۇچىنىڭ يېرىگە، بىر قىسمى ئومۇمنىڭ يولىغا تۇتىشىدۇ.

مەزكۇر پۇلدىن قابىل سوپى، ئىسلاملار ئالتە تەڭگىگە؛ سارا بۇبى ئالتە تەڭگىگە؛ مەمەت ياقۇپ، مەمەت قۇربان، زەينەپ بۇبىلەر ئالتە تەڭگىگە ساتقان.

گۇۋاھچىلار: يۇسۇپ شا خوجا.

چولپان بەگ ببىنىڭ ئۇچ مو يەرنى تۇرەك ئاخۇن قاتارلىقلارغا سېتىپ بەرگەنلىكى توغرىسىدىكى ھۆججەت

ئوقۇلغۇسى: تەئرىخقە بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئەللىك سەككىز تۇخا يىلى ماھى مۇھەررەمنىڭ ئۇچىدە، مەنكى يۇقارقى ئوند كەنتىدىن نىياز ئاخۇندىنىڭ قىزى چولفان بەگ ببىدۇرمەن. ئىقرارى شەرئى قىلدىمكى، فاياناق كەنتىدىن ئۇچ مو يەرنىڭ تۇڭگانلار ۋەقتىدە ئالبان ـ سەيسەنىڭ تولالىقىدىن قىستالىپ، بىر كەنتلىك تۇر-دى ئاخۇند، سەفەر ئاخۇند، يۇسۇف ئاخۇندلارغا بەش يۈز سەر تىزا فۇلغە ساتىپ ئېدىم. ھازىر كۆرۈپ باقسام، غۇرۇر كېتىپ ئىكەن، دەپ يۈرت ئوتراسىدا دەئۋا قىلغانىمدا، بىر مۇنچە ئەھلى بەسارەت ئادەملەر دەرمىيان بولۇپ، بىزلەرنى دەۋالاشتۇرماي بىتەرىقە سۇلھى ئەزبىرايى قەتئ نىزائ ئۇچ مىڭ بەش يۈز سەر فۇل ئالىپ بەردىلەر. مەزكۇر تۇردى ئاخۇند، يۇسۇف ئاخۇند، سەفەر ئاخۇندلاردىن ئۇچ مىڭ بەش يۈز سەر فۇلنى تافشۇرۇپ ئا-لىپ رازى ۋە قانىئ بولدۇم. مەزكۇرلارنىڭ قولىداكى چۈڭ ھۆججەتلەرگە تەسلىمى شەر-ئى قىلدىم. مەزكۇر تۇردى ئاخۇند باشلىغلار-نىڭ زىممىسىدە مەزكۇر ساتقان ئۇچ مو يەر خاھى فۇل، تابىئ دەرەخت، ئەقەبە ۋە غەبىن غۇرۇر، خاھى ئۆتنە ـ ئامانەتدە ۋە مۇئامىلە بارەسىدىن جىنسى دۇنيالىقىدا قەلىل ۋە كە-سىر ئەسلا ھەققىم قالمادى. زىممەسىنى ئىبرائ ئام ۋە قەتئ تام قىلدىم. بەئدۇل ـ ئىبرائ ھەر نەۋئ گەف ـ سۆز فەيدا قىلىپ دەئۋا قىلسام، ئىندەش ـ شەرئى باتىل، نا-مەسمۇئ ئولغاي دەپ ئىقرار بىمدىن مۇھۇرلۇغ ئىبرائ ـ ھۇججەت بەردىم.

ھۆززارۇل ـ مەجلىس: مۇقەررەنلىك ئۆگەي ئوغلى روزى ئاخۇند، مۇھتەسىب (تەكشۈرگۈچى) ھىممەت ئاخۇندلار شاھىد.

يەشمسى: ھىجرىيە 1358 ـ يىلى (مىلادىيە 1939 ـ يىلى) توخۇ يىلى، 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، مەنكى يۇقىرىقى ئون كەنتتىن نىياز ئاخۇننىڭ قىزى چولپان بەگ بىبىدۇرمەن. شەرئىەت بويىچە شۈنى بايان قىلىدىكى، تۆتىگانلار ۋاقتىدا ئالۋان ـ سىلىقنىڭ تولىلىقىدىن قىينىلىپ قېلىپ، پايىناپ كەنتىدىن ئۈچ مو يېرىمنى مەزكۇر كەنتلىك تۆرەك ئاخۇن، سەپەر ئاخۇن، يۈسۈپ ئاخۇنلارغا 500 سەر قەغەز پۇلغا ساتقانىدىم، ھازىر ھىسابلاپ باقسام، ئەرزان بولۇپ قاپتۇ. شۇڭا، يۇرت ئوتتۇرىسىدا دەۋا قىلغىنىمدا، يۇرت ئاقساقاللىرى ئارىغا چۈشۈپ بىزلەرنى كېلىشتۈرۈپ، ماڭا 3500 سەر پۇل ئېلىپ بەردى. مەزكۇر تۆردى ئاخۇن، يۈسۈپ ئاخۇن، سەپەر ئاخۇنلاردىن 3500 سەر پۇلنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ رازى بولدۇم ھەم شەرئىەت بويىچە توقلاپ ھۆججەت قىلىپ بەردىم. مەزكۇر تۆرەك ئاخۇن قاتارلىقلارنىڭ زىممىسىدە مەن سېتىپ بەرگەن مەزكۇر ئۆچ مو يەر خاھى پۇل، دەرەخ، يول ياكى ئۆتنە ـ ئامانەت قاتارلىق مۇئامىلە توغرىسىدىن بۇ دۇنيالىقتا قىلچە ھەققىم قالمىدى. مۇندىن كېيىن گەپ ـ سۆز پەيدا قىلىپ دەۋا قىلسام، شەرئىەت بويىچە ھەرقانداق ئەھۋالدا قۇلاق سېلىنمىغاي، دەپ ئۆز رازىلىقىم بىلەن مۆھۈرلۈك ھۆججەت بەردىم.

گۇۋاھچىلار: يەر ساتقۇچىنىڭ ئۆگەي ئوغلى روزى ئاخۇن، ھىممەت ئاخۇن.

ۋارىسلار ئارا مىراس بۆلۈشۈۋېلىش توغرىسىدىكى ھۆججەت

ئوقۇلغۇسى: تەئرىخقە بىر مىڭ ئۈچ يۈز ئاتمىش تۆرت ماھى زۇلھەججەنىڭ يىگىرمە ئۈچى، شەھەر قاش مەسجىد مەھەللەسىدىن ئەلى قارى ھاجىمنىڭ ۋارەسىلەردىن قىزى ھۈرنىسا بىبى، ئوغۇللىرى ئابدۇللا قارى ۋە مۇھەممەد ئەلى ئاخۇندلار ئەسالەتەن ئىقرارى شەرئى قىلدۇقكى، ئانامىز فاتىمە بىبى، ئاكامىز ئەھمەد ئاخۇند ۋە مۇھەممەدخان مەدخۇملارغا مۇلۈكىيەت قىلىپ بەرگەن قاقىلەدەكى يەر ـ زەمىنلاردىن شال يەرنى ئىلگىرى تەقسىم قىلىپ ئالىپ ئېدۇك. تۆۋەندەكى يەردىن بىر فارچە يەرنى مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ئاكاسى ئەھمەدخانغە بېرەدۇرغان يەر ھۈسۈلىغە ۋە ھەم ئەممەكەلىق (قەبرىنداشلىق) مىراسىغا چىقارىپ ئېتىپ، باقىي قالغان بىر فارچە بىدەلىك يەر ۋە يۇقارقى بىر فارچە يەرلەرنى مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ۋارىسلەرى چولفاق بىبى، قىزى ئابىدە بىبى ۋە ئاسىم بىبى ۋە مەريەم بىبىلەر بىلەن ئۇلەشىپ ئالۇر بولۇپ، يۇقارقى بەش چاكلىك يەر بىزلەرگە قالىپ، ئاياغداكى تۆرت چاركلىك بىدەلىك مۇھەممەدخان

مەخدۇمنىڭ ژارەسىلەرنغە قالىپ تەقسىم قىلىپ، رازى بولۇپ ئۇلەشىپ ئالدۇق. ئەھمەدخان مەخدۇمنىڭ مۇھەممەدخان مەخدۇمداكى يەر ھۆسۇلىغە بەرگەن يەردىن يېرىم چارەكلىك يەرنى مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ژارەسىلەرنىڭ غۇمۇتىغە (نېسىۋىسىگە) چىقارىپ بەردۇك. مەزكۇر ژارەسىلەرغە بەرگەن تۆرت يېرىم چارەكـ لىك يەردە بىز مەقەرلەرنىڭ ھەققى دەخلىمىز يوق، دەپ ئىقرارنامىزدىن ھۆججەت بەردۇك.

مەزكۇرلارغە بەرگەن تۆرت چارەكلىك بىدەلىك يەرنىڭ شەرقى ئام يول؛ شىمالى مەقەرەلەرنىڭ ئۆز يەرى، زەيكەش؛ غەربى ھۇرى ببى، ئەھمەدخانىنىڭ ژارەسىلەرنغە، فاسىلە يېڭى قىر؛ جەنۇبى ۋەقفغە مۇتـ تەسىل قىر، بەئزەن تۇرغان ھاجىغە ئايرىلغان يەر، يېڭى قىر. شەھەردەكى ھويلاداكى دالاننىڭ ئۇستـ دەكى بالاخانە مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ژارەسىلەرنغە قالىپ تەۋلىيە قىلىپ ئېدۇك، شۇنىڭغا رازى بولۇپ تەسدىق قىلدۇق. بېرەدۇرغان يېرىم چارەكلىك يەرنى قاچان تەلەب قىلسا، ئايرىپ بېرەمىز. مەزكۇر يەر ھۇدۇدنغە تۇشۇپ كەتتى.

ھەمىد ئىمام، ئابدۇلغەفۇر ئاخۇند، بىلال ئاخۇند، داۋۇد بەگ، مۇھەممەد ئاخۇندلار شاھىد.

يەشمسى: ھىجرىيە 1364 ـ يىلى (مىلادىيە 1944 ـ يىلى) 12 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى، شەھەر قاش مەسجىد مەھەللىسىدىن مۇھەممەد ئەلى قارى ھاجىمنىڭ ژارىسلىرىدىن قىزى ھۆرنىسا ببى، ئوغۇللىرى ئابدۇللا قارى ۋە مۇھەممەد ئەلى ئاخۇنلار شەرئىەت بويىچە شۇنداق بايان قىلدۇقكى، ئانىمىز پاتىمە ببى ئاكىمىز ئەھمەد ئاخۇن ۋە مۇھەممەدخان مەخدۇملارغا مۇلۇك قىلىپ بەرگەن قاقىلەدىكى يەر ـ زېمىنلار ـ دىن شاللىق يەرنى ئىلگىرى تەقسىم قىلىشۋالغانىدۇق. تۆپىدىكى يەردىن بىر پارچە يەرنى ھوسۇلىدىن قېرىنداشلىرىغا تېگىشلىك مىراسنى چىقىرىۋېتىپ مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ئاكىسى ئەھمەدخانغا بېـ رىدىغان بولدۇق. قالغان بىر پارچە بىدىلىك يەر ۋە باشقا يەرلەرنى مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ژارىسلىرى بولغان چولپان ببى، قىزى ئابىدە ببى ۋە ئاسىم ببى ۋە مەريەم ببىلەر بۆلۇشۇۋالىدىغان بولدى. يەنە تۆپىدىكى بەش چارەكلىك يەر بىزلەرگە قېلىپ، ئاياغدىكى تۆت چارەكلىك بىدىلىك مۇھەممەدخان مەخـ دۇمنىڭ ژارىسلىرىغا تەقسىم قىلىنىپ رازى بولۇپ بۆلۇشۇۋالدۇق. ئەھمەدخان مەخدۇمنىڭ مۇھەممەدخان مەخدۇمدىكى يەرنىڭ ھوسۇلىغا قارىتا بەرگەن يەردىن يېرىم چارەكلىك يەرنى مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ژارىسلىرىنىڭ نېسىۋىسىگە چىقىرىپ بەردۇق. ژارىسلارغا بەرگەن مەزكۇر تۆت يېرىم چارەكلىك يەردە بىزلەرنىڭ ھەققىمىز يوق، دەپ ئۆز رازىلىقىمىز بىلەن ھۆججەت بەردۇق.

مەزكۇرلارغا بەرگەن تۆت چارەكلىك بىدىلىك يەرنىڭ شەرقى ئومۇمنىڭ يولىغا تۇتىشىدۇ؛ شىمالى ژارىسلارنىڭ ئۆز يېرى، پاسىلى زەيكەش؛ غەربى ھۆرنىسا ببى ۋە ئەھمەدخانىنىڭ ژارىسلىرىنىڭ يېرى، پاسىلى يېڭى قىر؛ جەنۇبى ۋەخپە يەرگە تۇتىشىدۇ، پاسىلى قىر؛ بەزى يەرلىرى تۇرغۇن ھاجىغا ئايرىلغان يەرگە تۇتىشىدۇ، پاسىلى يېڭى قىر.

شەھەردىكى ھويلىدىكى دالاننىڭ ئۇستىدىكى بالىخانا مۇھەممەدخان مەخدۇمنىڭ ژارىسلىرىغا قېلىپ تەۋلىيە (ھۆججەت) پۇتۇشكەنىدۇق، شۇنىڭغا رازى بولۇپ تەستىقلىدۇق. بەرمەكچى بولغان يېرىم چارەكـ لىك يەرنى قاچان تەلەپ قىلسا، ئايرىپ بېرىمىز. مەزكۇر يەر پاسىل ئىچىگە كىرگۈزۈۋېتىلدى.

ھىمىد ئىمام، ئابدۇغۇپۇر ئاخۇن، بىلال ئاخۇن، داۋۇد بەگ، ئەھمەد ئاخۇنلار شاھىت.

ئەلىيار باينىڭ توختى مەرگەننى قەرز قايتۇرۇپ كېلىشكە ۋەكىل قىلغانلىقى توغرىسىدىكى ھۆججەت

ئۇقۇلغۇسى: تەئرىخقە مىڭ ئىككى يۈز توقسان ئىككى نەھەڭ يىلى ماھى جەمادىيەل ـ ئەۋۋەلنىڭ

سەككىزى ئەردى. مەنكى خوتەن قارا قاشلىق توختى خاجە بايىنىڭ ئوغلى ئەلىيار بايدۇرمەن. ئىقرار قىلدىم بۇ جۇملەغەكىم، خوتەن يۇرۇقچاشلىغ توختى خاجەنىڭ ئوغلى توختى مەرگەننى خوتەنلىك ئىسمائىل ئاخۇند ۋەلەدى مۇللا تاھىرنىڭ زىممەسىدەكى تۆرت مىڭ ئۇچ يۈز قىرىق سەككىز تەڭگە ئوتتۇز فۇل ۋە يەنە سەكسەن ئالتە مەشرۇدە، ئون لافە خام، بىر مىڭ ئىككى يۈز كاغەز، ئىككى فارچە كەگىزلەرنىنى قەبز قىلۇرغا ۋەكىل قىلىپ ئىبدىم، ئالان بۇ توغرادىن بىر يامبۇ ۋە ئەللىك سەر ئىككى مىسقال كۈمۈش قولۇمغە تاپشۇرۇپ ئالدىم. سۇرەتى ۋاقىئە تەھرىر تاپتى.

يەشمسى: ھىجرىيە 1292 ـ يىلى (مىلادىيە 1875 ـ يىلى)، لەھەك يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى، مەنكى خوتەن قاراقاشلىق توختى غوجا بايىنىڭ ئوغلى ئەلىيار بايدۇرمەن. شۇنىڭغا ئىقرار بولدۇمكى، خوتەن يۇرۇقچاشلىق توختى غوجىنىڭ ئوغلى توختى مەرگەننى خوتەنلىك ئىسمائىل ئاخۇنىنىڭ ئوغلى مۇللا تاھىرنىڭ زىممىسىدىكى 4348 تەڭگە 30 پۇل ۋە يەنە 86 مەشرۇدە...، ئون توپ خام، 1200 ۋاراق قەغەز، ئىككى پارچە كەگىزلىرىنى يىغىپ كېلىشكە ۋەكىل قىلغانىدىم. بۇ توغرىدىن بىر يامبۇ ۋە 50 سەر ئىككى مىسقال كۈمۈشنى قولۇمغا تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئىشنىڭ ئەملىي ئەھۋالى بويىچە ھۆججەت يېزىلدى.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدا)

كتاب تور بېكتى www.uyghurkitap.com

بوغدا ئابدۇللا

ئەبۇ سېيىت پالۋان

بىر چاغلاردا لوپنۇردا ئوۋچىلار ناھايىتى كۆپ بولغانكەن. ئۇ چاغلاردا ياۋايى يىرتقۇچ ھايۋانلار كۆپ بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلاردىن ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ئوۋچىلىق ماھارەتلىرىنى ئۆگەنگەنكەن. تۆۋەندە تىلغا ئالىدىغان ئەبۇ سېيىتمۇ دەل ئاشۇ ئوۋچىلارنىڭ بىرسىدۇر.

بۇرۇن لوپنۇردا ئەبۇ سېيىت ئىسىملىك بىر يىگىت ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ ئادەتتە ئۆگەن دەريا بويلىرىدا ئوۋچىلىق قىلىدىكەن. ئۇ زامانداش ئۆگەن دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقى چەكسىز كەتكەن قۇمۇشلۇق بولۇپ، يىرتقۇچ ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىكەن.

ئەبۇ سېيىت يۇرت ـ قوۋۇم ئىچىدە مەرگەنلىكى بىلەن تونۇلغان بولۇپ، باشقا ئوۋچىلاردىن يىراقراق جايدىكى بىر ساھىلغا قۇمۇش ساتما ياساپ، بىر تەرەپتىن دەريا، كۆللەردىن بېلىق تۇتۇپ خاتىرجەم كۈن ئۆتكۈزىدىكەن.

بىر كۈنى، ئەبۇ سېيىتنىڭ خوتۇنى گۈلئايىم ئۇنىڭغا:

ــ ئۆيدە ئاشلىق تۈگەپ قالدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇغۇت ۋاقتىممۇ يېقىنلىدى، ئەمدى قانداق قىلار-مىز؟ــ دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوۋغا چىقىش تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولغان ئەبۇ سېيىت سەپەر پىلانىنى ئۆزگەرتىپ تېرە ـ تېسەكلەرنى تەييارلاپ، قارا شەھەردىن ئاشلىق، كىيىم ـ كېچەك ۋە باشقا لازىمەتلىكلەرنى ئېلىپ كەلمەكچى بوپتۇ ھەمدە ئايالىغا ئۆزى كەلگۈچە ئادەملەر كۆپرەك يەردە تۇرۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپتۇ. لېكىن گۈلئايىم:

ــ سىلى كەلگۈچە مەن مۇشۇ يەردە تۇرىۋېرەي. مېنىڭمۇ ئوقيا ـ نەيزىلىرىم ئېسىقلىق تۇرمامدۇ، نېمىدىن قورقۇلۇق؟ــ دەپتۇ.

ئەبۇ سېيىت خوتۇنىنىڭ سۆزىنى يىراليماي ئامالسىز ماقۇل بوپتۇ. گۈلئايىم ئۇنىڭغا سەپەر تەييارلىقىنى پۈتكۈزۈپ بېرىپتۇ. ئەتىسى سەھەردە ئەبۇ سېيىت بىر ئاتقا ياۋايى ھايۋانلارنىڭ تېرىسىنى ئارتىپ، يەنە بىر ئاتقا ئۆزى مىنىپ يولغا چىقىپتۇ.

ئاردىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپتۇ. بىر ئاخشىمى گۈلئايىم كەپسىدە ئوت قالاپ، ئوتنىڭ يورۇقىدا يىپ ئىگىرىپ ئولتۇرسا، ئۆيگە بىر نەرسە كىرىپ كەپتۇ. بۇ ئۆي قۇمۇش ساتما بولۇپ، ئىشىكى يوق ئىكەن. ئۆيگە كىرگەن نەرسە گۈلئايىمغا قاراپ ھۆركىرىگەندىن كېيىنلا گۈلئايىم ئۆينىڭ ئالدىدا ئۆزىگە قاراپ ئېتىلماقچى بولۇۋاتقان يولۋاسنى كۆرۈپ، دەرھال ئوچاقتا كۆيۈۋاتقان چۆچۈلىنى ئېلىپ يولۋاسقا تاقابىل تۇرماقچى بوپتۇ. يولۋاس ئوتتىن قورقۇپ ئالدىغا ماڭالماي، ھۆركىرەپ يەرنى تاتىلاشقا باشلاپتۇ. بۇ چاغدا ئوتتا كۆيۈۋاتقان ئوتۇنلارنىڭ ئۇچقۇنلىرى يولۋاسنىڭ تېقىمىغا چاچراپ تەرەپ ـ تەرەپكە يامراپ

ئۆيگە ئوت تۇتىشىپتۇ. ئەھۋالنىڭ يامانلىقىنى پەملىگەن گۈلئايىم قولىدىكى چۆچۈلىنى تاشلاپ، تۆردىكى بىر جايدىن قۇمۇشنى يېرىپ تۆشۈك ئاچماقچى بولۇۋاتقاندا، يولۋاس بىر ئېتىلىپلا گۈلئايىمنى تۇتۇۋاپتۇ - ده، چىشلىگەن پېتى گۈلئايىم ئاچقان تۆشۈكتىن چىقىپ كېتىپتۇ. يولۋاس گۈلئايىمنى كانىيىدىن بوغۇپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، دەريا بويىغا ئاپىرىپ گۆشىنى يەپ، يەپ بولالمىغان قىسمىنى تاشلاپ قويۇپ كېتىپ قاپتۇ.

بىر ھەپتىدىن كېيىن ئەبۇ سېيىت كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ ئۆيگە كېلىپ ئۆيىنىڭ ئالدىدا كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان خارابىنى كۆرۈپتۇ. خوتۇنىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. ئۇ ئۆي ئەتراپىنى ئىزدەپ يۈرۈپ يولۋاسنىڭ گۈلئايىمنى سۆرەپ ماڭغان ئىزىنى ئۇچرىتىپتۇ. ئۇ شۇ ئىزنى ئىزلاپ دەريا بويىدا خوتۇنىنىڭ بىر قولىنى، قانغا بويالغان كىيىملىرىنى تېپىۋاپتۇ - ده، قاتتىق يىغلاپ پەريات قىپتۇ. ئۇ بىر ھازادىن كېيىن ئۆزىنى ئوڭشاپتۇ. ئۇ ئالدى بىلەن يېقىن ئەتراپتىكى ئوۋچى قېرىنداشلىرىنى چاقىرىپ ئايالىنىڭ سۆڭەكلىرىنى تېرىپ ئەكېلىپتۇ، ئاندىن قارا شەھەردىن ئېلىپ كەلگەن زىننەت بۇيۇملىرىنى قوشۇپ دەپنە قىپتۇ.

ئەبۇ سېيىت خوتۇنىنى دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قايتىپ كېلىپ ساتمىنىڭ ئورنىغا يەنە بىر قۇمۇش ساتما قۇرۇپ، ئاتنىڭ يايلىسى ۋە قۇيرىقىدىن چوڭ بىر قىل ئارغامچا توقۇپ، بۇ ئارغامچىنى تاكى مۇرىسىگە كەلگۈچە قاتمۇ قات يۆگەپ دەريا بويىدىكى خوتۇنىنى يولۋاس يېگەن يەرگە بېرىپ يوشۇرۇنۇپتۇ. دەل خوتۇنىنىڭ نەزىرىنى بېرىدىغان كۈنى تاڭ سەھەر بىلەن يولۋاس بۇ يەرگە ئاستا تىمسىقلاپ كەپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سېيىت يوشۇرۇنغان يېرىدىن چىقىپتۇ. ئۇنى كۆرگەن يولۋاس ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ئۇنىڭغا ئېتىلىپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سېيىت ئىنتايىن چاققانلىق بىلەن سول بىلىكىنى يولۋاسنىڭ ئاغزىغا تىقىپتۇ. يولۋاس جان ئاچچىقىدا ئەبۇ سېيىتنىڭ قولىنى شۇنداق بىر چىشلەپتۇ، ئەمما چىشى ئارغامچىغا پېتىپ قېلىپ، ئەبۇ سېيىتكە قىلچە زىيان - زەخمەت يەتمەپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سېيىت ئوڭ قولى بىلەن يولۋاسنىڭ بېشىغا كۈچەپ ئۇرۇۋېرىپ ئۇنى چالا ئۆلۈك ھالغا كەلتۈرۈپتۇ - ده، سول قولىدىكى ئارغامچىنىڭ ئۇچىنى يېشىپ، يولۋاسنىڭ ئاغزىدىن قولىنى تارتىۋالماقچى بوپتۇ. ئارغامچا ئاخىر يولۋاسنىڭ ئاغزىدا قېلىپ، ئەبۇ سېيىتنىڭ قولى يولۋاسنىڭ ئاغزىدىن سۈغۇرۇلۇپ چىقىپتۇ. ئەبۇ سېيىت يولۋاسنىڭ چىشلىرىنى بىر-دىن - بىردىن ئۇرۇپ چېقىپتۇ، ئاندىن يولۋاسنى باغلاپ ئاتقا سۆرىتىپ ئۆز ساتمىسىنىڭ ئالدىدىكى يوغان بىر تۇپ توغراقتا باغلاپ قويۇپ، خوتۇنىنىڭ نەزىرىگە كېلىدىغان جامائەتنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. نەزىرگە كەلگەن خالايىق توغراقتا بىر تىرىك يولۋاسنىڭ باغلاقلىق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، دەسلەپتە بىر ئاز قورقۇشقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ چىشلىرىنىڭ تۆكۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بوپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان مۇشۇ ئەتراپتىكى ئوۋچىلار، كىچىك بالىلار، خوتۇن - قىزلار يولۋاسنى كۆرگىلى كەپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سېيىت ئاتلىق ئوغلانلارنى تەشكىللەپ يولۋاسنى ئاتقا سۆرەتكۈزۈپتۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئەبۇ سېيىت يولۋاسنى ئۆزىنىڭ يېڭى ياسىغان كەپسىگە سولاپ، ئۆيگە ئوت قويۇپتۇ. يولۋاس ئوتتا كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىپتۇ. مۇشۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئەبۇ سېيىت خەلقى ئالەمگە بىر قەيسەر پالۋان سۈپىتىدە تونۇلۇپتۇ.

ئۆگەن دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدا «قاراچاچ» دەيدىغان بىر ئاۋات زېمىن بولۇپ، بىر چاغلاردا بۇ يەردىمۇ يولۋاس پەيدا بولۇپ، كىشىلەرنىڭ قوي - چارۋىلىرىنى يەپ كىشىلەرگە ئازار بەرمەپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، يولۋاسنىڭ ھۈجۈمىدىن غەزەپلەنگەن چارۋىچى خەلق توپلىشىپ يېزا ئاقساقىلىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بۇ ئىشنى قاتتىق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە مۇزاكىرىلىشىپتۇ. ئۇلار يولۋاسنى يوقىتىشقا بەل باغلاپتۇ. ئەمما يولۋاسنى يوقىتالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئەبۇ سېيىتنى تەكلىپ قىپتۇ.

ئەبۇ سېيىت «قاراچاچ»قا بارغاندىن كېيىن، يېزا ئاقساقىلى ۋە جامائەت ئۇنى ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋاپتۇ. لېكىن بۇ ئادەمنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بەزىلەر ئۇنىڭ كېلىشكەن قەددى ـ قامىتى، بوي ـ بەستى، ناھايىتى چاققان مېڭىش ـ تۇرۇشلىرىغا قاراپ قايىل بولسا، بەزىلەر ئۇنىڭمۇ ئۆزلىرىگە ئوخشاشلا بىر ئادەم ئىكەنلىكىنى، شۇنچە كۆپ ئادەم تەڭ كېلەلمىگەن يولۋاسقا بۇ ئادەمنىڭ قانداقمۇ تەڭ كېلەلەيدىغانلىقىنى ئويلىشىپ بەس ـ مۇنازىرىلەرنى قىلىشىپتۇ. ئاردىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتۈپ ئەبۇ سېيىتنىڭ يول ھاردۇقى چىققاندىن كېيىن، يېزا ئاقساقىلى جامائەتنى ۋە ئەبۇ سېيىتنى چاقىرىپ يىرتقۇچ ھايۋانلارنى يوقىتىش مەسلىسى ئۈستىدە مۇزاكىرە قىلىشىپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سېيىت:

ــ بۇرادەرلەر، سىلەر بۇ يولۋاس يوقىتىشقا كۆپ كۈچ چىقاردىڭلار، يولۋاسنىڭ تۇرىدىغان جايىنى، ماڭىدىغان يوللىرىنى سىلەر ئوبدان بىلىسىلەر. مەن بولسام بۇ يەرگە يېڭى. شۇڭا، بۈگۈن توپلىشىپ بىللە چىقساق، ئاندىن ئەھۋالغا قاراپ كېيىنكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرساق قانداق؟ــ دەپتۇ.

بۇ گەپنى ئاڭلىغان بەزىلەر «ئۇ قورقۇۋاتىدۇ» دېيىشسە، بەزىلەر توپلىشىپ بېرىپ ئۇنىڭ زادى قانداق كارامىتى بارلىقىنى كۆرمەكچى بوپتۇ. ئاخىر كۆپچىلىك ئەبۇ سېيىتنىڭ دېگىنى بويىچە بىرلىكتە يولغا چىقىپتۇ. ئەبۇ سېيىت غەيرەت كەمىرىنى چىڭ باغلاپ، يولۋاس تۇتۇشقا كېتىدىغان قوراللارنى تولۇق ئېلىپ كۆپچىلىككە قوشۇلۇپ مېڭىپتۇ. مېڭىپ ئۇزۇن ئۆتمەي يولۋاسنى ئۇچرىتىپتۇ. بۇ چاغدا كىشىلەر يولۋاسنى كۆرۈپ تەرەپ ـ تەرەپتىن ئوقيا ئېتىپتۇ. يولۋاسقا ئوق تەگمىگەن بولسىمۇ، شۇنچىۋالا كۆپ ئادەم ۋە ئىتلارنىڭ قوغلىشىدىن قورقۇپ كەينىگە قاراپ قېچىپتۇ. ئوۋچىلار توپلىشىپ كەينىدىن قوغلاپتۇ. ئەبۇ سېيىت ئوقياسىنىمۇ ئاتماي، ئېتىنى ئاستا ماڭدۇرۇپ قارشى تەرەپكە قاراپ مېڭىپتۇ. ئەسلىدە ئەبۇ سېيىت بۇ يەرنىڭ يەر شەكلىگە قاراپ يولۋاسنىڭ قېچىپ ئۆتىدىغان يولىنى پەرەز قىلىپ بولغانىكەن. بۇ پىلاننى بىلمىگەن كىشىلەر، ئەبۇ سېيىت يولۋاستىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى، ئەمدى كارامىتىمىزنى كۆرسىتىدىغان پەيت كەلدى، دەپ ئويلاپ، يولۋاسنىڭ ئىزىدىن قوغلاپ مېڭىپتۇ. ئۇلار ئىز بېسىپ مېڭىپ ئاخىر ئەبۇ سېيىت كەتكەن تەرەپكە كېلىپ قاپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سېيىت بىر دەرەخنىڭ دالدىسىدا ئوقياسىنى بەتلەپ يولۋاسنى كۈتۈپ تۇرغانىكەن. يولۋاس يېقىنلاپ كېلىشىگە ئەبۇ سېيىت ئاتقان ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگە تېگىپتۇ ـ دە، يىقىلىپ قوپۇپ، ھۆركىرەپ قېچىشقا ئورۇنۇپتۇ. لېكىن ئوق ئەجەللىك يېرىگە تەگكەنلىكى ئۈچۈن ئورنىدىن تەۋرىيەلمەپتۇ. ئەبۇ سېيىت دەرھال ئىگىر-دىكى ئارغامچىنى يېشىپ ئېلىپ سالما تاشلاپ يولۋاسنى دەرەخكە يۆگىۋاپتۇ. بۇنى كۆرگەن باشقا ئوۋچىلار ئەبۇ سېيىتكە قايىل بولماي تۇرالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر قانچە ئوۋچى ئۇنىڭ ئۆزلىرىنى شاگىرتلىققا قوبۇل قىلىشىنى ئىلتىماس قىپتۇ.

ئەبۇ سېيىت شاگىرتلىرىغا بۇنىڭدىن كېيىن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى ئۆگىتىپتۇ. ئۇلاردىن مۇداپىئەلىنىشكە ماھىر بولۇشنى، يولۋاس بىلەن ئېلىشىشتا ئۇنىڭ يىرتقۇچ بولسىمۇ بىر ھايۋان ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭدىن ئۈستۈن تۇرۇشتا، ئەقلىنى ئوبدان ئىشلىتىشنى، تەمتىرەپ قالماسلىقنى، كۆرگەنلا جايدا ئات يۈگۈرتۈپ، ئاتلارنى ھاردۇرۇپ قويماسلىقنى، ئامال بار يولۋاسنى ئالاقزادە قىلىپ، ئۇتەرەپ ـ بۇ تەرەپكە قاچۇرۇپ، ھاردۇرۇپ، ئۇنى ئىتلارمۇ تۇتۇۋالالايدىغان، نىمجان ھالەتكە كەلتۈرۈپ، ئاندىن ئېپ-لىنىڭ بىر جايىنى تاللاپ تېزلىكتە تۇتۇش قىلىش لازىملىقىنى، شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن كۆزلىگەن نىشان-غا يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى دەپتۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان شاگىرتلار بۇ ئادەمنىڭ باتۇرلۇقىغىلا ئەمەس، بەلكى شەيتاننى قاپقانغا چۈشۈرىدىغان ئەقىل ـ پاراسىتىگە قايىل بولۇشۇپ، ئەبۇ سېيىتنىڭ ھەربىر ئورۇنلاشتۇرغان ئىشلىرىنى ئىجرا قىلىشقا باشلاپتۇ.

شۇ كۈنلەردە يېزا ئاقساقىلى ئەبۇ سېيىتنىڭ خوتۇنى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ھازىرغىچە بويتاق ئۆ-

تۇۋاتقانلىقىنى بىلمەپ، ئۇنىڭغا يېزىدىن لايىق تاللاپ قويغانىكەن. شۇڭا، ئاقساقال ئەبۇ سەيىتنى چاقىرىپ بۇ تەكلىپنى ئۇنىڭغا ئېيتىپتۇ. لېكىن ئەبۇ سەيىت بۇنىڭغا قوشۇلماپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان يېزا ئاقساقلى:

— ئۇنداق بولسا بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ مېنىڭ ئورنۇمدا يېزىغا ئاقساقال بولۇڭ. ئۇنىڭسىزمۇ بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سىزنى ياخشى كۆرىدۇ. ھازىر سىزنىڭ ئىناۋىتىڭىز مېنىڭكىدىنمۇ يۇقىرى، — دەپتۇ.

ئەبۇ سەيىت ئۇنىڭدىن ئۆزىرىخاھلىق سوراپ، يۇرتىغا قايتىشقا تەييارلىق قىلىشقا باشلاپتۇ. بۇنى كۆرگەن يېزا ئاقساقلى ۋە ئەل ـ جامائەت:

— ئەبۇ سەيىت، ئالدىرىماڭ! بىز سىزنى ئويۇن ـ كۈلكە، تاماشا بىلەن ئۇزىتىپ قويىمىز. سىز مۇنداقلا كەتسىڭىز ياخشى بولماس، — دېيىشىپتۇ. ئەبۇ سەيىت «توغرا، مەن بۇ يەرگە مېھمان سۈپىتىدە كەلدىم. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردە ماڭا كۆيۈنگەن، مېنىڭ ئىشلىرىمنى قوللىغان شۇنچىۋالا ئاۋام تۇرسا، بۇ گەپمۇ ئورۇنلۇق» دەپ ئويلاپتۇ ـ دە، ئۇچ كۈن مۆھلەت بىلەن تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا يېزا ئاقساقلى ۋە بىر قىسىم كىشىلەر بىرلىشىپ يېزىدىكى ئەڭ چىرايلىق، گەپكە ئۇستا ھەم قوشاقچى بىر تۇل خوتۇنغا گەپ ئۆگىتىپ، ئۆتكۈزىلىدىغان سورۇندا قوشاق توقۇپ ئەبۇ سەيىتنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشنى، ئەڭ بولمىغاندا قوشاق توقۇپ ئۇنى ئۇتۇپ چىقىپ قايىل قىلىشنى تاپشۇرۇپتۇ. بۇرۇندىنلا ئەبۇ سەيىتكە كۆيۈپ يۇرگەن بۇ چوكان ئۆزىنىڭ قوشاقچىلىق ماھارىتىگە ئىشىنىپ، ماقۇل بوپتۇ. ئاردىدىن بىر كۈن ئۆتۈپ، چوڭ بەزمە ئۇ ـ يۇشتۇرۇلۇپتۇ. دەسلەپتە ناخشا ـ ئۇسسۇل، مەشرەپ ئۆتكۈزۈلۈپتۇ. ئاخىرىغا بارغاندا، يۇزمۇ يۇز توقۇيدىغان بەيىت ئويۇنىدا ھېلىقى چوكان مەيدانغا چۈشۈپتۇ ـ دە، ئەبۇ سەيىتنى تارتىپتۇ.

ئەبۇ سەيىت «بۇ چىلىم» دېگەن ئويۇننى بىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزىمۇ ناخشا ـ قوشاقىغا ئۇستا ئىكەن، شۇڭلاشقا ئۇ تەمتىرىمەي ئورنىدىن تۇرۇپتۇ. بۇ چوكان مەيدانىنى بىر چۆرگىلەپ گۈلنى سۇنۇپ ئەبۇ سەيىتكە بېرىپتۇ. ئەبۇ سەيىت گۈلنى ئېلىپ بىر چۆرگىلەپتۇ. بۇ چاغدا ئەبۇ سەيىتنىڭ شاگىرتى، يەنى مەھەللە ئاقساقلىسىنىڭ ئوغلى ئەمەت دايىم مەيدانغا سەكرەپ چۈشۈپتۇ ـ دە، دەرھال ئەبۇ سەيىتنىڭ قولىدىكى گۈلنى ئېلىپ بەيىت تاشلاپتۇ. بۇ پۈرسەتتىن پايدىلانغان ئەبۇ سەيىت سورۇندىن قايتىپ چىقىپ، دەرھال جابدۇنۇپ يۇرتىغا قاراپ يولىغا راۋان بوپتۇ. ئەبۇ سەيىت يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ چىلىقنى تاشلاپ، كورلىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىدە بىر يىل تۇرۇپ، تېرىقچىلىققا كىرىشىپ، ئېتىغا ئۇرۇق ـ لۇق بۇغداينى ئارتىپ ئۆگەن دەريا ۋادىسىغا يېتىپ كەپتۇ ـ دە، بىر ئەتىيازلىقى ئۆزى ئېلىپ كەلگەن بۇغداينى تېرىپ ئۇنىڭدىن مول ـ ھوسۇل ئاپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يەردىكى خەلقلەر تەكلىماكان ئىچىدىكى قۇم باسقان شەھەردىن ئايرىلغاندىن بۇيان نەچچە ئەۋلادتىن ئۇزۇلۇپ قالغان تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، دېھقانچىلىق ئاساس، ئۇۋچىلىقنى قوشۇمچە قىلىپ ھايات كەچۈرۈپتۇ. ئەبۇ سەيىت كېيىن كورلىدىن تاش ئەكېلىپ، بۇ يەردە تۇڭمەن ماڭدۇرۇپ، تۇڭمەنچىلىك بىلەن شۇغۇللانغانىكەن.

چەت ـ ياقا جايلاردا يۇز بەرگەن كىچىككىنە ئىشلار، كىچىككىنە يېڭىلىقلارمۇ ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا تارقىلىپ، شۇ كىشىلەرنىڭ مەنۇيىتىنى بېيىتىدۇ. بەزى ۋەقەلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا ھەتتا رىۋايەت تۇسىنى ئالىدۇ. مەيلى قانداقلا بولسۇن، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مەنۇي تۇرمۇشىنى بېيىتىش ئۈسۈلىدۇر.

(نەشرگە تەييارلىغۇچى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنستىتۇتىدىن دەم ئېلىشقا چىققان)

ئۇيغۇرچە كىتاب تور بېكىتى www.uyghurkitap.com

ئىككى چۆچەك

توپلاپ رەتلىگۈچى: توختى ئوبۇلقاسىم

ئارپا ـ تېرىق ئاش ئىكەن...

بۇرۇننىڭ بۇرۇنسىدىكەن، جاھان جان باقـ
تى، چېقىمچى ـ سۇخەنچى، ئىككى يۈزلىمچى،
ھىيلىگەر، ساختىپەزلەرنىڭ زامانىسىدىكەن. بىر
يۇرتتا ئىنسابلىق، قانائەتچان، كىشىنىڭ ھەققىدىن
قورقىدىغان تەقۋادار بىر باي كىشى ئۆتكەنكەن.
ئۇ باي بازارغا بارسىمۇ، ئېتىزلىقتىن ئۆيگە قايتـ
سىمۇ، يەرگە سىنچىلاپ مېڭىپ، چېچىلىپ قالغان
دانلارنى بىرمۇبىر تېرىپ ئۆيىگە ئېلىپ كېتىدىـ
كەن. بىر تال تېرىق چاغلىق نەرسىنىمۇ زايە قىلـ
ماي يىغىدىكەن.

ئۇنىڭ قوشنىلىرى ۋە يول بويىدىكى كىشىلەر
ئۇنىڭ بۇ قىلىقىدىن ھەيران بولۇشۇپ، «توۋا!» دې-
يىشىپ، ياقىلىرىنى چىشلىشىپ، بىر ـ بىرىگە
كۆزلىرىنى قىسىشىپ، ئۇنى مازاق قىلىپ كۈلـ
دىكەن ھەمدە ئۇنى «پىششىق»، «چاشقانغا كېپەك
ئالدۇرمايدىغان پىخسىق»، «ئولتۇرسا توپىنى كاپ
قىلىپ قوپىدۇ» دەيىشكەن.

باشقا كىشىلەر ھەدەپ ئاشلىقىنى ئىسراپ قى-
لىپ، يارىشىغا سېتىپ تاپقان پۇلىنى كەيپ ـ ساپا
قىلىش، قىمار ئويناش بىلەن كۈن ئۆتكۈزسە، باي
ئۇلارنىڭ ئەكسىچە، تېجەشلىك بىلەن ناھايىتى
تەرتىپلىك تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

بىر يىلى ھۆل ـ يېغىن ناھايىتى كۆپ بوپتۇ.
زىرائەتلەر راسا ئوخشاپتۇ. گىياھ ئۇنمەيدىغان يەر-
لەرمۇ يېشىللىققا پۈركىنىپتۇ. باي بۇنىڭدىن تو-
لىمۇ خۇشال بولۇپ، پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ مەدد-
كارلار بىلەن قاتتىق ئىشلەپ ھوسۇلنى ۋاقتىدا
تولۇق يىغىۋاپتۇ.

بىر كۈنى يېرىم كېچىدە باي چۈش كۆرۈپتۇ.
چۈشىدە ئاپاق ساقاللىق بىر بوۋاي ئۇنىڭغا: «ئەي
باي، يىغقان ئاشلىقلىرىڭنى زايە قىلماي، سامان
قوشۇپ ئېتىلگەن لايغا ئارىلاشتۇرۇپ تامغا چاپلا.
ئاشقىنىنى ئورىغا سال. ئاز كۈندىن كېيىن قاتتىق
قەھەتچىلىك بولۇپ، ئاچارچىلىق يۈز بېرىدۇ. شۇ
چاغدا بۇ ئاشلىقلار ساڭا ئەسقاتىدۇ. ھەرگىز
ئىسراپچىلىق قىلما. يېتىم ـ يېسىرلار، كەمبە-
غەللەرگە سېخىي بول» دەپ بېشارەت بېرىپتۇ. باي
قارا تەرگە چۆمۈپ، چۆچۈپ ئويغىنىپتۇ ھەمدە بې-
رىلگەن بېشارەت بويىچە، ئاشلىقلىرىنى لايغا ئا-
رىلاشتۇرۇپ تاملارغا چاپلاپتۇ، ئاشقىنىنى ئورىغا
قويۇپتۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرىنى كۆرگەن كىشىلەر
ھەيران بولۇشۇپ، ياقىلىرىنى تۇتۇشۇپ بىر ـ بى-
رىگە: «بۇ ئەخمەق نۇرغۇن ئاشلىقىنى بىكاردىن ـ
بىكار زايە قىلىۋەتتى. نەدىمۇ ئاشلىقنى لايغا قو-
شۇپ تامغا چاپلايدىغان ئىش بار؟! توۋا، بۇ پىخ-
سىقنىڭ قىلىپ يۈرگەن ئىشلىرىنى كۆرمەمدـ

غان» دەپ ئۇنى راسا مازاق قىلىشىپ تارقىشىپتۇ.

باشقا كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بار ئاشلىقلىرىنى يارىشىغا سېتىپ، پۇل ـ مال يىغىشقا كىرىشىپتۇ ھەمدە يىغقان پۇل مالىلىرىنى بولۇشىغا خەجلەپ، چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىپ، بۇزۇپ ـ چېچىپ كۈن ئۆتكۈزۈپتۇ.

كۈن كۈلدۈرۈپ، ئاي ئالداپ، يىل يىغلىتىپ ئۆتىۋېرىپتۇ. قەھەتچىلىك راستلا يېتىپ كەپتۇ. كەلگەندىمۇ قاتتىق كەپتۇ. كىشىلەر ئاچارچىلىق دەستىدىن ئۆيىدىكى پۇلغا يارايدىغانلىكى نەرسە بىلەن بايدىن ئاشلىق سېتىۋېلىپ جان ساقلاپتۇ. ئالتۇن ـ كۈمۈش ھېچنېمىگە دال بولماپتۇ. بايىنى مازاق قىلغان بەزى كىشىلەر ھەتتا ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپمۇ كېتىپتۇ. باي بولسا تام سۈۋالغان لايلارنى سويۇپ، دانلارنى تازىلاپ ئېلىپ، ئاشلىقىدىن باشقىلارنىمۇ بەھرىلەندۈرۈپ، قەھەتچىلىك، ئاچارچىلىق يىللىرىنى خاتىرجەم ئۆتكۈزۈپتۇ. ئەينى چاغدا ئاشلىقنىڭ قەدرىگە يەتمىگەن، پۇل ـ مالنى بولۇشىغا بۇزۇپ ـ چاچقان نوچىلار بىر تال تېرىق-تال خار بولۇپ، باشقىلارنىڭ ئىشىكى ئالدىدا تەمتىرەپ يۈرىدىغان ھالغا قاپتۇ. باي بۇلارنىڭ ئىلگىرى قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئۆتكەنگە سالىۋات دەپ، ئۇلارغىمۇ ھىممەت قولىنى سۇنۇپتۇ.

شۇ ئېغىر قەھەتچىلىك يىللىرىدا خەلقنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈنلەر كەلگەندە، باي ئۆزىنىڭ تېجەشچانلىقى، مەرد، سېخىيلىقى بىلەن يۈرتداشلىرىنىڭ دەردىگە يېتىپتۇ، باشقىلارنى ئاچارچىلىقتىن ساقلاپتۇ. ئۇنى كۆزگە ئىلمىغان كىشىلەر كېيىن باينىڭ مەدىكارىغا ئايلىنىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئاشلىق قەدىرلىنىپ ئەزىزلىنىدىغان بوپتۇ. «ئارپا ـ تېرىق ئاش ئىكەن، ئالتۇن ـ كۈمۈش تاش ئىكەن» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز شۇنىڭدىن قالغانكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ئۇرۇمچى شەھەرلىك گۆش پىشىقلاپ ئىشلەش توك ئىسكىلاتى ئاھالىلەر قورۇسىدا ئولتۇرۇشلۇق تاجىنىساخان ھوشۇر)

گۈل ئەۋرەزگە چۈشسە، ئەسلى گۈل...

ناھايىتى قەدىمكى زاماندا، گۈزەل، ھەيۋەتلىك تەختېتىغىنىڭ باغرىدا، نامى ھەممە ياققا تارالغان، قەدىمى يەر يۈزىنىڭ ھەممە جايىغا يەتكەن، زالىملارنى ئادالەت تىغى بىلەن بويسۇندۇرغان، بارچە يەرنى ئۆز تەسەررۇپىغا ئالغان، تېگى ئېسىل، نام ـ نەسەبلىك كاتتا پادىشاھ ئۆتكەنكەن. ئۇ ئادالەت بىلەن يۇرت سوراپ، ئەلگە ئاسايىشلىق بېرىپتۇ. پۇقرالار قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن ھالدا غەم ـ ئەندىشىسىز ياشايدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بۇ پادىشاھ ئوردا مۇلازىملىرى بىلەن شىكارغا چىقىپتۇ. شىكاردا ئوۋلىغۇدەك تۈزۈك بىرەر ھايۋان ئۇچرىماپتۇ. پادىشاھ ئەپسۇسلىنىپ قايتاي دەپ تۇرۇشىغا، خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىققاندەك ئالدىدا بىر كېيىك پەيدا بوپتۇ. پادىشاھ كېيىكنىڭ تولىمۇ يېقىشلىقلىقىغا ھەيران بولۇپ، كۆزىگە ھېچنېمە كۆرۈنمەي كەتىدىن قوغلاپتۇ. پادىشاھ قوغلا ـ قوغلا بىر چاغدا چەت بىر مەھەللىگە بېرىپ قاپتۇ. مۇلازىم، نۆكەرلەر يىراقتا قاپتۇ. كېيىك تاملىرى ئۆرۈلۈپ قالاي دېگەن بىر قورۇغا كىرىپ كېتىپتۇ. پادىشاھمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قورۇغا كىرىپتۇ. تۇيۇقسىز بۇلۇڭدىكى بىر ئۆيدىن ئادەمنىڭ ئەقلىنى لال قىلغۇدەك بىر گۈزەل قىز چىقىپ كەپتۇ. پادىشاھقا خۇددى بۇلۇتلۇق ئاسماندا قۇياش پارلاپ چىققاندەك بىلىنىپتۇ. قىزنىڭ كەينىدىن ھېلىقى كېيىكمۇ چىقىپ كەپتۇ. ئەسلىدە بۇ كېيىك بۇ پەرى قىزنىڭ ئۆگىتىلگەن كېيىكى ئىكەن. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بەستىلىك، سۈرلۈك پادىشاھنى كۆرۈپ، ئىككى پۇكۇلۇپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈپتۇ. پادىشاھ قىزنىڭ ئاپتاپتەك ھۆسن ـ جامالىغا مەھلىيا بولۇپ، ئۆزىنى يوقتىپ قويۇپتۇ. پادىشاھنىڭ يۈرىكىگە ئىشق ئوتى تۇتۇشۇپتۇ. پادىشاھ قىزنىڭ ئاتا ـ ئا-

نەسىغا سالام بېرىپ، ئۆزىنىڭ ھويلىغا كىرىش مەقسىتىنى بايان قىپتۇ. قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى ئۇنىڭغا:

ـــ شاھىم، بۇ، قىزىمنىڭ ئامراق كېيىكى ئىدى. كېيىككە نەزەرلىرى چۈشكەن بولسا، ھېلە-غۇ بىر كېيىككەن، مىڭ كېيىك بولسىمۇ سىلىگە تەسەددۇق بولسۇن! ـــ دەپتۇ.

بىردەمدىن كېيىن، شاھنىڭ نۆكەر ـ مۇلا-زىملىرى يېتىپ كەپتۇ.

ئۇلار پادىشاھنى بۇ كونا قورۇدا كۆرۈپ ھەيران بولۇشۇپتۇ. پادىشاھ قىزنىڭ ئىسمىنى سورىۋېلىپ، ئاتا ـ ئانىسىغا نۇرغۇن سوۋغا ۋە خەير ـ ئېھسانلارنى قىلىپ، كېيىكنى ئېلىپ ئوردىغا قايتىپتۇ.

ھېلىقى قىزنىڭ سىيماسى پادىشاھنىڭ خىيا-لىدىن زادىلا نېرى بولماپتۇ. پادىشاھ قىزنىڭ ئىشق پىراقىدا يۇرىكى ئوت بولۇپ كۆيۈپتۇ. پادىشاھ خاس مۇلازىملىرىنى قىزنىڭ ئۆيىگە ئەلچىلىككە ئەۋە-تىپتۇ. مۇلازىملار قىزنىڭ قولۇم ـ قوشنىلىرى ۋە جامائەتتىن قىزنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرۈپتۇ ھەمدە بۇ قىزنىڭ سا-ھىبجامال بولغىنى بىلەن تېگىنىڭ پەسلىكىنى، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تىلەمچىلىك قىلىپ كۈن كەچۈ-رىدىغانلىقىنى بىلىپتۇ. ھەرەم ئاغىسى ۋە خاس مۇلازىملار بۇ قىزنىڭ پادىشاھقا ماس كەلمەيدىغا-لىقىنى، يەنىلا خىل خىلى بىلەن بولغىنىنىڭ ياخشىلىقىنى ئېيتىپتۇ. بىراق پادىشاھ ئۇلارنىڭ گەپ ـ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي، قىرىق كېچە ـ كۈندۈز كاتتا توي زىياپىتى ئۆتكۈزۈپ، قىزنى نە-كاھىغا ئاپتۇ. قىز كونا، ۋەيرانە ئۆيىدىن ھەشەمەت-لىك ئوردىغا كۆچۈرۈپ كېلىنىپتۇ. كېنىزەكلەر كېچە ـ كۈندۈز ئۇنىڭ خىزمىتىدە بوپتۇ. قىز ئۆمرىدە يەپ باقمىغان ئېسىل نازۇنېمەتلەرنى يەپ، ئۆمرىدە كىيىپ باقمىغان كىيىملەرنى كىيىپ، كاتتا ئىلتىپاتلارغا مۇشەررەپ بوپتۇ.

پادىشاھ بۇ ساھىبجامال خانىشىغا تويماي قارايدىكەن. ئۇنىڭدىن كېچە ـ كۈندۈز ئايرىلمايدى-كەن. پادىشاھ ھەمىشە ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرى-لىپ، بارا ـ بارا ئوردىغا كەم چىقىدىغان، ئەل ـ ئاۋامنىڭ ھالىغا يەتمەيدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئەل تىنچسىزلىنىشقا، قائىدە ـ قانۇنلار بۇزۇلۇشقا باشلاپتۇ.

ساھىبجامال قىز گەرچە ئاجايىپ چىرايلىق بولسىمۇ، ئەما كىچىكىدىن نەزىرى پەس، ئاچ كۆز، چېقىمچى، قىزغانچۇق، سۇخەنچى، شەھۋەت-خور بولۇپ يېتىلگەنىكەن. ئۇنىڭ قورسىقىدا گەپ ياتمايدىكەن، كۆرگەن ـ بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەل ـ ئاۋامغا يېيىۋېتىدىكەن. ئۇ نامرات، تىلەمچى ئائىلىدە چوڭ بولغاچقا، تىلەمچىلىك قىلىشنى ھەرقانداق كەسىپتىن ئۈستۈن كۆرىدىكەن. ئوردا ھەرەمخانىسىدا يالغۇز قالغاندا، ئوردا تەكچىلىرىگە پارچە ـ پۈرات نانلارنى تىزىۋېلىپ، ئۆزى بىلەن ئۆزى تىلەمچىلىك قىلىدىكەن. بۇ سەتچىلىك سې-زىلىپ قېلىپ سىرتقا يېيىلىشقا باشلاپتۇ. ئۇنىڭ كونا خۇيى يەنە قوزغىلىپ، كېچىسى شاھقا نازلى-نىپ، ئەركىلەپ ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋېلىپ، شاھتىن دۆلەتكە ئائىت چوڭ ئىشلارنى بىلىۋې-لىپ، بىلىۋالغانلىرىنى قوشنا ئەلنىڭ خاس مۇلا-زىمىغا يەتكۈزىدىكەن، ئۇ شۇ ئارقىلىق نۇرغۇن ئىنئام، مۇكاپات ئېلىپ، ئاتا ـ ئانىسىنى يۆلەپ باي قىلىۋېتىپتۇ. خانلىق قالايمىقانلىشىشقا، خارابلىشىشقا باشلاپتۇ. پادىشاھنىڭ مەخپىي كې-چىلىرىنىڭ مەزمۇنى باشقىلارغا يېيىلىشقا باشلاپتۇ. ئوردىنىڭ خاس مۇلازىملىرى ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىپ يوشۇرۇن پەيىغا چۈشۈپ، ھەربىر ھەرىكىتىنى تەكشۈرۈشكە باشلاپتۇ. ئۇنىڭ ھېرد-كىتى پادىشاھنىڭ قۇلىقىغىمۇ يېتىپتۇ. شاھ ئې-غىر غەپلەتتىن ئويغىنىپ، خانىشنى ئۆزى تەك-شۈرمەكچى بوپتۇ.

بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن، شاھ تۇيۇقسىزلا ئامراق خانىشىنىڭ ھۇجرىسىغا ئۇن ـ تىنسىز كىرىپتۇ. خانىش ئېسىل بېزەلگەن ھۇجرىسىدا بىر نەچچە ئۇيۇقتا ناشتىدىن ئاشقان، مۇلازىملار-دىن قالغان پارچە ـ پۈرات نان، يېمەكلىكلەرنى

تىزئۆلىپ: «ھەق دوست، شەيدۇللا، سەدىقە بالانى يەر، تۆۋە گۇناھنى يەر، سەدىقە قىلىڭلار!» دەپ ھەربىر ئويۇق ئالدىغا بىرىپ پارچە ـ پۈرات نانلار ـ نى ئېتىكىگە سېلىپ تىلەپ چۆرگىلەپ يۈرگەندەك. خان كۆزلىرىگە ئىشەنمەي ھاڭ ـ تاڭ بولۇپ تۇرۇپ قاپتۇ ۋە بىردىنلا غەزىپى تېشىپ:

— ھەي، زىتى پەس! بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ بۇ خان ئوردىسى، نېمە دەپ تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرسەن؟ — دەپ سوراپتۇ. خانىش دىر ـ دىر تىتىرەپ تۇرۇپ:

— بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچسىلە، ئالىيلىرى، مەن تىلەمچىنىڭ بالىسى، تىلەمچىلىك قان ـ قېنىمغا سىڭىپ كېتىپتۇ. تىلىمسەم كۆڭلۈم جايىغا چۈشمەيدىكەن. «قان بىلەن كىرگەن خۇي، جان بىلەن چىقار» دېگەندەك ئۆزۈم ئۆزۈمدىن تىلەپ كۆڭلۈمنى خۇش قىلىپ يۈردۇم، — دەپتۇ. شۇ چاغدا، خاس مۇلازىم سەييا‌ھ قىياپىتىدىكى بىر كىشىنى باغلاپ ئېلىپ كەپتۇ. ئۇ ئەسلى خانىش بىلەن يوشۇرۇن بۇزۇقچىلىق قىلىشقان، تىل بىرىكتۈرۈپ خاندانلىقنىڭ مەخپىيەتلىكلىرىنى ئوغرىلىغان، نۇرغۇن قالايمىقانچىلىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەبچى بولغان جاسۇس ئىكەن. ئۇ پادىشاھنىڭ سىياسەت قىلىچى ئاستىدا بارلىق قىلمىشلىرىنى بىرمۇ بىر تاپشۇرۇپتۇ. خان قاتتىق غەزەپكە كېلىپ نۆكەر بېشىغا:

— يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان كىشىلەرنىڭ ھەممىنى ئوردا ئالدىغا يىغىڭلار. بۇ ئىككىسىنىڭ يۈزىگە قارا سۈرتۈپ ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈپ سازايى قىلىڭلار! — دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ.

پەرمان بەجا كەلتۈرۈلۈپ، ئىككىسىنىڭ يۈزىگە قارا سۈرتۈلۈپ، ئېشەككە تەتۈر مىندۈرۈلۈپ خەلقئالەم ئالدىدا سازايى قىپتۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايەتلىرى جاكارلىنىپتۇ. ئاردىن نەچچە كۈن ئۆتۈپ ئىككىسى دارغا ئېسىلىپ، جەسىتى ئوچ كېچە ـ كۈندۈز سازايى قىلىنىپتۇ.

خانلىق خىيىم ـ خەتەر ۋە بالا قازادىن ساقلىنىپ قاپتۇ. بۇ خاندانلىق يەنە قايتىدىن قۇدرەت تېپىشقا باشلاپتۇ. ئەل ئارىسىدا «گۈل ئەۋرەزگە چۈشسە، ئەسلى گۈل؛ قۇل شاھ تەختىگە چىقسا، ئەسلى قۇل» دېگەن تەمسىل شۇنىڭدىن تارقىلىپ بۈگۈنگىچە يېتىپ كەلگەنكەن.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: ئۇرۇمچى شەھىرى ئىتىپاق يولى خېشۇن گۈللۈكى قورۇسىدىن تۇرسۇن كېرەم)

(توپلاپ رەتلىگۈچى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق كىنو ـ فىلىم تارقىتىش، قويۇش شىركىتىدە)

پروفېسور كتاب تورىكتى

توپلاپ رەتلىگۈچى: راجە ئابدۇرېشىت

نۇئمان ۋە ئۇلئەنبەر پەرى

(چۆچەك)

رىۋايەت بويىچە قەدىمكى زامانلاردا تەكرىتاغنىڭ جەنۇبى پا-يانسىز كەتكەن قويۇق ئورمانلىق ئىكەن. ئورماندا-لىقنىڭ بىر چېتىدە غوللىرىغا توققۇز ئادەمنىڭ قۇچىقى يەتمىگۈدەك يوغان ئىككى تۇپ چىنار بار ئىكەن. ئاشۇ چىنار تۈۋىدىكى بۇلاق ئەتراپىدا ئايال ئىسىملىك ئوتۇنچى خوتۇنى بىلەن بىللە ياشاپ كەلگەنكەن. ئايال ھەر كۈنى ئورمانلىقنىڭ ئىچىكىرىسىدىن قۇرۇپ قالغان شاخ - شۇمبىلارنى كەسلەپ، يېرىم كۈنلۈك يىراقتىكى شەھەرگە ئاپىرىپ سېتىپ تۇرمۇشىنى قامدايدىكەن. ئايالنىڭ ئايالىمۇ چېۋەر - چاققان، ئەقىللىك بولۇپ، بارغا شۇكۇر قىلىپ، يوققا قانائەت قىلىپ، تىنچ - خاتىرجەم، خۇشال - خۇرام ياشايدىكەن.

بىر كۈنى ئايازنىڭ ئايالى ئۆزىنىڭ ھامىلدار بولۇپ قالغانلىقىنى سېزىپتۇ. ئۇلار توي قىلىپ مۇساپىر چىلىق، يوقسۇللۇقنىڭ دەردىنى يەتكۈچە تارتىپ، شۇنچە يىللاردىن كېيىن پەرزەنتلىك بولۇش بۇ ئەر - ئايالنى ئالەمچە خۇشال قىپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ ئايال كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ تېخىمۇ تىرىشىپ ئىشلەپتۇ. كۈنلەر ئايلار-غا ئۇلىشىپ، ئايالنىڭ ۋاقىت - سائىتى توشۇپ بەكمۇ چىرايلىق، بۇدرۇققىنا بىر ئوغۇل تۇغۇپتۇ.

ئايال بۇنىڭدىن ئالەمچە خۇشال بولۇپ ، ئاللاغا يۈز مىڭ شۈكۈر ۋە مەدھىيىلەر ئوقۇپتۇ ۋە ئايالى-نىڭ رازىلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، ئوغلىغا «نۇئە-مان» دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. كۈنلەر ئۆتۈپ نۇئمان ئۇسسۇزلۇقىغا ھەۋزى كەۋسەر ئىچكەندەك، ئوزۇق-لۇقىغا يەتتە جەننەتنىڭ ئېسىل نېمەتلىرىنى يە-گەندەك كۈندىن - كۈنگە ساغلام، تىمەن چوڭ بو-لۇشقا باشلاپتۇ. نۇئماننىڭ ئوماق قىلىقلىرى ئاتا - ئانىسىنى تولىمۇ سۆيۈندۈرۈپتۇ. نۇئمان بىر ياشى-تىن ئاشقاندا، بىر كۈنى ئوينىۋاتقىنىدا تۇيۇقسىز ئۆينىڭ بۇلۇڭىغا ئېسىقلىق تۇرغان راۋابنى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە ئۆمىلەپ بېرىپ، ئاتا - ئانىسىغا قوللىرى بىلەن كۆرسىتىپ يۇرۇپ، راۋابنى ئالغۇسى بارلى-قىنى بىلدۈرۈپتۇ.

ئايال راۋابنى ئېلىپ، ئۇستىدىكى چاڭ - توزانلارنى پاكىز سۈرتۈپ ئوغلىغا تۇتقۇزۇپ قو-يۇپتۇ. نۇئمان راۋابنى قۇچاقلاپ، يۇزىنى يېقىپ، راۋابقا ئامراقلىقىنى ئىپادىلەپتۇ. ئايال ئوغلىغا راۋابتىن ئاۋاز چىقىرىپ بەرمەكچى بولۇپ راۋابنى ئېلىپ تەڭشەپتۇ. بۇنىڭدىن نۇئماننىڭ دىلى تە-خىمۇ شادلىنىپ كېتىپتۇ. ئايال دىلىنى سۆيۈندۈرە-دىغان كۈيلەردىن بىرنەچچە پەدە چېلىپ بېرىپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ راۋابنىڭ جۇشقۇن، سېھىرلىك ئاۋازى بۇ گۆزەك بالىنىڭ قەلبىگە سىڭىشكە باشلاپتۇ. ئۇ كېچىسى راۋابنى باغرىغا بېسىپ ئۇخلايدىكەن. كۆزىنى ئېچىپ بىرىنچى بولۇپ قارايدىغىنى راۋاب ئىكەن. ئايال راۋاب چېلىپ

بەرسە، نۇئمان ئاتىسىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، ئۇ-نىڭ زەخمەك ئۇرۇشى ۋە راۋاب پەدىلىرىنى بېسە-شىنى پۈتۈن زېھنىنى يىغىپ كۆزىتىدىكەن. نۇئ-مانىنىڭ راۋابقا بولغان قىزىقىشى كۈنسېرى كۈچە-يىپتۇ. نۇئمان تۆت ياشقا كىرگەندە بىرنەچچە كۈينى تەمتىرىمەي چالىدىغان بوپتۇ.

ئايلارنىڭ كەينىدىن يىللار ئۆتۈپ، نۇئمان يەتتە ياشقا كىرىپتۇ. ئاياز ئوتۇن ساتقىلى شەھەر-گە كىرسە، ئوتۇن ساتقان پۇلىغا تۇرلۇك كىتابلار-نى ئېلىپ، نۇئمانىنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن ئېلىپ كې-لىدىغان بوپتۇ. نۇئمان ئاتىسى ئېلىپ كەلگەن كىتابلارنى ئوقۇپ، نۇجۇم ئىلمى، ھېكمەت ئىلمى قاتارلىق بىلىملەرنى ئۆگىنىشكە باشلاپتۇ.

بىر كۈنى نۇئمانىنىڭ كۆزى ئۆيىنىڭ تۆردىكى تەكچىدە تۇرغان كېسەك چوڭلۇقىدىكى كىتابقا ئوخشاش بىر نەرسىگە چۈشۈپتۇ. نۇئمان بۇنى كۆ-رۈپ: «بۇ ئاتام مېنىڭ ئوقۇشۇم ئۈچۈن ئېلىپ چىققان يېڭى كىتاب ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ تەك-چىدىن ئاپتۇ. نۇئمان «كىتاب»نىڭ سىرتىغا ئوراپ قويغان ماتانى يېشىپ قارىسا، ئۇ كىتاب بولماس-تىن بىر كىچىك ساندۇق ئىكەن. ساندۇقنىڭ سىرتى ئوپمۇئوخشاش چوڭلۇقتىكى تۆت چاسا كا-تەكچىلەرگە بۆلۈنگەن بولۇپ، كاتەكچىلەر ئاق ـ قارا رەڭدە بويالغانكەن. ساندۇقنىڭ ئېغىزى ئىن-چىكە بىر ئىلغۇچ بىلەن ئىلىپ قويۇلغانكەن. نۇئمان ساندۇقنىڭ ئىچىدە نېمە باردۇ دەپ قىزى-قىپ، ساندۇقنى ئېچىپتۇ. ساندۇقتا قاشتاشتىن نەپىس ياسالغان، چاقناپ كۆزنى قاماشتۇرىدىغان ئادەم ۋە ئاتنىڭ كىچىك ھەيكەللىرى بار ئىكەن. بۇلار ئاق ۋە قارا رەڭدە بولۇپ، ھەربىر رەڭدىكىسى ئون ئالتىدىن، جەمئىي ئوتتۇز ئىككى دانە ئىكەن. نۇئمان ساندۇقتىكى نەرسىلەرنى ساندۇقنىڭ سىر-تىغا سىزىلغان ئاق ۋە قارا رەڭدىكى كاتەكچىلەرگە ھەر خىل شەكىلدە تىزىپ ئويناشقا باشلاپتۇ. ئاياز شەھەردىن قايتىپ كېلىپ، ئوغلىنىڭ شاھماتقا پۈتۈن زېھنى بىلەن بېرىلىپ كەتكەنلىكىنى كۆ-رۈپتۇ. ئاياز ئاستا ئوغلىنىڭ يېنىغا كەلگەن بولۇ-سىمۇ، نۇئمان بۇنى پەقەت سەزمەپتۇ. ئاياز شاھماتقا قاراپ ئولتۇرۇپ، ئۆتمۈشى كۆز ئالدىدىن بىر-بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلاپتۇ. بۇرۇنقى خورلۇق ـ ئاھا-نەت، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرتىدىن قوغلىنىشى، سەرسانلىق، موھتاجلىق ئازابلىرىنى ئويلىغانسېرى غەزەپتىن قەھرى تېشىپ قانداقلارچە ئوغلىنىڭ ئالدىدىكى شاھماتنى ئۇرۇپ ئۆچۈرۈۋەتكەنلىكىنى سەزمەي قاپتۇ. شاھمات ئۇرۇقلىرى ئۆيىنىڭ ھەممە يەرلىرىگە چېچىلىپ كېتىپتۇ. شاھمات تاختىسى ئۇچۇپ بېرىپ، ئىشىكتىن كىرىۋاتقان ئايالىنىڭ قورسىقىغا تېگىپ يەرگە چۈشۈپتۇ. نۇئمان ئاتىسى-نىڭ چىرايىدىكى غەزەپ ـ نەپرەت ۋە ھازىرلا پۈتۈن ئۆي ـ بىساتقا ئوت قويۇۋېتىدىغاندەك ئەلپازىنى كۆرۈپ، قورقىنىدىن تىترەپ كېتىپتۇ. ئايازنىڭ ئەھۋالىنى كۆرگەن ئايالى:

ـــ ھەي ئاتىسى، بۇگۈن ئورمانلىقتىن كەسكەن ئوتۇننى ئوبدان باھادا سېتىپ، خۇشال ـ خۇرام قايتىپ كەلگەن ئەمەسمۇ، ئۆيگە كىرىپلا نېمە بولدى ئەمدى؟ ـــ دەپتۇ.

ئاياز ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي:

ـــ ماۋۇ بالاڭنىڭ قىلىپ ئولتۇرغان ئىشىنى كۆردۇڭمۇ؟ بىز مۇشۇ شاھماتنىڭ كاساپىتىدىن نېمە كۈنلەرنى كۆرمىدۇق؟ كىندىك قېنىمىز تۆ-كۈلگەن ئانا يۇرتىمىزدىن قوغلىنىپ، يوقسۇللۇق ئازابىنى ئاز تارتتۇقمۇ؟ ـــ دەپ ۋارقىراپ كېتىپ-تۇ. ئايازنىڭ خوتۇنى ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن:

ـــ ھوي ئاتىسى! ئۇ تېخى گۆدەك بالىغۇ؟! بۇ ئىشلاردىن خەۋەرسىزغۇ؟! ـــ دەپ چېچىلىپ كەت-كەن شاھمات ئۇرۇقلىرىنى تېرىپ ساندۇققا سالىتۇ. شۇ چاغدىلا ئاياز ئۆزىنىڭ ئاچچىقىتىن ئەقلىنى يو-قىتىپ، ھېچ ئىشتىن خەۋىرى يوق ئوغلىنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىپ، دىلىنى زېخە قىلغانلىقىنى ھېس قىپتۇ. بۇ چاغدا نۇئماننىڭ بۇلاقتەك كۆز-لىرىدىن ياش تۆكۈلۈشكە باشلاپتۇ. بۇنى كۆرۈپ ئاياز ئۆزىنىڭ قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ ھەسرەت چېكىپتۇ. بالىسىنى قۇچىقىغا ئېلىپ، چوڭقۇر ئاتىلىق مېھرى بىلەن باغرىغا بېسىپتۇ.

ئۇيغۇر كتاب تورىدىكى www.uyghurbook.com

شۇ كىچىسى ئاياز ئوغلىغا ئۆزلىرىنىڭ نېمە سەۋەبـ
تىن بۇ بايقۇشلىقنىڭ بىر چېتىدىكى خىلۋەت ماكاندا ھېچكىمگە ئاڭلاشماي، يەككە ـ يېـ
گانە ياشاپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ:

بۇنىڭدىن ئون يەتتە ـ ئون سەككىز يىللارـ
ئىلگىرى مەن بۇ ئورمانلىقنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىـ
دىكى كاتتا بىر ئەلدە نۇرغۇن شەھەرنىڭ ئىگىسى بولغان سەلتەنەتلىك بىر پادىشاھنىڭ ئوردىسىدا ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئەتىۋارلىق بىر ئوردا سەنئەتكارى ئىدىم. ئاتام شۇ شەھەرنىڭ قازىسى بولۇپ، ناھايىتى بىلىملىك، دانا، ئادالەتپەرۋەر، پېقىر ـ مىسكىنـ
لەرگە كۆڭلى يېقىن كىشى ئىدى. ئۇ چېقىمچى، پىتنە ـ پاسات تارقاتقۇچى، ھارامدىن قورقمايدىغان كىشىلەرگە چىش ـ تىرنىقىغىچە ئۆچ ئىدى ھەمدە ئۇنداق كىشىلەرگە قىلچە رەھىم قىلمايتتى. ئۇ مېـ
نى دەسلەپتە ئۆزى بىر قوللۇق تەربىيەلىدى. كېـ
يىنچە شەھەردىكى ئىلىم ـ ھېكمەتتە كامالەتكە يەتكەن ئەڭ داڭلىق مۇدەررىسلەردىن بىلىم ئېلىـ
شىم ئۈچۈن شەھەردىكى ئەڭ كاتتا مەدرىسەگە ئاپېـ
رىپ بەردى. ئۇستازلىرىمنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ھەرخىل ماھارەتلەردە خېلى يېتىشىپ قالدىم. شاھـ
مات ئويناشتا پۈتۈن مەدرىسەدىكى تالىپلارنىڭ ئاـ
رىسىدا ئەڭ ئۈستا ئىدىم. ئۇزاق ئۆتمەي تەمبۇر، غىجەك، ساتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنىڭ قايسىسـ
ىنى قولۇمغا ئالسام ھەق ـ دادىغا يەتكۈزۈپ چالىدىـ
غان بولدۇم. بۇنىڭ بىلەن شەھەردىكى توي ـ مەشـ
رەپ ۋە باشقا كۆڭۈل ئېچىش سورۇنلىرىدا سورۇنـ
نىڭ تۆرىدىن ئورۇن ئالىدىغان بولدۇم. داڭقىم يىراقلارغا تارالدى. ئەلۋەتتە، بۇنىڭدىن شاھ ئوردىـ
سىدىكىلەر ۋە پادىشاھمۇ خەۋەر تاپقانىدى. پادىشاھـ
مۇ ساتار چېلىشقا ئۇستا ۋە كامالەتكە يەتكەن شاھـ
مات ئۇستىسى ئىكەن، ئۇ مېنى ئوردا سازەندىسى قىلىپ تەكلىپ قىلدى. مەن ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن ئەقىل ـ پاراسىتىم ۋە تىرىشچانلىقىمغا تاـ
يىنىپ، تۈرلۈك سازلارنى چېلىشتا ئوردىدىكى سا ـ زەندىلەرنىڭ ھەممىسىنى بېسىپ چۈشتۈم. پادىشاھ ھەر يىلى ئات بەيگىسى، ساز چېلىش، چېلىشىش، شاھمات مۇسابىقىسى قاتارلىق ھەرخىل مۇسابىقىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇتۇپ چىققان ماھىرلارنى كاتتا تارتۇقلايدىكەن. ئوردىدىكىلەرنى بولسا، كىمـ
نىڭ بويىغا يەتكەن چىرايلىق قىزى بولسا، شۇنىڭ بىلەن تارتۇقلايدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكىلىرىگە دەرىجىسىگە قاراپ ئەمەل ـ مەنسەپ بېرىدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، يۇرتتىكى ھەممە پۇقرالار بۇ مۇسابىقىگە ناھايىتى پۈختا تەييارلىق بىلەن قاتـ
نىشىدىكەن. مەنمۇ ئوردىغا كىرگەن تۇنجى يىلى شاھمات مۇسابىقىسىگە قاتناشتىم ۋە ھەممىسىنى يەڭدىم. پادىشاھ شۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ كېچە ـ كۇنـ
دۇر توي قىلىپ، ئاپاڭنى ماڭا نىكاھلاپ بەردى. سېنىڭ بوۋاڭ پادىشاھنىڭ ۋەزىرى ئىدى. شۇ قېـ
تىمقى مۇسابىقىدىن كېيىن پادىشاھ مېنى شاھ قەسرىگە چاقىرتىپ، ئۆزى بىلەن شاھمات ئوينىـ
شىمنى تەلەپ قىلدى. ئەلۋەتتە مەن شاھنىڭ پەرماـ
نىغا ياۋاشلىق بىلەن ئىتائەت قىلىشىم كېرەك ئىدى. بىرنەچچە نۆۋەت شاھمات ئويناش بىلەن مەن پادىشاھقا يېقىپ قالدىم ۋە نۇرغۇن ئىلتىپات، ئىنئاملارغا ئېرىشتىم. شۇنىڭدىن كېيىن پادىشاھ مېنى پات ـ پات شاھ قەسرىگە چاقىرتىپ شاھمات ئويناىدىغان بولدى. پادىشاھتىن يېڭىلگەنلىكىم ئۈـ
چۈن تارتۇقلىنىپ تۇراتتىم. بۇنىڭ بىلەن سازەندە ـ رەققاسلار ئىچىدە «پادىشاھنىڭ يېقىنى» دەپ ئىزـ
زەت ـ ئابرۇيۇم يۇقىرى ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۆيـ
گە، ھەتتا ئاتا ـ ئانامنىڭ ئۆيىگىمۇ سۇغا ـ سالاملار كېلىپ تۇراتتى. تۇرمۇشىمىز بایاشات، توققۇزىمىز تەل ئىدى. ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتتى، پادىشاھ بىلەن شاھمات ئوينىشىمىز ئۇزۇلۇپ قالـ
مىدى. پادىشاھ بارا ـ بارا ئۇزاق باش قاتۇرمىسا يېڭىلىپ قېلىشقا قىل قالىدىغان بولۇپ قالدى. لېكىن، پادىشاھ مېنى ئۇتۇۋالسا ناھايىتى خۇشال بولۇپ كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، قەستەن سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ ھامان يېڭىلىپ بېرەتتىم. پادىشاھ ماڭا يۇقىرى ئەمەل ـ مەنسەپلەر ۋەدە قىلاتتى. لېكىن، مەن ئۆز ئىشىمدىن رازى ئىكەنلىكىمنى ۋە ئەمەل ـ

مەنسەپكە قىزىقمايدىغانلىقىمنى ئېيتىپ شاھنىڭ تەكلىپىنى چىرايلىقچە رەت قىلاتتىم.

بىر كۈنى ئادەت بويىچە پادىشاھ يەنە شاھمات ئويناشقا چاقىردى. شۇ كۈنى ئويۇنغا بەك بېرىلىپ كېتىپ، قارشى تەرەپىمدە ئولتۇرغان ئادەمنىڭ ئاشۇ چوڭ ئەلنىڭ پادىشاھى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپلا كېتىپتىمەن. پەقەت شاھمات تاختىسى تۈيۈقسىز بېشىمغا تېگىپ، كەينىمگە دومىلاپ يىقىلغاندىن كېيىنلا ئاندىن ئېسىمگە كەلدىم. لېكىن، بۇ چاغدا تولىمۇ كېچىككەنىدىم. شۇ كۈنى ئۆزۈمنى بىلمەي پادىشاھنى ئارقىمۇئارقا يەتتە قېتىم مات قىپتىمەن. ئەمدى ئۆزۈمنى جاللات قىلىچىنىڭ ئاستىدا كۆرۈشتىن ئۆزگە چارە يوق ئىدى. شۇ چاغدا پادىشاھ ۋارقىراپ تۇرۇپ:

— بۇ شاھمات تاختىنى ئېلىپ دەرھال مەملىكىتىمدىن يوقال! ئەمدى سېنى ھەرگىز كۆزۈم كۆرمىسۇن! ئەگەر سايەڭنى كۆرۈپ قالساممۇ ئۆزۈڭنى جاللاتنىڭ قىلىچى ئاستىدا كۆرىسەن، — دەپ چىقىپ كەتتى.

مەن جېنىمنىڭ ئامان قالغانلىقىغا خۇشال بولۇپ تۇرغىنىمدا شاھنىڭ نۆكەرلىرى كېلىپ مېنى ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇق - تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرىمىز بىلەن يىغلاپ خوشلىشىپ، ئۇ شەھەردىن چىقىپ كەتتۇق. مانا ھازىر بۇنىڭغا ئون سەككىز يىل بولدى. يۇرتىمىزدىن، ئاتا - ئانىمىزدىن جۇدا قىلىپ، بېشىمىزغا بالا - قازا ياغدۇرغان، مۇساپىرلىق، موھتاجلىق دەردىنى سالغان شاھمات دەل مۇشۇ شۇ، — دەپ ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇردى.

نۇئمان ئاتىسى سۆزلەپ بەرگەن ھېكايىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شاھمات ئۇرۇقلىرىغا دىققەت بىلەن قاراپ:

— ئاتا، بۇ پەقەتلا شۇ جانسىز كىچىك ھەيكەللەرغۇ، پادىشاھ نېمىگە ئۇنچىلىك قىلىپ كېتىدۇ؟ — دەپتۇ.

ئاياز ئوغلىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ ئاچچىقىغا پايلىماي، ئوغلىنىڭ ئالدىدا نادانلىق قىلغانلىقىغا قاتتىق خجىل بولۇپ:

— ئاھ، خۇدا، ماڭا مۇشۇنداق چىچەن ئوغۇل ئاتا قىلغانلىقىڭغا مىڭ شۈكۈر. ئەقلىگە باركاللا ئوغلۇم، — دەپتۇ. ئۆزىنىڭ ئوغلىچىلىك ئەقىل - پاراسەت ئىشلەتمىگەنلىكىگە پۇشايمان قىپتۇ. ئوغلىنى ئورۇنسىز رەنجىتكەنلىكىگە ئۆز - ئۆزىنى ئەيىبلەپتۇ. ئاتىسىنىڭ سۈكۈت ئىچىدە ئولتۇرۇپ قالغانلىقىنى ئۆزىچە مۇلاھىزە قىلغان نۇئمان:

— ئاتا، كۈنلەرنىڭ بىرىدە مۇشۇ شاھمات يەنە بىزگە بەخت - سائادەت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن، سىز بۇنى ئۆگىنىپ كامالەتكە يېتىپسىز، ئاللا رەھمىتى بىلەن پادىشاھنىڭ خەزىنىسىنى سىزگە ئېچىپ بېرىپتۇ، — دەپتۇ.

ئاياز ئوغلىنىڭ سۆزلىرىدىن ئۇنىڭ كىچىك بولسىمۇ ئەقىل - پاراسەتلىك، ئۆتكۈر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، ئوغلىدىن پەخىرلىنىپتۇ. ئۇ شۇ كۈندىن باشلاپ، ئۆزىدە بار بولغان پۈتۈن قابىلىيىتىنى ئوغلىنىڭ ۋۇجۇدىغا سىڭدۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپتۇ. ئەقىللىك نۇئمان ئاتىسى ئۆگەتكەن ھەر قانداق بىلىمنى پۈختا ۋە چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرۈپتۇ. نۇئماننىڭ ساز چېلىش بىلەن شاھمات ئويناشتىكى ماھىرلىقى ئاتا - ئانىسىنى تولىمۇ ھەيران قالدۇرۇپتۇ. ئاردىدىن تۆت يىل ئۆتۈپتۇ. ئاياز شۇ كۈنگىچە يىغىپ ساقلىغان ھەممە پۇللىرىنى ئېلىپ شەھەرگە كىرىپ، چىرايلىق بىر ئات ۋە بىر يۈرۈش جەڭ قوراللىرى سېتىۋېلىپ نۇئمانغا تەقدىم قىپتۇ. نۇئمان بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشال بوپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ نۇئمان چەۋەندازلىقنى ئۆگىنىشكە باشلاپتۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوۋچىلىققا قىزىقىپ قاپتۇ. بۇ نۇئماننىڭ ئوقيا ئېتىشتا كامالەتكە يېتىشىگە پۈرسەت يارىتىپ بېرىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ماھارەتتىمۇ كامالەتكە يېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نۇئمان ئاتىسىغا ئوتۇنچىلىق قىلماي ئوۋچىلىق قىلىش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. ئاياز بۇ تەكلىپىكە قوشۇلۇپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئاتا - بالا ئىككىسى ئورمانلىققا بېرىپ ئوۋچىلىق قىلىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار موھتاجلىق ئازابىدىن

دىن قۇتۇلۇپ، خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ. ئىلگىرى ئولتۇرغان كەپسىنى يېڭىلاپ هويلا ـ ئارانلىق، ئازادە ئۆي سېلىۋاپتۇ. ئېغىل ـ قوتان ياساپ بۇغا ـ مارال، كېيىكلەرنى قولغا ئۆگىتىپ بېقىشقا باشلاپتۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە نۇئمان ئادەتتى بويىچە ئوۋغا چىقىپتۇ. ئۇ بىردەم ئارام ئالغاچ، ئورمانلىقنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن هۇزۇر ئېلىپ، راۋابنى پۇتۇن ئىشتىياق بىلەن چاپتۇ. ئورماندىكى تۇرلۇك قۇشلار ۋە هايۋانلار نۇئماننىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ باشلاپتۇ. شۇ قاتاردا سەپ ـ سەپ بولۇپ ئۇچۇپ كېتىۋاتقان تۇرنىلار ۋە ئاق قۇلارمۇ نۇئماننىڭ راۋابىنىڭ سېھرىي كۈچىنىڭ تەسىرىدە ئۇچۇپ كېلىپ، ئۆزىنى يوقاتقان هالدا مۇزىكىغا جور بوپ تۇ. ئاق قۇلار تولىمۇ جازىبىدار بولۇپ، تۇرقى مەغرۇر، پەيلىرى مەرمەردەك پارقىراق، قاشتاشتەك سۇزۇك ئىكەن. بىر چاغدا ئاق قۇلارنىڭ پىغانلىق ۋە ئېچىنىشلىق ناله قىلغان ئاۋازى نۇئماننىڭ دىققىتىنى قوزغاپ، راۋاب چېلىشنى توختىتىپتۇ. بۇ چاغدا تۇرنىلار بىلەن بىر بۆلەك قۇشلار ۋە نالە قىلىۋاتقان ئاق قۇلار ئۇركۈپ هاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ. لېكىن، بىر ئاق قۇ ئۇچالماي، ئۆز هەمراهلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ئېچىنىش ـ لىق ناله قىلىشقا باشلاپتۇ. ئەسلىدە بۇ ئاق قۇ نۇئماننىڭ ئاتىسى قۇرغان قىلتاققا چۈشۈپ قالغا ـ نىكەن. ئۇنىڭ هەمراهلىرى بولسا پەس ئايلىنىپ ئۇچۇپ، هەدەپ ئۆز هەمراهىنى چاقىرىۋاتقۇدەك. نۇئمان بۇنى كۆرۈپ، دەرهال بېرىپ، هېلىقى ئاق قۇنى قىلتاقتىن بوشىتىپ قويۇپ بېرىپتۇ. لېكىن، ئاق قۇ ئۇچۇپ كەتمەپتۇ. ئەكسىچە نۇئمانغا بىر خىل سۆيۈنۈش بىلەن قاراپتۇ ۋە بىرئازدىن كېيىن ئادەمگە ئوخشاش زۇۋانغا كېلىپ:

ــ ئەي ئادەمزاتنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلى، سىز ئىنسانلار ئىچىدىكى ئەڭ هۆرمەتلەشكە سازاۋەر يىگىت ئىكەنسىز، ماڭا ئەگىشىپ مېڭىڭ. ئۇزاققا بارمايلا بەخت ـ سائادەتلىك يېڭى تۇرمۇشقا ئېرىشىسىز، ــ دەپتۇ.

نۇئمان ئۇنىڭغا هەيرانلىق ئىچىدە بىر پەس قاراپ تۇرۇپ، ئېسىنى يىغقاندىن كېيىن:

ــ سىزگە قانداق ئىشىنىمەن؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ئاق قۇ مۇلايىملىق بىلەن:

ــ سول پۇتۇمغا بىر دانە ئالماس كۆزلۈك ئۇزۇك سېلىنغان، بۇ ئۇزۇك مېنىڭ سۆزۈمنىڭ راست ۋە چىنلىقىغا گۇۋاهچى بولسۇن. بۇ خاسىيەتلىك ئۇزۇك، بۇنى هەر ۋاقىت يېنىڭىزدىن ئايرىماڭ، ــ دەپ ئالماس كۆزلۈك ئۇزۇكنى پۇتىدىن چىقىرىپ نۇئمانغا بېرىپتۇ.

نۇئمان ئاق قۇنىڭ تۇرقىدىن بىر خىل مېهىر ـ مۇهەببەت ۋە نازاكەتنى كۆرۈپ، ئىختىيارسىز ئاق قۇنىڭ كەينىدىن ئورمانلىقنىڭ ئىچكىرىسىگە قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇلار خېلى ئۇزاق يول يۈرگەندىن كېيىن، ئورمانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرلۇك مېۋىلىك دەرەخلەر بىلەن ئورالغان، ئەتراپىدا رەڭگارەڭ گۈللەر هۆپپىدە ئېچىلغان چوڭ بىر كۆلنى كۆرۈپتۇ. كۆلنىڭ سۈيى زۇمرەتتەك سۈزۈك بولغاچقا، شۇنچە چوڭقۇر بولسىمۇ تېگىدىكى مەرمەرلەر، كۆلدە ئەركىن ئۇزۇپ يۈرگەن رەڭمۇرەڭ بېلىقلار كۆرۈنۈپ تۇرىدىكەن. ئۇلار بىردەم هاردۇقىنى چىقىرىپ يەنە مېڭىپتۇ. يول يۈرۈپ، يۈرگەندىمۇ مول يۈرۈپ، چەكسىز كەتكەن بىر چىمەنلىككە چىقىپ قاپتۇ. نۇئمان چىمەنلىكنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئەتراپىنى شەمشاد، ئارچا دەرەخلىرى، مەي باغلاپ پىشىپ كەتكەن هەرخىل مېۋىلىك دەرەخلەر ئوراپ تۇرغان ئاجايىپ چىرايلىق، هەشەمەتلىك بىر سارايىنىڭ قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. سارايىنىڭ دەرۋازىسى كۈمۈشتىن ياسالغان بولۇپ، كۈن نۇرىدا ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرۇپ تۇرىدىكەن. نۇئمان سارايغا كىرىشنى ياكى قايتىپ كېتىشنى بىلمەي تۇرغىنىدا، سارايدىن هۆسن ـ جامالى ئايىنى خىجىل قىلىدىغان، چېهرىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان ئۈچ قىز قوللىرىدا ئالتۇن شامدانلارنى كۆتۈرۈپ ساراي دەرۋازىسىدىن چىقىپتۇ. بۇ قىزلار نۇئماننىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئەدەپ بىلەن سالام بەرگەندىن كېيىن، ئادەمنىڭ ئەقلىنى لال

قىلىدىغان خۇشخۇي، يېقىملىق ئاۋازى بىلەن:

— خۇش كەپسىز، بەرنا يىگىت. قېنى ئۆز قەسرىڭىزگە مۇبارەك قەدىمىڭىز بىلەن مەرھەمەت قىلغايسىز، — دەپ نۇئمانىنى سارايغا تەكلىپ قىپتۇ. قىزلارنىڭ گۈزەللىكى، لاتاپىتى نۇئماننىڭ ئەقلىنى لال قىپتۇ. نۇئمان قىزلارنىڭ گۈزەللىكىدىن ئەقىل ـ ھوشىنى يوقاتقان ھالدا سارايىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپتۇ. ساراي ئاجايىپ چىرايلىق بېزەلگەن بولۇپ، ھەممە ھۇجرىلارغا ئېسىل نۇسخىلىق قىممەت باھالىق گىلەملەر سېلىنغان، ئالتۇن شامدانلار قويۇلغان بولۇپ، شامدانلارغا يېقىلغان شاملاردىن ئىپار ـ ئەنبەر تاراپ تۇرىدىكەن. قىزلار نۇئمانىنى ئەڭ كاتتا قەسىرگە باشلاپ كىرىپ، ئالتۇن تەختكە تەكلىپ قىپتۇ. ئۇ ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇشىغا، ئىككى يېنىدا ئىككى پەرى نۇئمان ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا تەييار بولۇپ تۇرۇپتۇ. نۇئمان قولىدىكى ئالماس كۆزلۈك ئۈزۈكنى بىر سىلىغانىكەن، قەسىرنىڭ ئىچىدىكى ھەربىر ھۇجرىدىن نۇرغۇن قىزلار چىقىپ بەزمە باشلاپتۇ. نۇئمان ئۇلار چالغان يېقىملىق مۇزىكىلارنى ئەسلا ئاڭلاپ باقمىغانىكەن. نۇئمان يېنىدا ئولتۇرغان ئاي يۈزلۈك، سەرۋى قامەتلىك دىلبەرلەر قۇيغان ئىپار ھىدلىق شارابلارنى ئىچىپ ئۇخلاپ قاپتۇ.

ئەتىسى نۇئمان ئويغىنىپ، ئۆزىنىڭ ياستاق بىر ھۇجرىدا ئېسىل سېلىنچىلار ئىچىدە ياتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. كارىۋاتنىڭ بېشىدا ئاتىسى بىلەن ئاپىسى قاراپ تۇرغانىكەن. نۇئماننىڭ ئاپىسى:

— بالام، ئەتىگەن ئويغانساق مۇشۇ ھۇجرىدا يېتىپتىمىز، بۇ قانداق ئىش؟ — دەپ سوراپتۇ.

نۇئمان بولغان ئىشلارنىڭ بىرسىنى قالدۇرماي ئاتا ـ ئانىسىغا سۆزلەپ بېرىپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇلار شۇ قەسىرنى ماكان تۇتۇپتۇ. ئۇلارنىڭ باشلىرىدىن غەم تاغلىرى كۆتۈرۈلۈپ، خاتىرجەم، غەمسىز تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلاپتۇ. ھەر كۈنى ئورنىدىن تۇرسا، سارايىنىڭ ئىچى پاك ـ پاكىز تازىلىنىپ، مەززىلىك ئىسسىق تائاملار تەييار بولۇپ تۇرىدىكەن. ئۇلار تامىقىنى يەپ بولغاندىن كېيىن ئەتراپتىكى چىمەنلىكلەرنى، باغلارنى تاماشا قىلغاچ كۆل بويىغا بارىدىكەن. كۆلدە ئاق قۇلار، تۇرنىلار، ئۆردەك، غازلار ئەركىن ـ ئازادە ئۈزۈپ تاماشا قىلىدىكەن. بەزى كۈنلىرى نۇئمان كۆل بويىغا كېلىپ راۋاب چالىدىكەن. بۇ چاغدا كۆلدىكى ھەممە قۇشلار ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاڭلايدىكەن. ئۇ چالغان مۇزىكىدىن بىر خىل ئىنتىزارلىق، سېغىنىش، مۇھەببەت ئاشكارلىنىپ تۇرىدىكەن. بەزى كۈنلىرى ئاتا ـ بالا شاھمات ئويناپ ۋاقىت ئۆتكۈزىدىكەن. نۇئماننىڭ شاھمات ئويناشتىكى ماھارىتىمۇ كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئاتىسى ئۇنى پەقەت يېڭەلمەيدىكەن.

نۇئمان ئون يەتتە ياشقا قەدەم قويۇپ، بۇرۇتى خەت تارتىشقا باشلاپتۇ. ئاتا ـ ئانىسى نۇئماندىكى بەزى ئۆزگىرىشلەردىن ئوغلىنىڭ بالاغەتكە يېتىپ، ئىشق ـ مۇھەببەت بالاسىغا مۇپتىلا بولغانلىقىنى بىلىپ قاپتۇ. شۇ كۈنلەردە نۇئماننىڭ ئاپىسىنىڭ كۆڭلىدە، ئۆزلىرىنىڭ قانداق قىلىپ بۇ كۈنگە ئېرىشىپ قالغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى بىلىش ئىستىكى پەيدا بوپتۇ. ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى بۇ ئىستەك كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ، گېلىدىن تائام ئۆتمەيدىغان، كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قاپتۇ. تېنى ئاجىزلاپ ، چىرايى سارغىيىپ، ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قاپتۇ. ئاياز ئايالىنىڭ بۇ ھالىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن نېمە بولغانلىقىنى سوراپتۇ. ئۇ نۇئماننىڭ قولىدىكى قىممەت باھالىق ئالماس كۆزلۈك ئۈزۈكتە قانداق سىرلار بارلىقىنى، نېمە ئۈچۈن ئوغلى چالغان كۈيلەردىن ئىشق ـ مۇھەببەت سادالىرىنىڭ ياڭراپ كېتىۋاتقانلىقىنى، زادى كىملەرنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىنى بىلگۈسى بارلىقىنى، بۇنى ئېڭىقلاشقا ئاياز نىڭ رۇخسەت قىلىشىنى سوراپتۇ. ئاياز ئايالىنىڭ تەلىپىنى رەت قىلالماپتۇ ـ يۇ، ئەمما كۆڭلىدە ئەندىشە پەيدا بوپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئايالى ھەر كېچىسى بىر پىنھان جايغا يوشۇرۇنۇپ، ئەتراپنى كۆزىتىشكە باشلاپتۇ، بىراق ھەر قېتىم تاڭ ئاتاي دېگەندە، شېرىن ئۇيقۇ ئۇنى ئۆز

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com

ئىلكىگە ئېلىپ، خۇددى بىرسى بوشۇكتە ئەللەيلەنگەندەك ئۇخلاپ قالمىدىكەن. ئۇ كۆزىنى ئاچقاندا ئاللىقاچان تاك ئېتىپ بولىدىكەن. ئۇ ھەر كۈنى «بۈگۈن كېچە چوقۇم ئۇخلىماي تاك ئاتقۇزىمەن» دەپ كۈندۈزى ئۇخلاپ، كېچىسى تىك تۇرسىمۇ يەنىلا ئۇخلاپ قالمىدىكەن. ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى مەھكەم ئېتىپ، شامال كىرەلمەيدىغان قىلىۋەتسىمۇ، ئۆيلەر يەنىلا پاكىز تازىلىنىپ، ھەممە نەرسە سەرەمجانلاشتۇرۇلۇپ، ئېسىل نازۇنېمەتلەر تۈرى بويىچە تەييار قىلىنىپ قالمىدىكەن. ئۇ قانداق قىلسىمۇ بۇنىڭ سەۋرىنى بىلەلمەپتۇ. شۇنداقتىمۇ، نېمىتىدىن پەقەت يانماپتۇ. ئۇ ئاخىر بىر كۈنى سۈبھى ۋاقتىدا ئۆز ئارزۇسىغا يېتىپتۇ. شۇ كۈنى ئۇ بىر كېچە ئۇخلىماي ناماز ئوقۇپتۇ، تاك ئاتاي دېگەندە مەھكەم تاقالغان دېرىزىلەر ئۆزلۈكىدىن ئېچىلىپ كېتىپتۇ ـ دە، دېرىزىدىن بىر توپ ئاق قۇ ئۇچۇپ كىرىپتۇ. ئۇلار پەيلىك تونلىرىنى سېلىۋېتىپ، بىر ـ بىردىن چىرايلىق بەرنا قىزلارغا ئايلىنىپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىلىرىسىدىكى ئۇچ قىز شۇنداق گۈزەل ئىكەنكى، ئۇلارنىڭ چېھرىدىن نۇر يېغىپ تۇرىدىكەن. ئۇ ئايال بۇنى كۆرۈپ، ئاغزىنى ئاچقىنىچە ھەيكەلدەك قېتىپ ئولتۇرۇپ قاپتۇ. ئاق قۇلارنىڭ قاچان چىقىپ كەتكەنلىكىنىمۇ بىلمەي قاپتۇ. پەقەت كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندىلا ئاندىن ئېسىگە كېلىپ، كېچە يۇز بەرگەن ئىشلارنىڭ چۈشى ئەمەسلىكىنى بىلىپتۇ.

شۇ كۈنى كەچتە نۇئمانىنىڭ ئاپىسى بولغان ئىشلارنى، كۆرگەنلىرىنى ئايازغا سۆزلەپ بېرىپتۇ.

ئاياز ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى، ئوغلىمىز شۇ پەرىلەردىن بىرسىگە ئاشىق بولغان ئوخشايدۇ، ئۇ پەرىمۇ ئوغلىمىزغا ئاشىق بولسا كېرەك، شۇڭا ئاققۇ سۈرىتىدە كېلىپ بىزنىڭ خىزمىتىمىزنى قىلىۋېتىپتۇ، ئەمدى بىز قاراپ تۇرماي، ئۇ قىزنى تۇتۇۋېلىپ ئوغلىمىزغا نىكاھلاپ قويايلى، دەپ مەسلىھەتلىشىپتۇ ھەم بۇنى نۇئمانغا ئېيتىپتۇ. نۇئمان مۇ شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ رايىغا بېقىپتۇ. شۇ كېچىسى ئەر ـ خوتۇن ئىككىسى يوشۇرۇنۇپ يېتىپتۇ. تاك ئاتاي دېگەندە ھېلىقى پەرىلەر كېلىپ قولىغا تەگمەي ساراي ئىچىدە خىزمەت قىلىۋاتقاندا، نۇئمانىنىڭ ئاپىسى ئۇلارنىڭ ئاق قۇ پەيلىك تونلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئوتقا سېلىپ كۆيدۈرۈشكە تەمشىلىپتۇ. شۇ ئەسنادا غايىبتىن بىر سادا ئاڭلىنىپتۇ:

ـــ ئەي ئانا! بۇ نىيىتىڭىزدىن يېنىڭ! بىز شەرم ـ ھايالىق، ئىپپەتلىك ھەم ۋاپادار قىزلار. مىز، ئاتا ـ ئانىمىزنىڭ ئالدىغا يالىڭاچ قايتىپ بېرىشنى ھاقارەت دەپ بىلىمىز. ئارزۇلۇق سىڭلىمىز ئادەمزات نەسلىدىن ئاپىرىدە بولغان سازەندە نۇئمانىنى ياخشى كۆرۈپ قالغاچقا، قەستەن قىلتاقىقا چۈشۈپ ئوغلىڭىزغا ئۆز كۆڭلىنى تەقدىم قىلىدى. شۇ سەۋەبلىك خىزمىتىڭلاردا بولۇۋاتىدۇ. ھەممە ئىشنىڭ ۋاقىت ـ سائىتى بولىدۇ، شۇ ۋاقىتنى كۈتەلمىسەڭلار ئۇلارنىڭ سۆيگۈسى ۋىسال تاپىدۇ...

نۇئمانىنىڭ ئاپىسىنىڭ ئاڭلاۋېرىشقا تاقىتى قالمايال ئاق قۇ پەيلىك تونىنى ئوتقا تاشلاپتۇ. شۇ ھامان ھاۋا دەھشەتلىك گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىپ، يەر ـ جاھاننى قاراڭغۇلۇق قاپلاپتۇ. ئاپىسى قورقىنىدىن قىلغىنىغا مىڭ پۇشايمان قىلىپ يىغلاپتۇ. خېلىدىن كېيىن كۈن ئاستا ـ ئاستا يورۇشقا باشلاپتۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئورمانلىق ئىچىدە كۆرۈپتۇ. قارىسا، ئەتراپتا ھېلىقى سارايىنىڭ سايىسىمۇ كۆرۈنمەپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئۇلارنىڭ قىيىن كۈنلىرى يەنە باشلىنىپتۇ. نامراتلىق، ئاچ ـ يالىڭاچلىق، موھتاجلىق ئۇلارنى قىيناشقا باشلاپتۇ. ئۇلار شۇكۇر ـ قانائەت قىلماي ئۆتكۈزۈپ قويغان گۈناھلىرىغا توۋا قىپتۇ.

شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە نۇئمانىنىڭ كۆڭلىدە تۇيۇقسىز ئوۋ قىلىش ئىستىكى تۇغۇلۇپتۇ. ئۇ تاشلاپ قويغىنىغا خېلى زامانلار بولغان ئوقيا، ساداقلىرىنى ئېلىپ نىشانسىزلا يولغا چىقىپتۇ. ئۇ كېتىۋېتىپ بىر بۇلاقنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ ئۇسسىغانلىقىنى، ھارغانلىقىنى ھېس قىپتۇ. ئۇ بۇلاق سۈيىدىن ئىچىپ تەشنالىقىنى قاندۇرۇپتۇ، ئاندىن

بىردەم ئارام ئېلىش ئۈچۈن بۇلاق بېشىدا ئولتۇرۇپ-تۇ. ئۇ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ ئۇخلاپ قاپتۇ. چۈشىدە ئاپپاق ساقال، نۇرانە چىراي بىر بوۋاي نۇئمانغا:

«ئەي بالام، تېز ئورنۇڭدىن تۇر. ئالدىڭغا قاراپ مېڭىپ، بەشىنچى بۇلاق بېشىدا توختىغىن. ئۇ يەردە كۆرۈمسىز ئورۇق بىر ئاتنى كۆرىسەن، ئۇنى يېتە-لەپ يەتتىنچى بۇلاق بويىغا ئېلىپ بېرىپ سۇغا-رىپ، ھەركۈنى بىر قېتىم شۇ بۇلاق سۈيىدە يۇغىن. قىرىق كۈندىن كېيىن جاسارەت كەمىرىنى بېلىڭگە باغلاپ، مۇشكۈلات داۋانلىرىنى غەيرەت كەتمىنى بە-لەن چېپىپ، سەپەرگە يول ئالغىن. ئاي بىلەن كۈن سەپەر جەريانىدا ساڭا ھەمراھ بولغاي. ئون ئىككى يىل توققۇز ئايدىن كېيىن تىلىكىڭ ئىجابەت بو-لۇپ، مۇراد - مەقسىتىڭ ھاسىل بولغاي. سەپەرگە يول ئېلىشتىن ئىلگىرى قولۇڭدىكى ئۈزۈكنىڭ كۆزىنى باسقىن. ئاندىن ئاتا - ئاناڭنىڭ دۇئاسىنى ئېلىپ، قىبلە تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىقىن. يولۇڭ ئوچۇق، سەپىرىڭ خەيرلىك بولسۇن» دەپ دۇئا قە-لىپ كۆزدىن غايىب بوپتۇ.

نۇئمان ئويغىنىپ، كۆرگەن چۈشىنى قايتا بىر قېتىم ئەسلەپ چىقىپ، بۇنىڭ بىر بېشارەت ئىكەنلىكىنى بىلىپتۇ ۋە چۈشىدىكى بوۋاينىڭ ئېيتقىنى بويىچە مېڭىپتۇ. ئۇ بەشىنچى بۇلاقنىڭ بېشىغا بارغاندا بۇلاق بېشىدا چۈشىدىكى بوۋاي تەسۋىرلىگەندىنمۇ بەتتەر، ئۇستىبېشىنى جاراھەت بېسىپ كەتكەن، كۆزلىرىدىن ياش قۇيۇلۇپ تۇرغان بىر ئاتنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئات نۇئماننى كۆرۈپ كىشنىمەكچى بوپتۇ، لېكىن بېشىنىمۇ كۆ-تۈرەلمەپتۇ. نۇئمان بېلىدىكى پوتىسىنى يېشىپ ئاتنىڭ بوينىدىن باغلاپتۇ، ئاندىن ئاتنى يېتىلەپ داۋاملىق مېڭىپتۇ ۋە تولىمۇ تەستە يەتتىنچى بۇلاققا يېتىپ كەپتۇ. نۇئمان ئاتنى يېتىلەپ بۇلاق بويىغا ئەكەپتۇ، ئات بۇلاق سۈيىنى قانغۇچە ئە-چىپتۇ. نۇئمان ئاتنى كۆكۈل قويۇپ يۇيۇشقا باشلاپتۇ، ئاندىن قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاتا - ئانىسى-نىڭ يېنىغا قايتىپ كەپتۇ.

شۇ كۈندىن باشلاپ نۇئمان ھەر كۈنى ئاتنى يەتتىنچى بۇلاق بويىغا ئېلىپ بېرىپ سۇغىرىپ، يۇ-يۇشنى داۋام قىپتۇ. ئۇ ئات كۈندىن - كۈنگە ئەت ئېلىپ، كۈچ - قۇۋۋەتكە تولۇپ، تۈكلىرى پار-قىراپ، كىشىنىڭ مەستلىكى كەلگۈدەك چىرايلىق بولۇپ كېتىپتۇ. كېيىن بەدىنىدىكى جاراھەتلەرمۇ تامامەن ساقىيىپ، چىلان رەڭدىكى بىر دۇلدۇلغا ئايلىنىپتۇ. ئۇلار ئۆتكەن - كەچكەن ئىشلارنى سۆز-لىشىپ، تاڭ ئاتاي دېگەندە ئۇخلاپ قاپتۇ. بىر چاغدا نۇئمان ئويغىنىپ ئەتراپقا قارىسا، كۆز ئال-دىدا ئىلگىرىكىدىنمۇ كۆركەم بىر ساراي نامايان بوپتۇ. ئۇ دەرھال ئاتا - ئانىسىنى ئويغىتىپ، سارايغا ئەكىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. سارايىنىڭ بىر تەرىپىدە تۆت ئات باغلاقلىق ئىكەن. ئاتلارنىڭ ئال-دىدىكى ئوقۇرغا ئارپا قويۇلغان بولۇپ، ئاتلار ئارپە-نى ئىشتىھا بىلەن يەۋاتقانىكەن. ئاتلارنىڭ يېنىدە-كى بىر ئىلغۇچقا كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن ئېگەر - توقۇم، يۈگەن - نوختىلار ئېسىقلىق ئىكەن. ئۇلار كۆپ رەھمەتلەرنى ئېيتىپتۇ.

نۇئمان ئاتا - ئانىسى بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلىشىپتۇ. ئايال ئۇزاقتىن بېرى ساقلاپ كېـ-لىۋاتقان ئوقيا بىلەن لىقمۇلىق ئوق قاچىلانغان ساداق ھەم ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر شەمشىرىنى ئوغلىغا يوللۇق تۇتۇپتۇ. نۇئمان سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. ئاتا - ئانىسى ئۇنى ئۇزىتىپ، ساق - سالامەت قايتىپ كېـ-لىشىنى ئاللادىن تىلەپ شۇ سارايدا قاپتۇ...

نۇئمان كېچە - كۈندۈز توختىماي يول يۈرۈپ-

ئۇيغۇر كتاب تور بېكىتى
www.uyghurbook.com

تۇ. ئېگىز داۋانلاردىن، قارلىق تاغلاردىن ئېشىپتۇ. كۆز يەتكۈسىز چۆل ـ جەزىرە، قۇملۇقلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، سازلىق ـ دەريالارنى، چوڭقۇر ھاڭلارنى كەينىدە قالدۇرۇپ يولىنى داۋام قىپتۇ. ئۇ ئالتە ئاي يول يۈرگەندىن كېيىن، ناھايىتى چوڭ ۋە ئاۋات بىر شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. نۇئمان شەھەر دەرۋازىسىدىن كىرىپ بۇ شەھەردىكىلەرنىڭ بايرام شادلىقىغا چۆمگەنلىكىنى كۆرۈپتۇ. شەھەر رەستىلىرى پاك ـ پاكىز بولۇپ، سودا ـ سېتىق قىزىپ كەتكەنىكەن. نۇئمان سەپەر ئۈستىدە ئوۋلىغان ئوۋ غەنىيمەتلىرىدىن قىممەت باھالىق تېرىلەرنى، بۇغا مۈڭگۈزلىرىنى سېتىپ نۇرغۇن تىللاغا ئېرىشىپتۇ. ئۇ شەھەرنى ئارىلاپ بىر سارايغا چۈشۈپتۇ. نۇئمان سارايۇەنگە دۇلدۇلنى تاپشۇرۇپ، ئۆزى ھامامغا بېرىپ پاكىز يۇيۇنۇپ، يېڭى كىيىملەرنى كىيىپ شەھەر رەستىلىرىنى ئايلىنىشقا باشلاپتۇ.

ئەسلىي بۇ شەھەردە ھەر خىل مۇسابىقىلەر ئېلىپ بېرىلۇاتقانىكەن، كىمكى ھەممە مۇسابىقىدە ئۈتۈپ چىقسا، پادىشاھ شاھجاھان ئىسىملىك ئايدەك گۈزەل، ئەقىللىك، ئەتىۋارلىق بىر تال قىزىنى ئۇنىڭغا بېرىپ، تەخت ۋارىسى قىلىدىغانلىقى ھەققىدە پەرمان چۈشۈرگەنىكەن.

نۇئمان پادىشاھنىڭ پەرمانىدىن خەۋەر تېپىپ، پادىشاھ ئوردىسىغا كىرىپ ئۆزىنى مەلۇم قىپتۇ. ئوردىدىكىلەر ئۇنىڭ قاملاشقان تەق ـ تۇرقىنى كۆرۈپ، بەزىلىرى ئۇنىڭغا ھەۋەس قىلسا، يەنە بەزىلىرى ھەسەت قىلىشىپتۇ. پادىشاھ ياشىنىپ قالغان بولۇپ، ئاشۇ قىزىدىن باشقا پەرزەنتى يوق ئىكەن. پادىشاھ ئەقىللىك، تەدبىرلىك بولغاچقا، ئۆز سەلتەنەتىنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەممە جەھەتتە كامالەتكە يەتكەن تەخت ۋارىسىنى تېپىشنى نىيەت قىلغانىكەن. پادىشاھنىڭ ئۆزىمۇ ۋە قىزىمۇ شاھمات ئويناشقا ئۇستا بولۇپ، غەلىبە قىلغۇچى مۇسابىقىنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا پادىشاھ ۋە مەلىكە بىلەن شاھمات مۇسابىقىسىگە چۈشىدىكەن.

مۇسابىقە باشلىنىپتۇ. بىرىنچى تۇر ئوقيا ئېتىش مۇسابىقىسى ئىكەن. نۇئمان پاكىز، رەتلىك كىيىنىپ، ئوڭ مۇرىسىگە ئوقيا، سول مۇرىسىگە راۋاب ئېسىپ، چىلان تورۇقىنى مىنگىنىچە مۇسابىقە مەيدانىغا كىرىپتۇ. مەيدانىدىكى پۈتۈن يۇرت ئەھلى نۇئماننىڭ سالاپىتىنى كۆرۈپ ھەيران قاپتۇ. نۇئمان ئاتتىن چۈشۈپ، پادىشاھنىڭ ئالدىغا بېرىپ سالام بېرىپ ھۆرمەت بىلدۇرۇپتۇ. ئاندىن پادىشاھنىڭ ئىجازىتىنى ئالغاندىن كېيىن، ئېتىنى چاپتۇرغانچە پۈتۈن مەيدانىنى ئايلىنىپ يۇرۇپ، يۇز قەدەم نېرىغا ئېسىلغان يەتتە تال ياڭاقنىڭ ھەممىسىنى ئېتىپ چۈشۈرۈپتۇ. ھازىرغىچە نۇرغۇن مەرگەن يىگىتلەرمۇ ئۇنى ئېتىپ چۈشۈرەلمىگەنىكەن. پادىشاھ، مەلىكە شاھجاھان ۋە ۋەزىرلەر ھەيرانلىقتىن ئېغىزلىرىنى ئاچقىنىچە ئولتۇرۇپ قاپتۇ. مۇسابىقە مەيدانىدىكى بارلىق خالايىق دەۋرەپ كېتىپتۇ.

نۇئمان يەنە پادىشاھ ئولتۇرغان راۋاقنىڭ ئالدىغا كېلىپ ھۆرمەت بىلدۇرۇپتۇ. مەلىكە ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قاپتۇ. پادىشاھ نۇئمانغا ئېسىل تون ھەدىيە قىپتۇ. نۇئمان قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، پادىشاھقا ئۆز مىننەتدارلىقىنى بىلدۇرۇپ، ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە كۆزدىن غايىب بوپتۇ. مەيدانىدىكى ھەممە ئادەم نۇئماننىڭ كەينىدىن قاراپلا قاپتۇ.

نۇئمان بارلىق مۇسابىقە تۈرلىرىدە غەلىبە قىلىپ، ئەڭ ئاخىرقى باسقۇچقا، يەنى شاھ ۋە مەلىكە بىلەن شاھمات ئويناش باسقۇچىغا كەپتۇ. ئۇ كۈنى ئۇ ئوقيا ئېتىش مۇسابىقىسىدە پادىشاھ ئىنئام قىلغان ئېسىل تونىنى كىيىپ، پېشانىسىدە لاچىن سۈرەتلىك قاشقىسى بار دۇلدۇلنى مىنىپ، شاھ ئوردىسىغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. نۇئمان ئوردا دەرۋازىسىغا كەلگەندە، ياساۋۇللار، مۇلازىملار ھۆرمەتتە تۇرۇپ ئۇنى قارشى ئاپتۇ ۋە پادىشاھقا دەرھال خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. پادىشاھ ۋەزىر ـ ۋۇزرالىرى بىلەن بىلە ئوردا دەرۋازىسىغا چىقىپ نۇئماننى قارشى ئاپتۇ. نۇئمان پادىشاھ ئوردىسىنى تاماشا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پادىشاھنىڭ خاس شاھماتخانىسىغا كىرىپتۇ. شاھماتخانا شۇنداق ئېسىل بېزەلگەن بولۇپ، يەرگە ئوتقاشتەك چاقناپ تۇرغان ئېسىل گىلەملەر سېلىنغان، ئىشىك ـ دېرىزىلەرگە ئېسىل تاۋار، يىپەكلەردە تىكىلگەن پەردە تارتىلغانىكەن. شاھمات-

خانىنىڭ تاملىرىغا ئالتۇن ھەل بېرىلگەنكەن. شاھماتخانىنىڭ تۆرىدىكى شاھانە ئورۇندا پادىشاھ، پادىشاھنىڭ ئوڭ يېنىدا مەلىكە شاھجاھان گۈل ھۆسنىدىن نۇر چاچقىنىچە ئولتۇرغانكەن. نۇئمان پادىشاھ بىلەن مەلىكە شاھجاھانغا سالام بېرىپ، پادىشاھ كۆرسەتكەن ئورۇندا ئولتۇرۇپتۇ.

مۇلازىملار تەييارلىقنى پۈتكۈزگەندىن كېيىن ئۇرۇقلىرى پىل چىشىدىن ئەپىس، چىرايلىق يالغان بىر شاھماتنى ئېلىپ چىقىپتۇ. مۇسابىقە باشلىنىش بىلەنلا مەلىكە شاھجاھان ئۆزىنىڭ ناھايىتى كۈچلۈك رەقىبكە دۇچ كەلگەنلىكىنى ھېس قىپتۇ. نۇئمان ئالدىدا ئولتۇرغان بۇ گۈزەل دىلبەرنىڭ ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىۋاتقانلىقىنى بايقاپ، ئۇنىڭ ئىززىتـ ـ ھۆرمىتىنى نەزەر گە ئېلىپ، قەستەن ئۇرۇقنى خاتا يۆتكەپ بىرىنچى مەيدان مۇسابىقىدە يېڭىلىپ بېرىپتۇ. ھەممەيلەن مەلىكە شاھجاھانىنىڭ بۇ غەلىبىسىنى تەنتەنە قىپتۇ. لېكىن، مەلىكە شاھجاھان باشقىلاردەك خۇشال بولماپتۇ. چۈنكى، نۇئمانىنىڭ شاھماتنى قانداق ئويىنىغانلىقى مەلىكە شاھجاھانغا ئايان ئىكەن.

ئىككىنچى، ئۈچىنچى مۇسابىقىلەردە نۇئمان قىلچە رەھىم قىلماي ئويناپتۇ، مەلىكە شاھجاھان ھازىرغىچە ھېچكىمگە يېڭىلىپ باقمىغانكەن، لېكىن بۇ قېتىم ھەر قانچە تىرىشقان بولسىمۇ ئامالسىز مەغلۇپ بوپتۇ. قىز كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، نۇئمانغا:

ــ مەن مەغلۇپ بولغانلىقىمغا ئىقرارمەن، ــ دەپتۇ ۋە شاھ ئاتىسىغا قاراپ ، ــ شاھ ئاتا، نىكاھ كۈنىنى بەلگىلەپ، بىزگە دۇئا بېرىڭ، مەن بىر ئۆمۈر بۇ يىگىتنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئۆتۈشكە رازى، ــ دەپتۇ.

پادىشاھ رازىلىق بېرىپتۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ ئوردىدا توي تەييارلىقى باشلىنىپ كېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، خاسىيەتلىك بىر كۈننى تاللاپ پۈتۈن يۇرتنى چىللاپ قىرىق كېچە ـ كۈندۈز توي قىلىپ، نۇئمان بىلەن مەلىكە شاھجاھانىنىڭ تويىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئىككى ياش بىر ياستۇققا باش قويۇپ ئۇسال شادلىقىغا چۆمۈپتۇ. لېكىن، ئۇزاق ئۆتمەيلا نۇئمانىنىڭ رەڭگىروبى سارغىيىپ، جىمىغۇرلىشىپ كېتىپتۇ.

بىر كۈنى مەلىكە ئۇنىڭدىن نېمە ئۈچۈن جىمىغۇرلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ. نۇئمان ئۇنىڭغا ئاتا ـ ئانىسى توغرۇلۇق سۆزلەپ بېرىپتۇ ۋە ئۇلارنى سېغىنغانلىقىنى ئېيتىپتۇ. ئەتىسى ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، بىللە پادىشاھنىڭ ئالدىغا كىرىپ، نۇئمانىنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى كۆرۈپ كېلىش ئۈچۈن ئىجازەت سوراپتۇ. پادىشاھ ئۇنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى مۇشۇ شەھەرگە ئەكىلىۋېلىش تەكلىپىنى بېرىپتۇ. نۇئمان ئىنتايىن خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بوپتۇ.

پادىشاھنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە نۇئمان بەلگىلەنگەن ۋەزىر ۋە لەشكەرلەر بىلەن يولغا چىقىپتۇ. ئۇزۇن يول يۈرگەندىن كېيىن ئۇلار مەنزىلگە يېتىپ كەپتۇ. ئايال ئەر ـ خوتۇن نۇئمان بىلەن خۇشاللىق ياشلىرىنى يامغۇردەك تۆكۈپ، چىڭ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپتۇ. نۇئمان ئۇلارغا ئوردىدىكى ئايرىم بىر قەسىرنى ئاجرىتىپ، چىرايلىق ياساتقۇزۇپ، ئۇلارنى جايلاشتۇرۇپتۇ ۋە ھەممە نەرسىسىنى تەل قىلىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇلار چوڭ بىر ئائىلىگە ئايلىنىپ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خاتىرجەم، باياشات تۇرمۇش كەچۈرۈپتۇ.

(ئېيتىپ بەرگۈچى: توختى مۇخپۇل، توپلاپ رەتلىگۈچى تۇرپان ۋىلايەتلىك قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسىدا)

جام ۋە لالەرەخ

توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇھەممەت ئوسمان ئەمرى

ئۆتكەن زاماندا پادىشاھ ئەۋلادىدىن جام ئىسمىلىك بىر يىگىت ئۆتكەنكەن. ئەمما ئۇ بىر كۈنلەردە تاجۇ تەختىدىن ئايرىلىپ، نەۋكەرلىككە چۈشۈپ قاپتۇ. ئۇ ياشايدىغان شەھەرگە مىرزىبان ئىسىملىك بىر كىشى بەگ ئىكەن، جام مىرزىباننىڭ خىزمىتىدە ئىكەن. مىرزىباننىڭ لالەرەخ ئىسىملىك بىر قىزى بار بولۇپ، ھۆسنى جامالدا تەڭداشسىز ئىكەن.

بىر كۈنى جام بازار رەستىدە ئولتۇرسا، بىر مۇنچە خىزمەتكارلار بىر ئالتۇن مەپىنى كۆتۈرۈپ ئالدىدىن ئۆتۈپتۇ. جام مىرزىباننىڭ قىزى كەلگەندىكىنى بىلىپ تۇرۇشىغا، شامال چىقىپ مەپىنىڭ پەردىسى كۆتۈرۈلۈپتۇ. جامنىڭ نەزىرى لالەرەخكە چۈشۈپتۇ ـ دە، شۇ ھامان ھۇشىدىن كېتىپ يىقىلىپتۇ. بىر ھازادىن كېيىن ھۇشىغا كېلىپ كۆزىنى ئاچسا، بېشىدا نۇرغۇن كىشىلەر تۇرۇپتۇ. ئەمما لالەرەخ كۆرۈنمەپتۇ. جام ھېچكىمگە قارىماي لالەرەخنىڭ ئارقىسىدىن قەسىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاشقانە ناله قىپتۇ:

پىراقىڭ ئىشقىدا قىينالدى بۇ جان،
نە ئۇچۇن بولىسەن كۆزلەردىن پىنھان.
مەن سېنى كۆرگەندىن باشلاپ كۆزۈمدىن
ياشلىرىم ئورنىغا تىنماي ئاقتى قان.
زالىملىق قىلماستىن كۆرسەت يۈزۈڭنى،
بىلەمسەن چۈشكەننى بالايى ھىجران.

بۇ ۋەقە كىشىلەر ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلاپتۇ، بىر مەزگىل ئۆتكەندە بۇ گەپلەر مىرزىباننىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. مىرزىبان كۆڭلىدە «جامنى بىر تەرەپ قىلمىسام، سۆز ـ چۆچەكتىن خالاس بۇلالمايدىكەنمەن» دەپ ئويلاپ، قول ئاستىدىكىلەردىن مەسلىھەت سوراپتۇ. قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭغا:

ـــ بېگىم، سىزگە مەلۇمكى، جام پادىشاھ ئەۋلادىدىن، ئەگەر ياخشىلىق قىلىپ كۈيۈئوغۇلۇقا سازاۋەر قىلسىڭىز مۇۋاپىق بولارمىكىن، ـــ دېيىشىپتۇ.

مىرزىبان بەگ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرۈپ، لالەرەخنى جامغا نىكاھلاپ بېرىپتۇ. جام مەشۇقىنىڭ ۋىسالىغا يېتىپتۇ.

قوشنا ئەلدە يەنە بىر چوڭ بەگ بار بولۇپ، ئىسمى قاۋۇل ئىكەن. ئۇ لەشكەر، سىپاھىنىڭ كۆپلىكى ۋە خەزىنىسىنىڭ جىقلىقىدىن ئەتراپتىكى بەگلەرنى كۆزىگە ئىلمايدىكەن. ئۇنىڭ سەرۋىناز ئىسىملىك بىر كېنىزىكى بار بولۇپ، ھۆسن ۋە لاتاپەتتە تەڭدىشى يوق ئىكەن. بەگ ئۇنىڭ گۈزەل ھۆسنىگە ئەسىر بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز ئۇنىڭ سۆھبىتىدە كۆڭۈل قۇشىنى پەرۋاز قىلدۇرىدىكەن.

بولمىسا ئول بۇت قېشى مەھراب ئىچىدە جىلۋە ساز،
قىلۇنگە كۇفرى بېشىنى ئەگدۇرۇپ قىلسام نامناز.
قان يېشىمدىن لەئلىدەك كىرپىك بىلەن ئېيتۇر كۆزۈم،

ئارزۇيۇڭ كۆرگۈچىسى ئىلەردى يۈز تىل بىرلە راز.
قەددى ۋەسلىڭ ئىزدىسەم رەنالىق ئىلەر ناز بىلەن،
ھۆسنىنىڭ مەيدانىدا يولغا كىرمەس سەرۋى ناز.
ئادەمىيلىكتىن قېچىپ يەتتىم جۇنۇن ئوتنى ساچىپ،
ئى مالامەت ئەھلى، ئىلىڭ تەلۋىلەردىن ئېھتىراز.
چىھرە ئاچ كۆڭلۈم ئۈچۈن كۆيدۇردى ھىجرانىڭ ئوتى،
ئوت ئەمەس بەلكى مېنى كۆيدۇرى دەھشەتلىك گۈداز.
ئىشقى رىشتىسى تۇتۇپ تارتماقتىدۇر بەرمەي پاناھ،
ئول سەۋەپتىن ئەگمە قەد زاھىر قىلۇر ئەھلى نىياز.

سەرۋىناز ھەمىشە ناز خۇلقى بىلەن بەككە جىلۋىگەرلىك قىلىپ مۇھەببەت ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ تۇرىدىكەن. بىر كۈنى قاۋۇل بەگ ھەرەمگە كىرسە، سەرۋىناز جىلۋىگەرلىك بىلەن ناز كۆرپىسىدە ئولتۇرۇپ ئورنىدىنمۇ تۇرماپتۇ. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قۇياشتەك كۆڭلىگە چاڭ قونۇپ دەپتۇ:

ـ ئەي خوتۇن، سېنىڭ بۇنچە تەكەببۇرلۇق قىلغۇدەك نېمەڭ بار، ئەگەر دەلىل كۆرسىتىپ جاۋاب بەرسەڭ غەزىپىمدىن قۇتۇلىسەن، بولمىسا تىرەڭنى تەتۇر سويىمەن.

سەرۋىناز قارىسا، بەگ ناھايىتى غەزەپ بىلەن تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نەيرەڭ قىلىپ دەپتۇكى:

ـــ ئەي ئادىل بېگىم، بۇ ھەقتە ئىككى دەلىلىم بار، ئەگەر مۇڭاپىق كۆرسىلە ئېيتىمەن.

ـــ قېنى ئېيت.

ـــ بىرى، ھۆسن ـ جامالىم؛ يەنە بىرى، پەم ۋە پاراسىتىم. ئاۋۋال سىلى مەندىن ياخشىراق بىر پەرىنى تېپىپ، ئاندىن مېنى ئەيىبلىسىلە، ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

سەرۋىنازنىڭ بۇ سۆزى بەككە ماقۇل كەپتۇ. بەگ ئاچچىقىدىن يېنىپ ھەرەمدىن چىقىپ بارىگاھىغا كېلىپ قول ئاستىدىكى ھىلەڭ ھەييار ئەسىلىك بىرىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ئالەمنى ئاختۇرۇپ بولسىمۇ ھۆسن ـ جامال ۋە پەم ـ پاراسەتتە سەرۋىنازنى بېسىپ چۈشىدىغان بىر پەرىنى تېپىشنى ئېيتىپتۇ.

ھىلەڭ ھەييار بەگنىڭ ھۆكمى بىلەن سەپەر تەييارلىقىنى قىلىپ، قەلەندەردەڭ كىيىنىپ چۆل ـ جەزىرىلەردە يۈرۈپ، نۇرغۇن ۋىلايەتلەرگە بېرىپ ئاختۇرۇپ يۈرۈپ مەقسەتكە يېتەلمەپتۇ. ئاخىرى ئۇمىدىنى ئۈزۈپ ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىۋېتىپ، مىرزىباننىڭ شەھىرىگە يېتىپتۇ. ئۇ كۈنى لالەرەخ مەپىگە ئولتۇرۇپ سەھرانى چىققانىكەن، مەپە دەل ھىلەڭ ھەييارنىڭ ئۇدۇلىغا كەلگەندە شامال چىقىپ پەردە قايرىلىپتۇ، ۋەزىرنىڭ كۆزى لالەرەخكە چۈشۈپتۇ ـ دە، ھوشىنى يوقىتىپتۇ، كۆزىنى ئېچىپ قارىسا، مەلىكە كۆزدىن غايىب بولغانىكەن. ئۇ باشقىلاردىن مەپىدىكى كىشىنىڭ كىملىكىنى سوراپ بىلىۋاپتۇ. ھىلەڭ ھەييار ناھايىتى خۇشال قايتىپ كېلىپ، قاۋۇل بەگكە لالەرەخنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتىپتۇ. قاۋۇل بەگ خۇشال بولۇپ، ھىلەڭ ھەييارنى مىرزىباننىڭ شەھىرىگە ئەلچىلككە ئەۋەتىپ لالەرەخنى تەلەپ قىپتۇ. ھىلەڭ ھەييار مىرزىبانىڭ ئالدىغا كېلىپ ھەدىيەلەرنى تاپشۇرۇپ، قاۋۇل بەگنىڭ پەرمانىنى يەتكۈزۈپتۇ. مىرزىبان رەت قىلىپ ئەلچىنى شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىپتۇ. ھەلەڭ ھەييار بەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بولغان ۋەقەنى بايان قىپتۇ. بەگ مىرزىباننىڭ ئىتائەتسىزلىك قىلىپ باش تارتقانلىقىدىن ئاچچىقلىنىپ، ھەددى ھېسابسىز لەشكەر توپلاپ مىرزىباننىڭ ئۈستىگە يۈرۈش قىپتۇ. مىرزىبان بەگ قاۋۇل بەگنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەردار بولۇپ، تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، قەلئەسىدە مۇداپىيە قىلىپ ئولتۇرۇپتۇ. قاۋۇل بەگ نۇرغۇن لەشكەر بىلەن كېلىپ قەلئەنىڭ ئەتراپىنى مۇھاسىرىگە ئاپتۇ. بىر نەچچە ۋاقىت مۇشۇ تەرىقىدە ئۆتۈپتۇ. قاۋۇل بەگ ھىلەڭ ھەييارنى مىرزىبانغا نەسىھەت قىلىشقا ئەۋەتىپتۇ. ھىلەڭ ھەييار مىرزىباننىڭ بېغىغا كىرىپ كۆلنىڭ بويىدا ئولتۇرۇپتۇ. بىر چاغدا لالەرەخ قەسىردىن بېشىنى چىقىرىپ باغ تەرەپكە شۇنداق قارىغانىكەن، ئەكسى كۆلدىكى سۇ يۈزىگە چۈشۈپتۇ. كۆل بويىدا ئولتۇرغان ھىلەڭ ھەييار لالەرەخنىڭ سۈدە-

كى ئەكسىنى كۆرۈپ، دەرھال قولىغا قەلەم ئېلىپ سۈرىتىنى سىزىپ قويىنىغا سالىتۇ. ئاندىن ئۇ مىرزىبانىغا بېگىنىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈپ سۈلھى تەلەپ قىلىتۇ. مىرزىبان غەزەپلىنىپ ئۇنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. ھىلەگەر ھەييار بەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ مىرزىبادىن ئاڭلىغانلىرىنى مەلۇم قىلىتۇ ۋە لالىرەخنىڭ سۈرىتىنى ئېلىپ بېگىنىڭ ئالدىغا قويۇپ، بولغان ۋەقەنى ئۇنىڭغا ئېيتىپتۇ. قاۋۇل بەگ سۈرەتنى كۆرگەن ھامان يۈرىكىگە ئىشق ئوتى تۇتىشىپتۇ ھەمدە ھىلەگەر ھەييارنى ئەلچى، ئۆزىنى ئەلچىنىڭ مۇلازىمى قىلىپ لالىرەخنىڭ جامالىنى كۆرۈش ئىستىكىدە مىرزىبانىنىڭ بارگاھىغا بېرىپتۇ. ئۇلار باغقا كىرىپ كۆلنىڭ بويىدا ئولتۇرۇپتۇ. ئەمما بۇ كۈنى لالىرەخ قەسىردىن باغ تەرەپكە قارىماپتۇ. قاۋۇل بەگ سۈغا قاراپ ئولتۇرسا، بېلىقلار بەككە يېقىن كېلىپ سۈدىن بېشىنى چىقىرىپ ھەر تەرەپكە ئۇزۇشكە باشلاپتۇ. قاۋۇل بەگ بېلىقنىڭ تاماشاسىغا بېرىلىپ ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى ئېسىدىن چىقىرىپ، تاماشا ئۈچۈن قولىدىكى تەسبىھىنىڭ يىپىنى ئۈزۈپ، ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈلگەن مەرۋايىتلارنى بىر - بىرلەپ بېلىقلارغا تاشلاپ بېرىشكە باشلاپتۇ. قاۋۇل بەگ بۇ تاماشادىن خۇشال بولۇپ، زېمىن ھادىسىلىرىنىڭ ھەر مىنۇتتا ھەر خىل ئۆزگىرىپ تۇرىدىغانلىقىنى ئۇنتۇپتۇ. ئۇ تاماشانى دوست تۇتۇپ بېلىقنىڭ ئويۇنلىرىغا بېرىلىپ ئولتۇرغاندا، بىر كېنىزەك قەسىرنىڭ ئۈستىدە بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ، تۇيدۇرماي پەسكە چۈشۈپ ئاستا قەدەم بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا كەپتۇ ھەمدە ئۇنىڭ ھەر دائىسى بىر مەملىكەتنىڭ خىراجى بىلەن تەڭ قىممەتتىكى مەرۋايىتلارنى سۈغا تاشلاپ ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ كىملىكى كۆڭلىگە ئايان بوپتۇ. قاۋۇل بەگ بولسا كېنىزەكنىڭ كەلگەنلىكىنى زادىلا سەزمەپتۇ. بىردەمدىن كېيىن تەسبىھىگە ئۆتكۈزۈلگەن مەرۋايىتلار تۈگەپتۇ. كېنىزەك بەگنى گۈمانلىنىپ قالمىسۇن دەپ دەرھال بوينىدىكى مارجاننى ئېلىپ يىپىنى ئۈزۈپ، ئۇنچىلەرنى بىر - بىرلەپ بەگنىڭ قولىغا بېرىپتۇ، بەگ تاماشاغا بېرىلىپ كەتكەچكە، كېنىزەككە قاراپمۇ قويماي ئۇنچىلەرنى ئېلىپ بىر - بىرلەپ كۆلگە تاشلاپ تاماشا قىلىپ ئولتۇرۇپتۇ. بىر چاغدا بۇ ئۇنچىلەرمۇ تۈگەپتۇ. بەگ قاتتىق بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن قولىنى ئۈزارتىپ ئۇنچە تەلەپ قىپتۇ. كېنىزەك ئۇنىڭ قولىدىن مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ:

— ئۆزۈڭنىڭ كەم ئەقىل ۋە نادانلىقىڭدىن بېلىقنىڭ تاماشاسىغا بېرىلىپ بالا دامىغا گىرىپتار بولدۇڭ، سېنىڭ خەۋپىڭدىن ۋىلايەت خاراب بولغىلىۋاتىدۇ، پادىشاھنىڭ نومۇس قەلئەسىگە دەز چىقىرىپ ئېلىپ قاچماقچى بولغان بەخت گۆھىرى بولسا ئېپىپەت سەدىپىدە پەرۋىش تاپقاندۇر، ئەي بەگ، ئەقىلسىزلىقتىن تەدبىرده خاتالىشىپ مەشۇقنى ئوۋلىماي بالا زەنجىرىگە گىرىپتار بولدۇڭ.

بەگ ھوشىنى يىغىپ، ھەۋەسنى كۆڭلىدىن چىقىرىپ، ئۆزىنى خەتەردىن خالاس قىلماقچى بوپتۇ - يۇ، ئەمما ئەجەلنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئىلاجىنى بىلمەپتۇ ۋە ئاخىرى دەپتۇ:

— ئەي پەرى، ئوبدان قارىغىن، مەن كەمبەغەلنىڭ نەرىمۇ بەككە ئوخشىسۇن؟ بەككە بۇ يەرگە كېلىپ ئۆزىنى بالا دامىغا گىرىپتار قىلىشىنىڭ نىمە زۆرۈرىيىتى بار، بۇنداق قىلىش ئەقىلگە ئۇيغۇن ئەمەس، مەن ئەلچىنىڭ خىزمەتكارى. كېنىزەك دەپتۇ:

— ئەي بەگ، چاقچاق سۆزلىرىڭنى قويۇپ، ئوتنى خەسنىڭ ئىچىدە ساقلىغىلى بولماس.

قاۋۇل بەگ سىر پەردىسىنىڭ پارە بولۇپ، ئۆزىنى كېنىزەكنىڭ تونۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭ بىلەن جېدەللەشمەي قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇپتۇ. كېنىزەك دەپتۇ:

ـ ئەي ئالىيجاناب بەگ، سەن مەملىكىتىمىزنىڭ دۇشمىنىدۇرسەن، سەندەك دۇشمەن قولىغا چۈشكەندە قويۇپ بېرىش ئەقىلدىن يىراق ئىدى، لېكىن سەن تامام بەگلەرنىڭ يولباشچىسىسەن، بۇ ھۆرمەتنىڭ ئۈچۈن ساڭا جەۋر - زۇلۇم قىلىپ قېنىڭنى

تۆكۈشنى خالىمايمەن. ئەگەر سەن بارگاھىڭغا بارغان ھامان لەشكەرلىرىڭنى قەلئەنىڭ ئەتراپىدىن قايتۇرۇشقا، لالەرەخكە بولغان مۇھەببىتىڭنى كۆڭلۈڭدىن چىقىرىپ ۋەتىنىڭگە قايتىشقا ماقۇل بولساڭ، سېنى كىشىلەر بىلىپ بولغۇچە، ئازات قىلىپ قويىۋېتىمەن، قايتا بۇ تەرەپكە كەلمەيسەن.

قاۋۇل بەگ كېنىزەكتىن بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ ھاياتلىق ئۈمىدى تۈگۈلۈپ كېنىزەكنىڭ سۆزىگە جان دىلى بىلەن رازى بولۇپ، كېنىزەكنىڭ قولىدىن خالاس بوپتۇ. ئۇ بارگاھىغا قايتىپ بېرىپ قۇتۇلۇپ قالغىنىغا شۈكر قىلىپ سەجدىگە باش قويۇپتۇ.

شۇنداق قىلىپ قاۋۇل بەگ بارگاھىغا كەلگەندىن كېيىن، ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئۆز ۋىلايىتىگە قايتىپتۇ.

بۇ ۋەقەدىن نەچچە ۋاقىتلار ئۆتۈپ، بىر كۈنى مىرزىبان كېنىزەكلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنى تەرىپلەپ بەگنى قايتۇرغانلىقتىكى ئۆزىنىڭ باھادىرلىقىدىن كۆپ لاپ ئۇرۇپتۇ. بىر كېنىزەك بۇ ۋەقەلەردىن خەۋەردار ئىكەن. ئۇ مىرزىبانىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئۆزىنى تۇتالماي كۈلۈۋېتىپتۇ. مىرزىبان كېنىزەكنىڭ كۈلگىنىدىن خەۋەر تېپىپ خىجالەت بولۇپ سوراپتۇ، لېكىن كېنىزەك ئېيتماپتۇ. ئەمما قىستاپ سوراۋەرگەندىن كېيىن، كېنىزەك ئىلاجسىز بولغان ۋەقەنى تولۇق بايان قىپتۇ. مىرزىبان دەرغەزەپ بولۇپ كېنىزەكنى زىندانىغا تاشلاپتۇ. كېنىزەك نەچچە كۈن زىندانىدا يېتىپ كۆپ قېينىلىپتۇ. ئاخىرى بىرنەچچە ھەمشىرىلەر ئارىغا چۈشۈپ ئۇنىڭ گۇناھىنى تىلەپ زىندانىدىن ئېلىپ چىقىپتۇ. كېنىزەك كۆرۈنۈشتە كىشىلەرگە «گۇناھ ئۆزۈمدىن ئۆتتى» دېسىمۇ، ئەمما كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ يۈرۈپتۇ. بىر كۈنى كېنىزەك مۇڭاپىق بىر كىشىنى تېپىپ قاۋۇل بەگنىڭ قېشىغا ماڭدۇرۇپ: «ئەگەر پادىشاھىنىڭ لالەرەخكە كۆڭلى بولسا، يەنە بىر قېتىم لەشكەر تارتىپ كەلسۇن، مەقسەتلىرىگە يېتىدۇ» دەپ گەپ ماڭدۇرۇپتۇ. بەگ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ چەكسىز خۇشال بوپتۇ ۋە دەرھال لەشكەر توپلاپ مىرزىباننىڭ شەھىرىگە كېلىپ شەھەرنى قورشاپتۇ. نەچچە كۈن مۇشۇنداق ئۆتۈپ تۇ. بىر كۈنى كېنىزەك پۈرسەت تېپىپ قەلئەدىن چىقىپ، قاۋۇل بەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ، مىرزىباڭنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر قىلىپ دەپتۇ:

— ئەي بەگ، ھەر كۈنى تاڭ سۈزۈلگەندە لالەرەخ بىر كېنىزەك بىلەن دەريا بويىغا كېلىپ سۇغا چۆمۈلۈپ كېتىدۇ، بۇ ۋەقەدىن ھېچكىمنىڭ خەۋىرى يوق. بىر نەچچە كىشىگە ئەمر قىلىڭ، ئۇلار ئاخشىمى كېمە بىلەن دەريانىڭ بويىغا بېرىپ بىر يەرگە يۇشۇرۇنسۇن، لالەرەخ كېلىپ سۇغا چۈشكىلى تۇرغاندا كېلىپ تۇتسۇن، بۇنىڭ بىلەن ئاسانلا مەقسەت گۆھىرىنى قولغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ، — دەپتۇ. بەگ كېنىزەكنىڭ ئاغزىدىن بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خۇشال بولۇپ بىر توپ سۇ ئۇزۇشكە ماھىرلارنى ئەۋەتىپتۇ. ئۇلار كېچىدە كېمىگە ئولتۇرۇپ مىرزىباننىڭ قورغىنىنىڭ ئاستىغا كېلىپ يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپتۇ. لالەرەخ ئادىتى بۇيىچە شەھەردىن چىقىپ دەريانىڭ بويىغا كەپتۇ ھەمدە سۇغا چۆمۈلۈش تەييارلىقىنى قىلىۋاتقاندا، يوشۇنۇرۇپ تۇرغان قاۋۇل بەگنىڭ ئادەملىرى كېلىپ، لالەرەخنى كۆتۈرۈپ كېمىگە سالىپتۇ. شەھەر خەلقى بۇ ۋەقەدىن خەۋەردار بوپتۇ. بىر نەچچە باھادىر لالەرەخنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپتۇ، لالەرەخنى تۇتقانلار ئۇرۇشماستىن كېتىنى سۇرۇپ لالەرەخنى ساق ـ سالامەت قاۋۇل بەگكە تاپشۇرۇپتۇ. قاۋۇل بەگ مەقسەت گۆھىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ ئۆز شەھىرىگە قايتىپتۇ ھەمدە قايتىپ كەلگەن ھامان لالەرەخنى ھەرەمگە كىرگۈزۈپ تامام خوتۇنلارغا باش قىپتۇ، ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈرۈپ سەرۋىنازنى ئىززەت تەختىدىن چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭغا خىزمەتكارلار قاتارىدىن ئورۇن بېرىپتۇ. لالەرەخ بۇ ۋەقەدىن كۆڭلى پەرىشان بولۇپ كېچە ـ كۈندۈز بىچارە جامىنىڭ غېمىنى يەپ ھېچقاندىق گەپ ـ سۆز قىلماپتۇ. قاۋۇل بەگمۇ لالەرەخنىڭ كۆڭلىنى ئايىپ ئۇنى نىكاھىغا ئېلىشقا

ئانچە بەك ئالدىرىماي، «ھازىر مۇساپىر ۋە غېرىب، كۆڭلى جايىدا ئەمەس، ئاستا ـ ئاستا كۆڭۈل قۇشنى ئوۋلىغاندىن كېيىن، ئاندىن نىكاھىمغا ئالاي» دەپ سەۋر قىپتۇ.

جامغا كەلسەك، ئۇ مەشۇقىنىڭ قاۋۇل بەگنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەسرەت چېكىپتۇ، ياقىلىرىنى يىرتىپ، بېشىغا توپا چېچىپ، دۆلەت ۋە ئىززەتتىن كېچىپ قەلەندەرچە لىباس كىيىپ، قاۋۇل بەگنىڭ ۋىلايىتىگە بېرىپ بىر جاڭگالنى ماكان تۇتۇپ توپىلارغا مىلىنىپ مەشۇقىنىڭ غېمىنى ئۆزىگە مۇڭداش ھەم يولداش قىلىپ، گاھى شەۋقىدىن ناله قىلىپ، گاھى ئىشق جۇدالىقىدىن مەجنۇنەك ئاشقانه غەزەللەر ئوقۇيتۇ. جام ناھايىتى ئۇستا نەغمىكەش ئىكەن. ئۇنىڭ نەغمىلىرىگە باياۋانلاردىكى ۋەھشىي ھايۋانلار رام بولۇپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلىشىپتۇ. جامىۋ دىلىنى ئەزگۈدەك خۇش نالىلىرى بىلەن ئۇلارنى مەست قىلىپ دۇمبىلىرىنى سىلاپ ئەكىلتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بارا ـ بارا چۆل ـ باياۋاندىكى ياۋايى ھايۋانلار جامغا ئۆگىنىپ قاپتۇ.

ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتۈپ جام توغرىسىدىكى خەۋەرلەر ھەر ياقلارغا تارقىلىپتۇ. قاۋۇل بەگكىمۇ «بىر يىگىت باياۋاننى ماكان تۇتۇپ نەغمە مۇڭلىرى بىلەن تامام ياۋايى ھايۋانلارنى ئۆزىگە رام قىلىۋاپتۇ، ياۋايى ھايۋانلار ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ بويۇنلىرىنى تۇتۇپ بېرىدىكەن» دېگەن خەۋەر يېتىپتۇ. قاۋۇل بەگ بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ھەيران بولۇپ ھەرەمگە كىرىپ، بۇ ئىشنى لالەرەخكە ئېيتىپتۇ. لالەرەخ شۇ ھامان ئۇ كىشىنىڭ جام ئىكەنلىكىنى بىلىپ دەپتۇ:

ــ بېگىم، بۇ كەمگىچە ھېچكىشى بۇنداق ۋەقەنى ئاڭلىمىغاندى، بىزمۇ بىللە بېرىپ بايقاۋاندىكى بۇ ياۋايى ھايۋانلارنى تاماشا قىلساق قانداق؟

قاۋۇل بەگ كۆڭلىدە «لالەرەخمۇ مۇشۇ باھانە بىلەن ئېھتىمال پەرىشانلىقى يوقاپ، كۆڭلى كۆتۈرۈلۈپ قالار» دەپ ئويلاپ لالەرەخنى ئېلىپ، بىر قانچە مۇلازىملارنى ئەگەشتۈرۈپ چۆل ـ باياۋانغا چىقىپتۇ. شۇنداق قىلىپ بۇلار جام بار جايغا كېلىپ قارىسا، تامام ۋەھشىي ھايۋانلار جامنىڭ ئەترا پىدا ھالقا بولۇپ قورشاپ ياتقانكەن. جام ھايۋانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەجنۇنەك ئولتۇرۇپ نەغمە قىلىۋاتقانكەن. لالەرەخ جامنىڭ نالىسىنى ئاڭلاپ ددىلىدا غەم دەرياسى ئۆركەشلەپتۇ ھەمدە ئىختىيارسىز كۆزىدىن ياش تۆكۈپ زار ـ زار يىغلاپتۇ. قاۋۇل بەگ بۇ ۋەقەنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ، جامنىڭ ئالدىغا كېلىپ بۇنىڭ قانداق ئىشلىقىنى سوراپتۇ. جام تاقەتسىزلىنىپ ئاخىرى راست سۆزلەشتىن باشقا چارە تاپالماي، ئەھۋالىنى باشتىن ئاياق بايان قىپتۇ. قاۋۇل بەگ ئۇنىڭ بايانلىرىنى ئاڭلاپ تەسىرلىنىپ كۆزلىرىدىن ياش ئاققۇزۇپتۇ ھەمدە ئۇنى شەھەرگە كەلتۈرۈپتۇ، ساخاۋەت قولىنى ئېچىپ جامغا كۆپ نەرسىلەر ئىنئام قىلىپ لالەرەخنى ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپتۇ. ئىككى ئاشىق بىر بىرىنىڭ ۋىسالىغا يېتىپتۇ ھەمدە قاۋۇل بەگ بەرگەن سوۋغاتلارنى ئېلىپ يۇرتىغا قاراپ يول ئاپتۇ.

(بۇ چۆچەك موللا ئىبراھىم تەرىپىدىن 1920 ـ يىلى ئاۋاتتا كۆچۈرۈلگەن «ئىلمى تەرىبىد» نامىلىق قولىيازمىغا ئاساسەن نەشرگە تەييارلاندى)

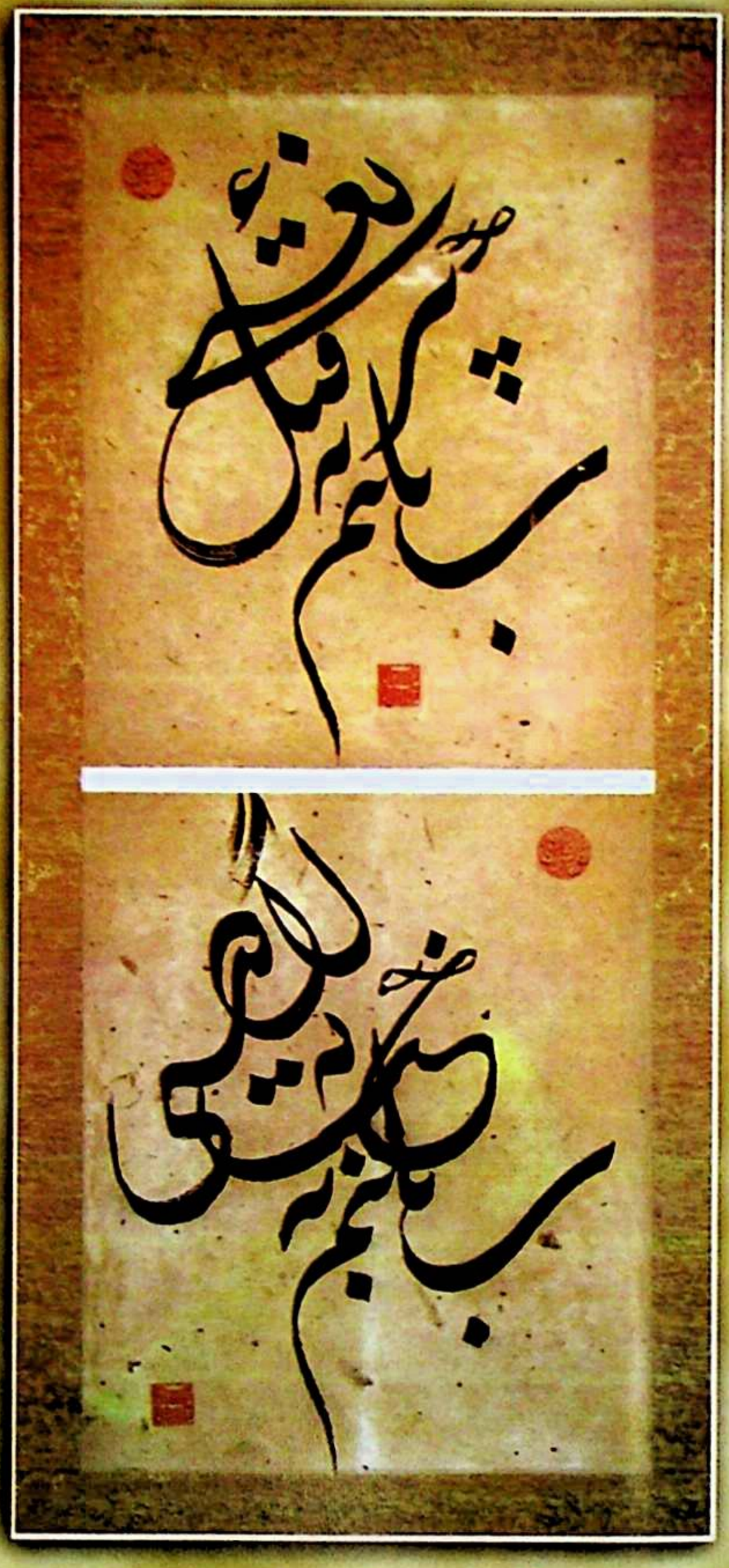

تۇرسۇن ئوسمان يازغان

ئۇيغۇر كتاب توربېكتى
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە كىتابلارنىڭ يېڭى ئادرېسى

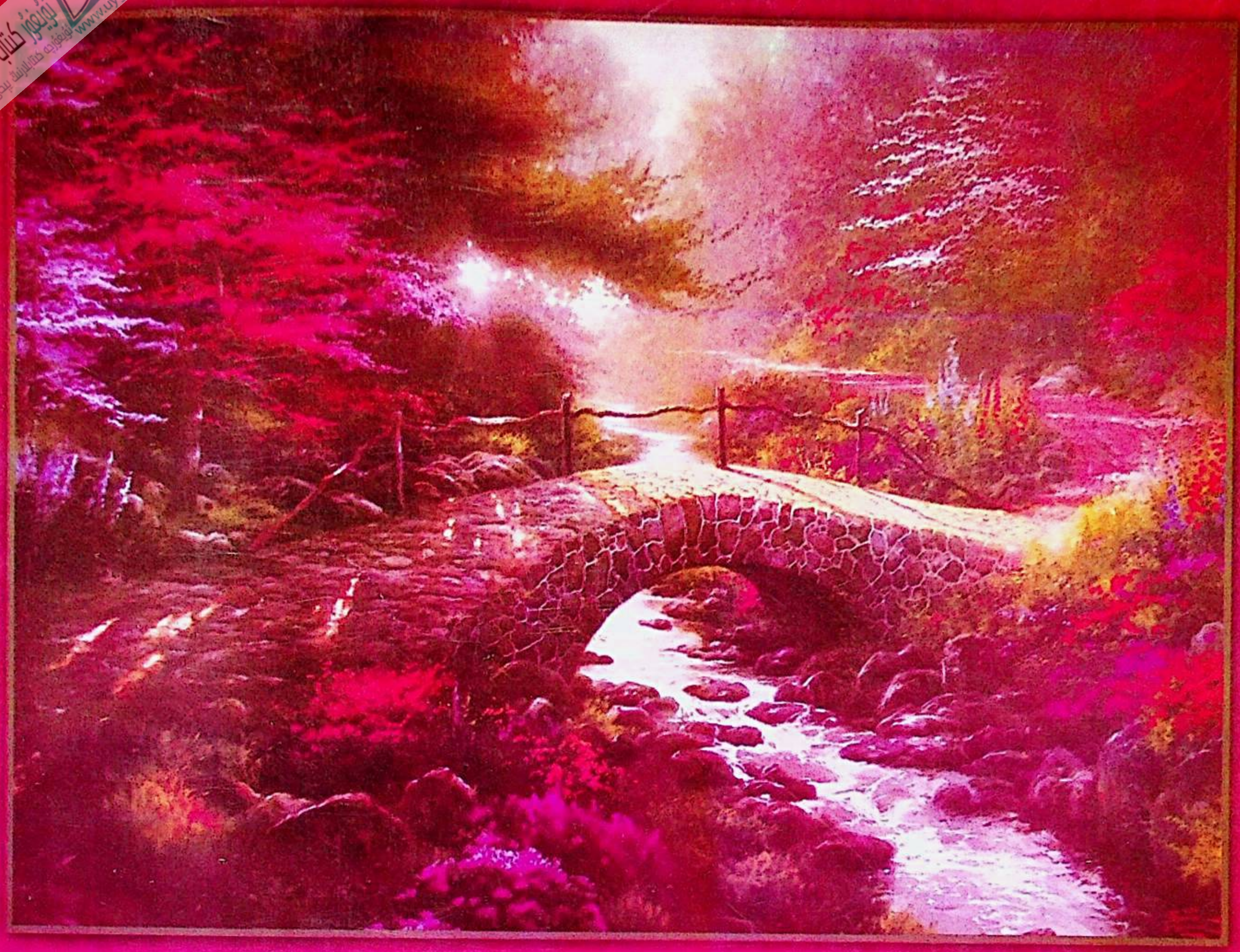

هاياتلىق كۆۋرۈكى

تومۇلۇس كىنكەيد سىزغان

بولاق

(قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 154-سان

总154期

源泉(布拉克)

(维吾尔文)

BULAK A BIMOUNTHLY JOURNAL IN UIGHUR LANGUAGE

主编: 艾力·托合提　副主编: 穆合塔尔·马木提

باش مۇھەررى: ئەلى توختى　مۇئاۋىن باش مۇھەررى: مۇختار ماھۇت

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路348号)
新疆莫尔通(MORTOM)印刷有限责任公司印刷
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەۋزىدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
شىنجاڭ مورتوم (MORTOM) مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسى تارقاتتى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一连续出版物号:CN65-1063/I
国际标准连续出版物号:ISSN 1005-0876
国外发行号:Q1118　邮政编码:830001
邮政代号:58-108　定价:8.50元
广告经营许可证号: 6500006000043

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
خەلقئارالىق ئۆلچەملىك ژۇرنال نومۇرى:
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالەت نومۇرى: Q1118　پوچتا نومۇرى: 830001
پوچتا ۋاكالەت نومۇرى: 58-108　باھاسى: 8.50 يۈەن
ئېلان تىجارىتى ئىجازەتنامىسى نومۇرى: 6500006000043